

I88K 0135-2210

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

| ВІТЧИЗНЯНА

ІСТОРІЯ /

ВИПУСК II

1985

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНО В 1975 Р.

ВИПУСК 11

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

В збюшкє на основе значительного фактического материала освещаются вопросы социально-экономического, существенно-политического и культурного развития Украины, административно-территориального устройства отдельных ее регионов, исторической картографии.

Для историков, географов, преподавателей и студентов вузов.

У зб'їпякє на основї значного фактичного матерїалу кїсвітлюються питання соціально-економічного, суспїльно-полїтичного і культурного розвитку України, адміністративно-територїального устрою окремих її регіонів, історичної картографії. Для істориків, географів, викладачів і студентів вузів.

Головна редакційна колегія

Ю.Ю.Кондуфор (головний редактор), В.І.Клокоз, І.М.Мельникова, І.С.Слабєєв, П.С.Сохань (заступник головного редактора), М.І.Супруненко, А.М.Шлепаков

Редакційна колегія випуску

Ф.П.Шевченко (відповідальний редактор), А.В.Санцевич, М.Ф.Котляр, О.Є.Маркова, Є.П.Степанович (відповідальний секретар)

Р е ц е н з е н т и З.І.Наулко, В.В.Панашевко

Адреса головної редакції
252001 Київ МСП Кїрова, 4
Інститут історії АН УРСР
Тел. 29-57-92

"Редакція історичної літератури

! 0503000000-262
M221(04)-85

(£) Видавництво "Наукова думка", 1985

Р. А. Х у л я к

ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩ МІСТА КИЄВА В 70. - 80-2 рр,

Збереження навколишнього середовища - важлива соціальна проблема. На XXIV, ХЕТ і XXV з'їздах Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України неодноразово вказувалося на необхідність успішного її розв'язання. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС підкреслювалося: "Вживаючи заходів для прискорення науково-технічного прогресу, треба зробити все, щоб він поєднувався з казаяським ставленням до природних ресурсів, не був джерелом небезпечного забруднення повітря і води, виснаження землі... Не тільки ми, а й наступні покоління повинні мати можливість користуватись всіма благами, які дає прекрасна природа нашої Батьківщини"¹,

Одним з найважливіших аспектів природоохоронної роботи є збереження навколишнього іередоща великих міст, зокрема столиці Радянської України - Києва. Населення міста зросло з IIIО тис. чоловік в 1959 р. до 2248 тис. у 1981 р.² За кількістю жителів місто займає третє місце в країні, а за площею - 73 тис. га - практично наблизилося до Москви³. На печатну 1932 р. тут зосереджувалося 349 підприємств машино- і приладобудування, легкої, харчової, хімічної і нафтохімічної промисловості, будівельної індустрії⁴.

Схорона навколишнього середовища є складовою частиною плану соціально-економічного розвитку міста. На спорудження природоохоронних об'єктів з Києві за десяти п'ятирчку було витрачено 62 млн. крб., що в 1,5 раза перевищило витрати за попередню я"ятирчку®.

Питання охорони навколишнього середовища ПОСТІЙЕО знаходяться в центрі, уваги Київської міської Ради народних депутатів. Важливе значення мали рішення сесій Київської міської Ради народних депутатів 1974, 1978, 1980 і 1981 р.. В Києві діє міська інспекція Державного комітету Української РСР по охороні природи, створеного згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1967 р. Організовано також міжвідомчу науково-технічну раду по охороні навколишнього середовища міста і аналогічні комісії ари виконкомах районних Рад депутатів⁶.

Активізація природоохоронної роботи в Києві, як і в цілому в республіці, посилилась після восьмої сесії Верховної Рада Української РСР дев'ятого скликання» що відбулась в липні 1978 р. і розглянула питання "Про стан та заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці з світлі рішень XXV з'їзду КПРС" та прийняла відповідну постанову^.

На Україні дослідження з питань навколишнього середовища 1982 р. проводили 45 установ АН УРСР, 50 вузів та 125 галузевих науково-дослідних інститутів і установ, міністерств і відомств, діяльність яких координують Наукова рада АН УРСР з.проблем біосфери та Національний комітет УРСР по програмі ЮНЕСКО "Людина і біосфера"⁸.

1960 р. у Києві створено міську організацію Українського товариства охорони природи, яка нині об'єднує більш ж 0,5 млн. чолбвік. Товариство ярововить значну роботу по контролю за здійсненням природоохоронних заходів. Так, з 1980 р. у місті працювали 1260 громадських інспекторів, 260 постів громадського кожг-

ролю, 49 молодіжних дружин по охороні природи і 1062 загони "зелених" і "голубих" патрулів, використовувалися різні форми пропаганди, з тому числі університети "Природа", "Озеленювач", "Рідна природа".

В результаті спільної діяльності партійних державних органів та громадськості в місті здійснювались різноманітні заходи по збереженню навколишнього середовища. Все це позитивно позначилось насамперед на водних ресурсах. Так, в 1970–1978 рр. на 65 підприємствах міста введено в дію споруди системи технічної очистки вод¹⁰. Вже на початок 1982 р. на підприємствах міста налічувалось понад 180 очистках споруд, понад 200 систем зворотного водопостачання. Завершено спорудження другої черги Вирт-ської станції аерації, де проходять механічну і біологічну очистку стоки міста. Підприємства Києва практично припинили скидання в Лніпро неочищених стоків. Якщо в 1976 р. щодоби без очистки скидалось 25,3 тис., м³ стоків, то з 1982 р. – лише 0,2 тис.¹¹

Охорона вод басейну Дніпра здійснюється за планом цільової комплексної програми "Дніпро", затвердженою Президією АН УРСР у 1976 р. В розробці програми брали участь АН Білоруської РСР і Молдавської РСР, союзні та республіканські міністерства і відомства, близько 50 науково-дослідних і проектних інститутів. Участь у програмі різних за фахом спеціалістів дала можливість в ході гідрографічних, гідрологічних та інших досліджень всебічно оцінити стан басейну Дніпра і розробити комплекс заходів по його охороні¹².

Багато проблем, пов'язаних з охороною вод Дніпра в зоні Києва, чекають розв'язання, на що, зокрема, вказувалося на восьмій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. Одна з них – непорядкованість малого флоту в зоні Києва. Відомо, що приватні моторні човни щороку викидають у Дніпро шкідливих речовин в десятки разів більше і випускають на поверхню вод нафтопродуктів з 5 разів більше, ніж судна Головірчфлоту. Значної шкоди завдають навколишньому середовищу шум та вібрація моторів цих човнів, розташованих ремонтно-відстійних пунктів поблизу житлових масивів.

Інша проблема – "цвітіння" вода в Київському морі – останнім часом ускладнилась, оскільки після заповнення Канівського водосховища швидкість течії Дніпра в районі Києва значно уповільнилась. Для усунення основних причин розмноження синьо-зелених водоростей Київське водосховище необхідно обнести валом і використати мілководні ділянки для сільськогосподарських угідь.

Важливим питанням є також використання понад 360¹⁵ малих водоймищ – озер, ставків, джерел, які повніші стани окрасою мікрорайонів столиці, фактором поліпшення мікроклімату, місцем відпочинку киян.

Особливої уваги вимагає дотримання чистоти повітря в місті. В 1981 р. тут існувало понад тисяча джерел викидів шкідливих речовин в атмосферу, з яких газочисними спорудами обладнано понад 75 %. З спорудженням протягом десятиріччя ще 200 загальний викид шкідливих речовин в атмосферу в 1980 р. зменшився, порівняно з 1976 р., на 30 %. В десятиріччя введено першу чергу автоматизованої системи нагляду і контролю за рівнем забруднення повітря в місті, зокрема автоматичні постійно діючі контролери повітря в Дарниці, біля ВЖГ УРСР, в районі заводу "Більшовик" та інших місцях. Автоматизована система, до складу якої входять газоаналізатори, дистанційні прилади, ЕОМ, дає інформацію про наявність і склад шкідливих домішок в повітрі різних районів Києва. В разі перевищення гранично допустимих норм вживаються заходи щодо підприємств, які надмірно забруднюють повітря.

На ряді підприємств введено додаткові очисні потужності, зокрема на наукововиробничому об'єднанні "Київпромартур", заводах "Точелектроприлад", медичних препаратів та ін. Це забезпечило скорочення загальної кількості шкідливих викидів в атмосферу в десятиріччя на виробничому об'єднанні "Київпромартур" майже у 7 разів, на заводі "Ленінська кузня" – в 6 разів. Впровадження термоматричного

реактора на комбінат: "Радянська Україна" зменшило обсяг шкідливих випадків більш як в 20 раз¹²©.

Головним джерелом забруднення повітря в місті є теплові електроцентралі, що утворюють близько 50 % шкідливих викидів в атмосферу.

Істотно зменшити викидання диму в повітря на Київській ТЕЦ-5 дали можливість спеціальні пристрої, створені науковцями Інституту газу АН УРСР. Частина даму спрямовується тепер не в атмосферу, а в пальники котла, що поліпшує його терморегуляцію. Економічний ефект ВІД впровадження винаходу - 850 тис. крб. на рік. Енергетики багатьох міст країни вивчають передовий досвід Київської ТЕЦ-5, колектив якої за досягнення у справі охорони природи нагороджено дипломом ВДНГ СРСР .

Особлива увага приділяється спеціалістами зменшенню автотранспортних шкідливих викидів, що досягають 30-10 % всіх шкідливих викидів в атмосферу. З цією метою розроблений і застосовується комплекс заходів, зокрема нова 'схема руху автомобілів, використання пального, що менше забруднює навколишнє середовище, відкрито нові пункти огляду автомашин, проводяться рейди-перевірки дотримання автопідприємствами вимог, встановлених державними стандартами.

Вперше такий рейд проведено в Києві у 1979 р. Для цього було створено комісію з представників Державного комітету УРСР по охороні природи, Українського товариства охорони природи, Міністерства охорони здоров'я УРСР, Державтоінспекції МВС УРСР і газети "Прапор комунізму". Учасники рейду обстежили більш як 20 підприємств міста, перед багатьма з них було поставлено конкретні вимоги. В квітні-травні 1981 р. міська інспекція до охорони природи разом із представниками громадськості, виконуючи рішення виконкому міської Ради народних депутатів та Державного комітету УРСР по охороні природи "Про проведення огляду заходів по охороні атмосферного повітря від шкідливих викидів автотранспорту", перевірила 13 тис. автомобілів з карбюраторними двигунами на кількість окису вуглецю у відпрацьованих газах .

На підприємствах "Київавтотрансу" впроваджено чимало прогресивних форм та методів перевезення вантажів за раціональними маршрутами і графікаш, складеними із застосуванням математичних методик та ЕОМ. В результаті з 1970 - 1980 рр. при збільшенні кількості автомобілів лише на 7 % обсяг перевезених вантажів зріс на 66 %. Зменшенню токсичних викидів в атмосферу сприяли діагностичні пости комплексної перевірки автомобілів¹.

З метою зниження рівня забруднення навколишнього середовища автомобільним транспортом, у 1979 р. на 104 вулицях міста було організовано односторонній рух, а на 12 км магістралей впроваджено координацію руху за принципом "зелена хвиля"².

Важливу роль з охорони навколишнього середовища відіграла у місті санітарно-епідеміологічна служба. До її складу входять кілька спеціальних груп: дослідження води, атмосферного повітря, ґрунту, визначення рівня шуму і вібрації, напруження електромагнітних полів, радіаційної гігієни та ін.^{2*} Санітарна служба здійснює систематичний нагляд за атмосферним повітрям, станом водоймищ і ґрунту. За рекомендацією вчених-гігієністів і лікарів Київської міської санепідемстанції, наприклад, на комбінаті хімічного волокна введено в експлуатацію цех газоочистки, завдяки чому повітря з району підприємства стало набагато чистішим²⁴.

і Органи санітарного нагляду систематично контролюють джерела побутового, вуличного і виробничого шуму. З 1978 р., наприклад, ними було ліквідовано 36 таких джерел і взято на облік 16. На початок 1979 р. на обліку санітарного нагляду міста було 158 джерел шуму. Постійна міська міжвідомча комісія по боротьбі з шумом працює при Київській міськраді²⁵.

Інтенсифікація багатьох напрямів діяльності людини зумовила деяке забруднення навколишнього середовища небезпечними для здоров'я електромагнітними хвилями. На основі досліджень, проведених у Київському науково-дослідному інституті загальної і комунальної гігієни ім. О.М.Марзєєва, розроблено "Санітарні норми і правила розміщення радіотелевізійних та радіолокаційних станцій"²⁶©.

На вирішення широкого кола питань, пов'язаних з охороною і оздоровленням повітряного басейну Києва, з одинадцятій п'ятирічці передбачено витратити близько 13 млн. крб.

Радянська держава надає великого значення збереженню з чистоти атмосферного повітря, забезпеченню нормальних умов життя та охороні здоров'я населення. Четверта сесія Верховної ради Української РСР десятого скликання в листопаді 1981 р. прийняла "Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про охорону атмосферного повітря"²³, що є новим свідченням уваги партії і уряду до проблем охорони навколишнього середовища.

Згідно з планами розвитку всіх галузей народного господарства в місті здійснюється величезна програма капітального будівництва. В Києві вперше в світовій практиці містобудування великі житлові масиви Русанівка, Березняки, Оболонь зведено на наливних пісках, там, де колись були заплави і болота, в результаті чого зекономлено великі площі родючих земель. Масив Русанівка розташований на штучно створеному острові площею в 100 га, наливання якого розпочалося в 1960 р. В 1962-1970 рр. намито 240-гектарну площу під будівництво Березняків. В 1968 р. почалася підготовка території для найбільшого, площею з 960 га, житлового масиву Оболонь. Досвід киян застосовано з Харкові, Херсоні, Миколаєві, Черкасах і Дніпропетровську

Київ - одне із найзеленіших міст світу. Щороку в місті висаджується 35 тис. дерев, 350 тис. кущів, закладається близько 300 га газонів²⁴. На кожного киянина припадає близько 20 м² зелених насаджень²⁵.

Деякі зелені масиви Києва віднесено до категорії парків - пам'яток садово-паркового мистецтва республіканського значення. Серед них Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР, Ботанічний сад ім. академіка Фоміна, дендропарк Київського зоопарку, парки Голосіївський, Володамирська гірка, ім. ХХП з'їзду КПРС, Цуца-Водицький, Святошинський лісопарки, лісовий масив Феофанія. Крім того, в Києві 11 парків - пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення, 9 пам'яток природи і 5 заповідних урочищ²⁶.

Серед них особливе місце належить Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР, що розкинувся на площі 169 га, де культивується близько 13 тис. видів, сортів деревних, чагарникових і трав'янистих рослин з усіх континентів. ЦРБС в 1981 р. координував наукову діяльність 22 ботанічних садів України і Молдавії, а також розробляв проекти будівництва нових 19 ботанічних садів в республіці.

На стан повітряного басейну міста, на його мікроклімат великий вплив справляє також зона приміських лісів загальною площею понад 178 тис. га²⁷.

Охорона навколишнього середовища в Києві - свідчення успішної і різноманітної діяльності по охороні природи партійних, державних органів і громадськості. В плані економічного і соціального розвитку Києва на 1981-1985 рр. і на період до 1990 р. виділено спеціальний розділ "Охорона природи і оздоровлення навколишнього середовища". Розроблено комплексний план природоохоронних заходів. Крім того, відповідно до рішення Київського міського комітету Компартії України і виконком Київської міської Рада народних депутатів з 1981 р. розпочато розробку комплексної цільової науково-технічної програми "Охорона навколишнього середовища міста і раціональне використання природних ресурсів та сировини". В розробці її беруть участь понад 90 науково-дослідних інститутів АН УРСР, різних міністерств і відомств, підприємств²⁸.

Дальше посилення природоохоронної роботи, як зазначав у доповіді ХХVI з'їзду Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В.З.Щербицький, є важливим завданням державних органів і громадськості.

- ¹ Матеріали ШГ з'їзду КПРС. - К., 1971, о. 35-66.
- ² Народне господарство Української РСР у 1980 р.: Стат, щорічник. - К., 1981, с. II.
- ³ Комуніст України, 1982, Я 5, с. 23.
- ⁴ Алимов О. Теперішнє і майбутнє міста-героя Києва - Економіка Рад. України, 1982, * 5, с. 14.
- ⁵ Коломиец Ю.А. Природоохоронний комплекс України. - Природа и человек, ІЗІ82, 4 I, О. 7.
- ⁶ Охрана окружающей среды в городах: (Орг.-правовне вопр.). - Киев, 1981, с. 63, 64: Шемчушенко В.С., Погорілко В.Ф. Адміністративно-правова охорона природи Української РСР. - К., 1973, с. 35.
- ⁷ Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання): Стеногр. звіт. - К., 1978, с. 3, 4, 169.
- ⁸ Коломиец Ю.А. Указ, соч., с. 3.
- ⁹ Маранов З. Примножуючи красу землі. - Прапор комунізму, 1980, 10 лип.
- ¹⁰ Веч. Київ, 1979, 4 трав.-; Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання), с. 88.
- ¹¹ Рідна природа, 1982, Я I, с. 22; Коломиец Ю.А. Указ, соч., с. 7.
- Цропенко Д.І., Андриєнко А.Л., Лалечук П.І. Охорона природи в Українській РСР, - К., 1981, с. 20; Дяченко Н. Програма "Дніпро". - Рідна природа, 1979, № 3, с. 7-3.
- ¹² Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання), с. 27; Ілусієнко Д. Обрії Дніпрового басейну. - Літ. Україна, 1981, 6 січ.
- ¹³ Яспользование ж охрана водних ресурсов. - Киев, 1979, с. 65; Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання), с. 89; Романенко В. Великий Сланута і його посестри. - Літ. Україна, 1982, 25 берез.
- ¹⁴ Фролов А. За комплексної програмою. - Веч. Київ, 1981, 5 черв.
- ¹⁵ Тім же.
- Романенко А.Ю; Медичній допомозі - високу якість. - К., 1980, с. 50; Проденко Д.Й., Андриєнко А.Л., Лалечук П.І. Охорона природи в Українській РСР, с.30.
- Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання), с. 86; Стеценко М. За чисте повітря міста. - Рідна природа, 1981, * 3, с. 24.
- Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання), с. 30; Веч, Київ, 1981, 5 черв.; Михайленко К. Вартові чистого повітря. - Прапор комунізму, 1981, 3 лвт.
- Назаренко В. Києву - чисте повітря. - Рідна природа, 1979, Я 4, с. 20; Стеценко М. За чисте повітря міста. - Там же, 1981, * I, с. 25, 26.
- Волковинський І. Повітря стане чистішим. - Прапор комунізму, 1980, 10 лип.
- ²¹ Назаренко В. За чисте небо над містом, - Рідна природа, 1979, Я I, с. 39.
- ²² Росич Г.Н. О регламентирования деятельности системы санитарного контроля за охраной окружающей среды. - Соц. гигиена. орт. здравоохраненши и история медицины, 1981, вьш. 12, с. 122, 123.
- ²³ Кундієв Ю. Прообраз нової науки. - Рад. Україна, 1982, 19 жовт.
- ²⁴ Охрана окружающей среда в городах: (Орг.-правовне вопр.), с. 234, 235.
- ²⁵ Шандала М.Г., Костовецкий Я.Й., Булгаков В.В. Охрана и оздоровление окружающей среды в условиях научно-технической революции. - Киев, 1982, с. 79.
- ²⁶ Рідна природа, 1981, * 3, о. 26.
- ²⁷ Четверта сесія Верховної Ради Української РСР (десяте скликання): Стеногр. звіт, - К., 1982, с. 182-197. -
- ²⁸ Фіалка І., Портянко В. І виростають нові квартали. - Рідна природа, 1977, № 11 с. 22) 23.
- ²⁹ Рідна природа, 1982, Я I, с. 26.
- ³⁰ Там же, 1980, * 2, с. 24.
- ³¹ Там же, 1982, * I, с. 23.
- ³² Гродзінський А. Сад над Дніпром. - Рад. Україна, 1981, 4 січ.; Київт Енцикл. довід. - К., I 3I, с. 678.
- ³³ Рідна природа, 1980, * 2, с. 24.
- ³⁴ Шандала М., Костовецькя Я., Присяжніч В. За здорове середовище столиці. - Рідна природа, 1982, * I, с. 21, 22.
- ³⁵ Матеріали ШІ з'їзду Комуністичної партії України. - К., 1981, с. 37.

РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР
В 1929 - 1938 рр. -

1929-1938 рр. - переломне десятиріччя розвитку радянського сільського господарства. Воно ознаменувалося масовою колективізацією селянських господарств, організаційно-господарським зміцненням колгоспів, величезними соціально-економічними зрушеннями на селі.

Сторінка "Історичного атласу УРСР", присвячена соціально-економічним результатам масової колективізації селянських господарств, інформаційно насичена, в ній переважають дані, що стосуються не конкретного локального об'єкта, а певної території. Тому доцільно істотну частину інформації винести на поля (графіки, діаграми, картосхеми),

Основне завдання карти полягає у всебічному висвітленні стану колективізованого сільського господарства УРСР на кінець десятиріччя, тобто у 1938 р. Деякі важливі процеси треба висвітлювати в динаміці, обираючи для співставлення 1928 р. (останній рік перед масовою колективізацією села) або 1913 р. Підбір статистичної інформації ускладнюється недостатністю даних, які можна співставити у територіальному аспекті: в 30-і рр. відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі. Однак у статистичні довідники 1939-1940 рр. вміщено відомості за 1938 р., перераховані в межах областей, які склалися на першу половину 1939 р. Адміністративно-територіальний поділ УРСР в цей період уже стабілізувався, кордони більшості областей не змінилися й досі.

Т а б л и ц я І

Область	Колгоспи	МТС	Радгоспи
Вінницька	1971	84	42
Ворошиловградська	1071	54	94
Дніпропетровська	1763	66	53
Житомирська	1938	37	I?
-Запорізька	1608	76	52
Кам'янець-Подільська	1659	65	II
Київська	2376	90	44
Кіровоградська	1814	64	33
Миколаївська	1291	69	64
Одеська	1952	68	41
Полтавська	2505	76	54
Сталінська	ПОЗ	54	147
Сумська	1614	56	20
Харківська	2095	65	95
Чернігівська	1910	58	19
Молдавська АРСР	718	27	II
Р а з о м п о У Р С Р	27393	1016	802

Складено за: Социалистическое сельское хозяйство СССР: Стат., сб. - М.; І., 1969.

вряд чи доцільно, тому що звичайно мережа МТС створювалася по території області більш-менш рівномірно,

У 1938 р. на полях Радянської України працювало 87 460 тракторів, 28 992 комбайни, 46 117 вантажних автомашин. Нова техніка, що прийшла в колгоспи і радгоспи, дозволила механізувати в основному виробничі процеси у рослинництві (у тваринництві переважала ручна праця). На карті треба показати насиченість сільськогосподарського виробництва новою технікою, а також результати її застосування, тобто рівень механізації основних робіт у рослинництві.

Наявність техніки доцільно показувати умовними позначками, що характеризують чисельність тракторів, комбайнів або автомашин і рівень механізації основних робіт (кругові значки розбито на сектори відповідного співвідношення ручної та механізованої праці).

В табл. І показано розміщення на Україні сільськогосподарських підприємств у 1938 р. (середньорічні дані):

Зазначені дані наводяться на карту відповідними умовними позначками у певному співвідношенні з наявною інформацією (наприклад, одна позначка дорівнює 100 колгоспам, трьом радгоспам або МТС). Технічно на карті можна показати кожну МТС і радгосп в місцях їх розташування (понад 1800 позначок на карті).

Однак таке завантаження на-

Т а б л и ц я 2 *

Область	Трактори	Комбайни	Автомашини вантажні .	% робіт, виконаних на тракторній тязі:	
				посів ярових	збирання зернових
Вінницька	7464	1172	4170	43	30
Вовошиловградська	5617	2039	1058	76	76
Дніпропетровська	5613	3041	3532	41	73
Житомирська	3299	401	1274	21	13
Запорізька	750	3877	4108	52	84
Кам'янець-Подільська	3748	744	2577	25	21
Київська	7734	1358	4827	45	32
Кіровоградська	5371	2305	2678	46	65
Миколаївська	7231	3378	3411	67	87
Одеська	5302	2630	3105	39	73
Полтавська	5344	1923	3950	29	38
Сталінська	6091	2127	2416	72	79
Сумська	4316	928	2388	27	25
Харківська	6935	1963	3522	37	44
Чернігівська	3109	639	1621	21	14
Молдавська АРСР	1734	467	980	56	54

Складено за: Соціалістическое хозяйство СССР: Стат. сб. 1., 1939.

а б л я ц я я *

Область	1928 р.			1938 р.		
	всього посівів	з тому числі :		всього посівів	з тому числі:	
		колгоспи	радгоспи		колгоспи	радгоспи
Вінницька	160	18	118	1833	1578	71
Ворошиловградська	1351	10	11	1321	077	263
Дніпропетровська	2087	18	17	1918	1616	169
Житомирська	1185	10	34	1229	1075	28
Запорізька	1950	36	13	2172	1833	225
Кам'янець-Подільська	1142	10	35	1334	1193	16
Київська	2105	31	94	2100	1795	83
Кіровоградська	1500	22	47	1511	1306	105
Миколаївська	1582	36	20	1768	1346	367
Одеська	1540	35	30	1668	1453	132
Полтавська	2174	18	67	2068	1795	178
Сталінська	1624	24	27	1534	1037	387
Сумська	1332	9	59	1386	1201	61
Харківська	1760	14	61	1807	1425	266
Чернігівська	1381	5	50	1443	1274	32
Молдавська АРСР	558	8	3	510	444	7
Разом по УРСР	24929	306	687	21 601	21 363	2 329

Складено за: Посевные площади СССР. - Л., 1939.

Важливим результатом соціальних перетворень і технічної реконструкції сільськогосподарства були істотні зрушення в структурі посівних площ. До революції зернове виробництво в південних районах України мало монокультурний характер. В умовах колективізованого села відбувалося скорочення площ зернових, цілком виправдане внаслідок загального зростання агрокультури. Площі, що звільнялися, використовувались під технічні та овочеві культури. Завдяки цьому закладалися надійні передумови для прискореного зростання валової і товарної продукції землеробства, а отже й доходів колгоспів.

Важливо показати зміни в структурі посівних площ, що відбулися за десятиріччя (в тис. га).

Соціальну структуру посівних площ найдоцільніше показати графіком, побудованим на абсолютних величинах у певному масштабі (наприклад, 1 мм дорівнює 50 тис.га; максимальна висота сумарного стовбчика становитиме при цьому 4 см). Використання у графіку наведених в таблиці абсолютних даних дає додаткову інформацію про спів-

ставлення областей за площею посівів, а також про динаміку посівних площ За десятиріччя. Можливо, треба виділити приватний сектор, який легко розрахувати як різницю між підсумковими даними і сумою даних по державному та колгоспному секторах. Однак показ приватного сектора за 1938 р. становить певні технічні труднощі внаслідок його низької питомої ваги.

Одним з важливих узагальюючих показників ефективності господарювання з врожайністю. У роки перших п'ятирічок в масштабі всієї республіки урожайність зернових культур порівняно з дореволюційною істотно не підвищилась. Однак більшість даних по областях свідчить про певний прогрес:

Т а б л и ц я 4 *

Область	1913 р.	1937-1939 рр. (в середньому)	Область	1913 р.	1937-1939 рр. (в середньому)
Вінницька	11,8	13,8	Миколаївська	9,5	12,7
Ворошиловградська	7,14	10,4	Одеська	9,5	13,0
Дніпропетровська	7,9	12,7	Полтавська	11,2	12,3
Житомирська	9,3	9,3	Сталінська	7,2	11,7
Запорізька	7,6	14,0	Сумська	10,2	11,6
Кам'янець-Подільська	9,9	14,5	Харківська	10,5	10,9
Київська	10,0	12,9	Чернігівська	8,0	9,4
Кіровоградська	10,1	12,1	Молдавська АРСР	9,5	14,17

* Складено за: Народне господарство УРСР: Стат. довід. - К., 1940; Валові збори і урожайність сільськогосподарських культур по Українській РСР: Стат. зб. - К., 1959.

Абсолютні розміри урожайності зернових визначаються величиною умовної позначки. Рекомендована градація значень урожайності в центнерах з гектара: до 8; від 8 до 9; від 9 до 10; від 10 до 12; від 12 до 14; понад 14. В рамках цієї градації величина умовної позначки може зростати вдвічі.

Стан тваринництва доцільно характеризувати за тривалий час. Як відомо, до початку реконструктивного періоду поголів'я худоби було відновлено, однак в період колективізації внаслідок куркульської агітації спостерігався масовий забій худоби.

Відновлення попереднього поголів'я відбувалося в другій п'ятирічці, в період організаційно-господарського зміщення колгоспів і масової організації товарних тваринницьких ферм. Як правило, кінське поголів'я не відновлювалося повністю через механізацію багатьох процесів у сільському господарстві. Динаміка чисельності худоби протягом всіх років показана за станом на липень, а в 1938 р. - на 1 січня (в тис. голів). Велика рогата худоба зазначена у таблиці аббревіатурою (зрх).

Наведені вище дані слід представити у формі окремої картодіаграми. Це найбільш економічний спосіб відображення великої за обсягом інформації (через брак місця відомості про динаміку поголів'я овець, кіз та свиней не використано).

В роки другої п'ятирічки колгоспна економіка зміцніла, селяни здобули досвід колективного господарювання. У зростаючих масштабах колгоспи почали задовольняти потреби соціалістичної промисловості з сільськогосподарській сировині, а населення - у продовольстві. Одночасно поліпшилося матеріальне становище колгоспників. На карті слід нанести групу показників, які характеризують економіку колгоспів.

Наприкінці 30-х рр. склалася система розподілу сільськогосподарської продукції, яка існувала без істотних змін протягом більш як двох десятиріч. В різних природно-географічних зонах основна сільськогосподарська продукція розподілялася по-різному. Зокрема, питома вага продукції, виданої на трудодні, була вищою в областях, які відзначалися низьким рівнем збору зернових на одиницю населення. Тут у господарстві залишалася більш як половина виробленого зерна.

Спочатку колгоспи майже не мали спеціалізації. Наприкінці другої п'ятирічки в них створюються тваринницькі ферми, багато колгоспів склали договори з під-

Т а б л и ц я 5 *

Область	1916 р.		1928 р.		1933 р.		1938 р.	
	коні	врх	коні	І ВПХ	коні	врх	коні	врх
Вінницька	354	555	401	559	226	366	239	626
Ворошиловградська	232	461	140	540	92	248	106	367
Дніпропетровська	371	455	377	518	146	269	182	524
Житомирська	310	559	371	725	138	344	208	612
Запорізька	412	373	367	418	112	244	143	492
Кам'янець-Подільська	375	452	405	504	244	311	249	499
Київська	484	828	524	858	250	460	284	804
Кіровоградська	356	422	315	415	98	171	135	363
Миколаївська	347	359	275	329	86	193	109	372
Одеська	-318	390	325	364	138	135	165	388
Полтавська	383	730	432	769	219	331	263	631
Сталінська	345	446	270	434	119	281	144	458
Сумська	331	403	377	517	197	277	199	418
Харківська	372	552	338	772	-166	330	187	535
Чернігівська	390	586	473	649	265	368	243	523
Молдавська АРСР	96	135	99	135	55	69	74	148

Складено за: Животноводство СССР за 1916-1938 гг.; Стат. сб. - М.; Л., 1940.

Т а б л и ц я 6

Область	Рослини- і Тварини- цтво ниитво	Підсобні підприємства	Заробітки на стороні	Інші доходи
Вінницька	67,7	11,3	4,7	9,6
Ворошиловградська	47,3		7,7	6,2
Дніпропетровська	6,7	13,?	310	10,6
Житомирська	59,0	1,1	6,5	8,0
Запорізька	72,0	1,1	2,4	4,9
Кам'янець-Подільська	59,6	11,4	5,9	4,1
Київська		1,1	6,6	8,0
Кіровоградська	61,8	1,3	4,1	9,4
Миколаївська	81,3	6,9	1,5	5,1
Одеська	7,3		3,1	3,0
Полтавська		1,-	2,6	3,0
Сталінська	», 0		4,5	10,3
Сумська	<0,0		3,4	7,1
Харківська			3,7	10,7
Чернігівська	59,1		2,7	7,0
Молдавська АРСР	70,3	14,1	2,6	no,

* Складено за: Колгоспи УРСР в 1938 р.: За даними річних звітів. К.; Х., 1940.

приємствами ПРОМИСЛОВОСТІ і транспорту про організований набір робочої сили, виникали підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. Все це впливало на формування грошових доходів колгоспів, про що дає уявлення табл. 6 (в „ до всіх ДОХОДІВ 1938 р.).

Різниця з рівні доходів колгоспів була істотною). Лише деякою мірою це пояснювалося розмірами колгоспів (в середньому на один колгосп у 1938 р. припадало втд 38 ДВОРІВ у Сталінській до 225 дворів у Вінницькій області). Переважання трудомістких і добре оплачуваних технічних культур, значна частина тваринницької продукції в загальній валовій продукції - такими були основні причини більш високих доходів, що позначалося в кінцевому підсумку на розмірах неподільних фондів й на оплаті колгоспного тру ~>дня.

За розмірами грошового доходу (з тис. крб.) в 1938 р., як показує табл. 7, колгоспи групувалися так (в % до підсумку по області):-

Динаміка темпів колективізації по Україні в цілому представлена в табл. 8. За гаюяшт цієї ж таблиці можна скласти уявлення про зростання середніх розмірів колгоспів. На карті ця інформація може бути відтворена у форму двох поєднаних графіків.

Т а б л и ц я 7*

Область	До 50	Від 50 до-120 !	до 480	Понад 480
Вінницька	14,5	41,5	43,1	0,9
Ворошиловгведська	44,2	33,4	22,2	0,2
Дніпропетровська	4,4	42,1	52,1	1,4
Житомирська	37,9	37,7	23,3	0,6
Запорізька	1,8	23,2	67,5	7,5
Кам"янець-Подільська	14,2	39,0	4с,1	0,7
Київська	17,9	29,3	51,6	1,2
Кіровоградська	31,0	52,3	16,6	0,1
Миколаївська	3,9	25,9	50,1	10,1
Одеська	28,2	45,1	23,6	3,1
Полтавська	12,6	48,0	38,3	1,1
Сталінська	12,9	47,3	39,0	0,8
Сумська	18,7	42,7	36,8	1,8
Харківська	30,4	52,2	17,2	0,2
Чернігівська	30,4	40,8	28,1	0,7
Молдавська АРСР	27,2	40,5	30,4	1,9

* Складено за: Колгоспи УРСР в 1938 р.: За даними річних звітів. - К.; Х., 1940.

Т а б л и ц я 8

Т а б л и ц я 9^в

	1928 р. 1933 р. 1938 р.			1928 р. 1933 р. 1938 р.			
	Кількість колгоспів (в тис.)	9,7	24,2	27,4	Все сільське господарство	145	1932
Частка колективізованих селянських господарств (в %)	2,5	72,7	96,3	В тому числі:			
Частка колективізованої посівної площі (в %)	2,9	86,1	99,7	колгоспи	31	919	2010
На один колгосп припадало:				радгоспи	115	831	1337
посівної площі (в га)	32	780	779	МТС		182	1245
коней (голів)	4	68	98				
великої рогатої худоби (голів)		39	72				

Складено за: Народне господарство Української РСР: Стат. довід. - К., 1940, с. 45.

Складено за: Довідник про підсумки господарської діяльності колгоспів Української РСР за 1940 р. - К., 1953, с. 318.

Т а б л и ц я 10^хТ а б л и ц я 11^і

Рік	Тракторів (в тис.)	їх потужність (в тис.к.с.)	Енергетичні ресурси	11929 р.	1933 р.	1937 р.
1924	0,3	0,3	Робоча худоба	94,7	55,0	30,2
1928	9,6	96,2	Механічні двигуни	5,3	45,0	69,8
1932	39,1	514,3	В тому числі:			
1938	87,2	1583,9	трактори	4,7	23,6	26,7
			автомобілі		7,7	20,3
			комбайни		31	14,1
			інші		10,6	а:?
				076		

Складено за: Соціалістичне сільське господарство Советської України - Київ, 1939, с. 253.

Складено за: Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. - Киев, 1937, с. 206.

Динаміка зростаючих основних фондів сільського господарства представлена в табл. 9. З неї видно, що соціалістична власність на засоби виробництва у двох формах (державна і кооперативно-колгоспна) зростала однаково високими темпами. Основні фонди соціалістичного сільського господарства УРСР на початок кожного року становили (в млн. крб.):

Значну частку вартості основних фондів сільського господарства складала машина техніка, що прийшла на колгоспні поля. Як видно з табл. 10, тракторний парк, зосереджений в ССЕОНОМУ у МТС, зростав дуже швидко.

Якщо до початку масової колективізації енергетичні ресурси села були майже повністю представлені лише живим інвентарем (коні та воли), то в останні роки другої п'ятирічки почали переважати механічні двигуни. Такий рівень механізації досягнутий за рахунок планомірних, неухильно зростаючих, поставок на село тракторів, комбайнів, автомашин та іншої техніки, і лише деякою мірою – абсолютним скороченням кінського поголів'я. Структура енергетичних ресурсів, які використовувалися в громадському господарстві колгоспів України, змінювалася так (з %, табл. II).

Наведені в статті дані свідчать про величезні зрушення у розвитку продуктивних сил села Радянської України, що відбулися в результаті втілення в життя ленінського кооперативного плану.

М. В. С е н ь к і в

ПІДГОТОВКА КАДРІВ МЕХАНІЗАТОРІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1946–1951)

Важливе місце у багатогранній діяльності КПРС займає кадрова політика. У звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові зазначалося, що "Суть партійного керівництва, як не раз говорив З.І.Ленін, – це добір людей і перевірка виконання"*.

Кадрова політика – важливий засіб впливу на хід економічного і соціально-політичного розвитку країни. Підвищення рівня партійного керівництва на сучасному етапі вимагає всебічного вивчення і творчого використання досвіду партії по добору, підготовці і захованню кадрів, тому що "не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей..

У досліджуваній період в західних областях України було завершено колективізацію сільського господарства, на зміну одноосібному селянському господарству прийшло крупне механізоване. Процес колгоспного будівництва у західних областях УРСР висвітлено в монографіях І.П.Богодиста, М.К.Ізасяги, К.Сироцинського, Й.Длерниша³ та ін. Проте в них лише фрагментарно розкривається процес створення масових колгоспних кадрів, зокрема механізаторських. У цьому повідомленні автор робить спробу певною мірою заповнити цю прогалину.

У роки четвертої п'ятирічки в західних областях України з новою силою розгорнулася, перервана фа-

шистською окупацією, колективізація сільського господарства. Поступово відновлювали роботу колгоспи і радгоспи, що існували до війни. Вже на початку

% колективізації	Роки				
	1947	{ 1948	1949	• 1950	[1951
селянські двори	2,2	15,7	44,1	91,0	95,2
посівна площа	5,1	27,4	61,3	95,6	99,2

1946 р. діяло 68 радгоспів і 185 сільгоспартілей, а до кінця року кількість їх збільшилася⁴. Починаючи з 1948–1949 рр. колгоспний рух став масовим, про що свідчать дані таблиці.

Основною умовою зміцнення колгоспів було технічне переоснащення сільського господарства. Для обслуговування новостворених колгоспів у західних областях УРСР організувалися МТС, кідкість яких швидко зростала: 174 у 1945 р.; 237 на початку 1951 р.⁵

В 1945–1950 рр. сюди з братніх республік було надіслано 12,5 тис. тракторів (у І5-сильному обчисленні), 4,3 тис. тракторних плугів, 2,8 тис. культиваторів, 3,4 тис. сізалок, 774 комбайни, 2,5 тис. молотарок, 5,1 тис. жаток, 2,2 тис. дви-

* Складена за: ЦПАЖР УРСР, ф. р-27, оп. 17, 6652, арк. 83; Штосодне господарство Української РСР: Стат. зб. – К., 1937, .-о. 99; Сироцинський К. 21133 • ИР³¹ с. 53.

іунів⁶. В 1946-1951 рр. кількість тракторів з МТС^західних областей УРСР зросла майже у 12, автомобілів - II, комбайнів - 7 разів'.

Механізація сільського господарства вимагала створення кадрів спеціалістів. Підготовка трактористів, шоферів, комбайнерів, машиністів з місцевого населення, . майже не обізнаного з технікою, з недостатнім освітнім рівнем була складною справою. Вирішити її без братньої допомоги усіх трудящих нашої країни було неможливо, За рішенням Комуністичної партії I Радянського уряду в західні області України з 1944-1950 рр. відправлено 1135 інженерно-технічних прапівників³, які допомогли налагодити роботу МТС і організувати масову підготовку механізаторів з місцевого населення.

При всіх МТС було створено короткострокові курси, де готували трактористів, помічників комбайнерів, машиністів молотарок, обліковців-заправників і причіплювачів. Навчання бригадирів тракторних бригад, механіків-комбайнерів, ремонтних робітників, шоферів, механіків МТС, а також частково трактористів проводилося в школах механізації. В 1946 р. у кожній з областей працювала школа механізації. В 1946/47 навчальному році вони підготували 1,2 тис. спеціалістів сільського господарства індустріального профілю .

Підвищення культурно-технічного ріння колгоспного селянства відбувалося в умовах гострої класової боротьби. Банди українських, буржуазних націоналістів і їх посібників - куркулів тероризували перших колгоспних трактористів, агітували селян не йти на курси техобучу, застосовуючи при цьому шантаж, погрози тощо. Так, в с.Іспас Вижицького району Чернівецької області оунізці вбили тракториста Клит і його дружину, а п'ятеро їх дітей спалили в хаті¹⁰. Подібних прикладів можна навести багато/Однак під впливом агітаційно-пропагандистської роботи комуністів і комсомольців, переконавшись в перевагах нового життя, колгоспники з великим бажанням йшли набувати технічних спеціальностей. В 1946-1948 рр. у західних областях УРСР було підготовлено майже 10 тис. механізаторів¹¹.

Навесні 1948 р. у МТС Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей працювало 7675 кваліфікованих спеціалістів, з тому числі 3252 тракториста, 1364 ремонтних працівника, 345 шоферів, 286 бригадирів тракторних бригад¹ .

На. початку 1949 р. прискорено підготовку механізаторських кадрів. Передбачалось в найближчий час підготувати і перепідготувати 29,4 тис. трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів, машиністів молотарок, спеціалістів інших професій³.

Згідно з цим рішенням розширювалась мережа короткострокових курсів, збільшилася кількість слухачів у школах механізації. На навчання направлялися в першу чергу передовики колгоспного виробництва, люди, віддані справі соціалізму. Наприклад, у 1950 р. політвідділ Неслухівської МТС Львівської області з числа краших працівників села відрядив на курси трактористів 52 чоловіка^{1^}. Постійну увагу питанням підготовки кадрів сільських механізаторів, підвищенню їх ідейно-політичного рівня приділяли політвідділи Березівської, Мукачівської МТС Закарпатської, Рогатинської, Коломийської - Станіславської; Костопольської, Корецької - Ровенської та й інших областей.

Вжиті заходи сприяли, кількісному і якісному зростанню кадрів механізаторів. У 1949/50 - 1950/51 навчальних роках на курсах при МТС пройшли підготовку 44,5 тис.-,аг в школах механізації - 13,1 тис. трактористів, комбайнів, механіків МТС, машиністів молотарок, обліковців-заправників, причіплювачів та інших спеціалістів¹⁵, тобто майже у 5 разів більше, ніж за всі попередні повоєнні роки.

В 1951 р. у Тернопільській області завершили навчання 10 тис. механізаторів, що значно перевищувало кількість спеціалістів, праючих в цей час у колгоспах і МТС*®. У Волинській області технічну кваліфікацію здобуло 5 тис. чоловік¹⁷.

Проводилася значна робота по залученню жінок до управління складною технікою, що також свідчило про зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства. Так, у 1950/51 навчальному році лише у Львівській області 285 сільських дівчат, оволодівали механізаторськими спеціальностями¹⁸. Майже у кожній МТС західних областей УРСР були створені жіночі тракторні бригади. Багато з них показували зразки самовідданої праці. Ось характерний приклад. Члени жіночої тракторної бригади Костопольської МТС Ровенської області систематично перевиконували денні норми виробітку на 150-170 %. За високі виробничі показники бригадира Олександру Коваль було нагороджено орденом Леніна¹⁹.

Поступово удосконалювалася система підготовки механізаторів, збільшився випуск комбайнерів, локомотивістів, спеціалістів з механізації-трудоємких процесів у тваринництві, радіотехніків-даспетчерів, машиністів льонозбиральних машин і бурякокомбайнів.

Однак в підготовці кадрів механізаторів для сільського господарства західних областей УРСР в другій половині 40 - на початку 50-х рр. мали місце й серйозні труднощі. Зокрема, досить гостро стояло питання підвищення якості навчання. Більшість колгоспників, що здобувала технічні кваліфікації, мала низький загальноосвітній рівень. Так, серед учнів Стівчанської школи механізації Чернівецької області в 1949 р. малограмотні становили 41 %. Все це помітно ускладнювало професійну підготовку, тому що значна частина часу витрачалася на вивчення загальноосвітніх предметів: РІДЕОї мови, математики, фізики.

Основною формою підготовки кадрів механізаторів у досліджуваній період стали курси при МТС. Оскільки голошнім завданням МТС було виконання виробничих планів, початок занять на курсах відтягувався до закінчення осінньо-польових робіт. Не завжди виконувались плани набору слухачів. Комплектування навчальних групи тривало довго, що призводило до скорочення строків навчання, відбивалося на якості оволодіння складною технікою. Курси при МТС не тали необхідної матеріально-технічної бази, а інженерно-технічні кадри, які працювали викладачами, - методичних навиків. Стислі строки навчання на курсах, як і в школах механізації, не давали змоги розгорнути підготовку спеціалістів широкого профілю. Механізатори отримували надто вузьку спеціальність, що породжувало сезонність у їх використанні і не сприяло систематичному підвищенню кваліфікації. Все це помітно відбивалося на результатах роботи МТС.

Вжиті партією і урядом заходи сприяли активізації підготовки механізаторських кадрів. В 1947 р. у школах механізації відновилися довоєнні строки навчання²¹ для підготовки механіків - 18, бригадирів тракторних бригад - 10, комбайнерів - 6, трактористів - 5 місяців. Викладацький склад посилювався, зміцнювалася матеріально-технічна база шкіл і курсів. На початку 1950 р. школи механізації західних областей УРСР мали 72 трактори, 44 комбайни, 37 автомашин та іншу сільськогосподарську техніку і знаряддя, отже, в середньому на кожну з них припадало по 8 тракторів (замість 2-3 на І січня 1947 р.), 5 комбайнів і 4 автомашини²².

У Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях додатково з кінця 1950 р. відкривалося по одній школі механізації, загальна їх кількість зросла з 8 до 16²³. З кінця 1951 р. у західній: областях УРСР строк навчання в школах механізації І на курсах при МТС збільшувався: дня трактористів з п'яти місяців до шести, для трактористів колісних тракторів, комбайнерів причіпних і самохідних комбайнів - на 20 днів²⁴.

Щорічно зростала кількість спеціалістів, які навчалися у стаціонарних закладах, що сприяло більш якій їх підготовці. В 1946/47 навчальному році школи механізації західних областей України підготували 1246 спеціалістів індустріального профілю, а в 1950/51 - 8305 чоловік, або в 6,7 рази більше. Всього протягом 1946-1951 рр. підготовлено 69,5 тис. технічних працівників. У кінці досліджуваного періоду з ШС західних областей УРСР працювало 23,8 тис. трактористів,

2,6 тис. комбайнерів, 2,4 тис. бригадирів тракторних; бригад та багато інших кваліфікованих спеціалістів²⁵.

Отже, завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду в західних областях України в період колективізації було здійснено велику роботу по забезпеченню сільського господарства кадрами механізаторів. Зростання на селі чисельної армії механізаторів яскраво віддизало зміни з соціальної структури колгоспного селянства, підвищення його культурно-технічного рівня, зміцнення совєу робітничого класу і селянства.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. - К., 1981, с. 85.

² Ленін.В.І. Повне зібр. творів, т. 44, с. 196.

³ Богодист І.П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. - К., 1961; Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. - К., 1962. Сирошський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях УРСР. - К., 1953; Черниш Й.Д. Комуністична партія України - організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939-1958). - Львів. 1963.

⁴ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (1939 - 1979): 36. документів. - К., 1980, с. 199.

⁰ Там же, с. 199: Костик І.С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства. - Львів, 1980, с. 39.

⁶ Соціалістичні, перетворення у радянському селі. - К., 1976, с. 71.

⁷ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (1939-1979), с. 199; Народне господарство Української РСР: Стат. зб. - К., 1957, с. 330.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. р-27, он. 19, спр. 4163, арк. 1.

Там же, ф. р-582, оп. 9, спр. 319. Підрахунки автора.

¹⁰ Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. - Львів, 1975, с. 53,

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. р-582, оп. 9, спр. 90; Тернопільський обласний державний архів ф. р-2, 6п. 2, сир. 406, 407, 412. Підрахунки автора.

ШІЖР УРСР, ф. р-582, оп. 9, спр. 364. Підрахунки автора.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 2263, арк. 160.

¹⁴ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 2752, оп. 1, спр. 8, арк. 120.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. р-582, оп. 9, спр. 613, 690. Підрахунки автора.

¹⁶ Тернопільський обласний державний архів, ф. р-1833, оп. 2, спр. 607, арк. 29,

¹⁷ Волинський обласний державний архів, ф. р-32, оп. 9, спр. 209, арк. 25,26.

¹⁸ Львівський обласний державний архів, ф. р-165, оп. 2, сир. 432, арк. 28,

¹⁹ Вільна Україна, 1.950, 18 лип.

¹⁹ Чернівецький обласний державний архів, ф. р-4, оп. 9, спр. 567, арк. 3. Підрахунки автора.

²¹ КПРС в резолюціях..., т. 6, с. 245.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. р-27, оп. 19, спр. 40, арк. 27; спр. 186, арк. 88.

²³ Там же, спр. 489, арк. 206.

²⁴ Там же, арк. 185-187.

Там же, ф. р-582, оп. 9, спр. 90, спр. 690. Підрахунки автора.

М. ? . Л и т в и н

." . КАРТОГРАФУВАННЯ ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ РАД
НА ЗАХШОУКРАЇНСЬЮК ЗЕМЛЯХ (1917-1920)

Велика Жовтнева соціалістична революція викликала могутнє революційне піднесення на західноукраїнських землях, які до листопада 1918 р. перебували під владою Австро-Угорщини. З листопада 1918 до серпня 1919 р. Східна Галичина і Західна Волинь були окуповані буржуазно-поміщицькою Польщею, Північна Буковина - боярською Румунією, Закарпаття - буржуазною Чехословащиною. 7 1917-1920 рр. трудящі західноукраїнських земель, незважаючи на жорстокий соціальний і національний гніт,

вели героїчну боротьбу за встановлення Радянської влади і воз"єднання з Радянською Батькішиною.

В "Атлас історії Української РСР" зміщено розділ, матеріали якого висвітлюватимуть революційно-визвольний рух трудящих західноукраїнських земель й 1917-1920 рр. Зокрема, вказано збройні виступи робітників і селян, страйки у містах і селах, де були промислові підприємства, демонстрації і мітинги робітників та безробітних, загальні страйки робітників краю, революційні виступи в армії. Зазначено також найважливіші революційні виступи трудящого селянства: віча, страйки, демонстрації, мітинги.

Важливе значення для розвитку революційної боротьби, дальшого зміцнаши дружби й інтернаціональної солідарності трудящих західноукраїнських земель з Радянською Україною і Росією мало утворення Коадт; і стичної партії Буковини, групи комуністів Руської Країни і Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Новостворені комуністичні організації очолили рух солідарності трудящих західноукраїнських земель з Радянськими республіками, боротьбу за воз"єднання в єдиній Радянській соціалістичній державі.

У формулярі карти вказано центри діяльності перших комуністичних осередків і об'єднання їх в загальнокрайові комуністичні організації. З листопада 1918 р. представники комуністичних груп із Черновиць, Вижкиці, Заставни, Вашківець та інших населених пунктів, що брали участь у 40-тисячному Буковинському народному вічі у Черновицх, заснували Комуністичну партію Буковини і проголосили її крайовою організацією КЩБ)У*.

Наприкінці листопада 1918 р. була утворена Комуністична партія Угорщини, при ІЩ якої діяла група комуністів Руської Країни, що очолила комуністичний рух' на Закарпатті. Партійні осередки виникли в Мукачевому, Береговому, Перечині, Свадяві. Усього на початок 1919 р. на -Закарпатті налічувалось близько 800 комуністів*".

В багатьох містах і селзх Східної Галичини - Львові, Дрогобичі, Станіславі, Стрию, Тернополі, Войниліві Калуського повіту, Підберезцях Зборівського повіту комуністичні організації виникли ще в другій половині 1918 - на початку 1919 р.³ Інтереси революційної боротьби шмагали об'єднання всіх комуністичних сил з єдиною бойону партію. Це завдання виконала перша Крайова партійна конференція, скликана в лютому 1919 р. у Станіславі. Вона проголосила утворення КПСГ. і обрала її Центральний Комітет. Навесні 1919 р. у Східній Галичині діяло вісім партійних організацій, які об'єдаували понад 180 чоловік¹.

Утворення комуністичних організацій Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття було великою перемогою пролетаріату, що знаменувала новий етап у розвитку революційної боротьби, завдала нищівного удару по українських буржуазних націоналістах, які безпідставно твердили, що на західноукраїнських землях нема ґрунту для виникнення комуністичного руху.

У формуляр карти знесено 49 найбільших збройних виступів трудящих проти окупантів. З них 20 відбулись у Східній Галичині, а саме: у селях Гнилиці, Шельпахи, Пальчинці, Заруддя Збараського повіту (липень 1918 р.)⁵, Львові, Тернополі, Збаражі (листопад 1918 р.)⁶, Дрогобичі (14-15 квітня 1919 р.)⁷, Доброгостеві Дрогобицького повіту (квітень 1919 р.)⁸, Зеленій, Головах, Жаб"ему Косівського повіту (16-29 квітня 1920 р.)⁹, Ополеці, Тухлях, Славському, Лавочному Сколівського повіту. (Бойківська Радянська Республіка, 21-25 серпня 1920 р.)¹³. та ін.

Партизанські загоне активно діяли навколо, повітових містечок ііеченіжина (травень 1919 в.)¹¹, Бюрка (липень 1920 р.)¹⁰, Богородчан (липень-серпень 1920 р.)¹³. Вони руйнували залізничні колії, телефонні лінії, громим поліцейські участки.

Трудящі Закарпаття, як і зсіх західноукраїнських земель, знесли значний вклад у справу повалення австро-уторської монархії. Майже повсюдно робітники і

селяни виганяли австрійських чиновників, реакційне духівництво, громили жандармерію, знищували боргові книги. На карті будуть показані збройні виступи робітників Ужгорода (1-2 листопада 1918 селян Загаття (4-6 листопада 1918 р.)¹⁵, Колочави (7. листопада 1918 р.)¹⁶, Великих Лучок (листопад 1918 р.), Порошкового (осінь 1918 р.)¹⁷, Велятина, Раківдя, Великої Копані (осінь 1918 р.)¹³ та ін.

Визначною подією у боротьбі буковинських трудящих проти румунських окупантів було Хотинське повстання 1919 р., яке слід показати на ввізній карті. На нашу думку, досить вдало склали таку карту автори тому "Чернівецька область" з "Історії міст і сіл Української РСР". Ми пропонуємо перенести в атлас більшість елементів її змісту. Зокрема, показати найбільші збройні виступи селян (42 населених пункти), місця формування радянських полків (Анадоли, Данківці, Рукшин), виступи трудящих на підтримку повстанців (Черновиці, Вижиши, Вашківці, Іспас, Кіцмань, Кліводан, Шипинці, Лухани, Малаївці, Заставна, Товтри, Дорошівці, Чуньків, Сторожинець), напрямки наступу революційних загонів (Непоротове - Михалкове - Волошково - Сокиряни; Рукшин - Атаки - Хотин; Владична - Котелеве - Новоселиця; Хотин - Лівинці - Ларга). Всього в повстанні, що охопило близько 100 населених пунктів, брало участь понад 30 тис. чоловік - українців, росіян, молдаван. Повстанці визволяли майже весь повіт¹⁸, де на короткий час було відновлено Радянську владу.

В авангарді революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель йшов робітничий клас. Найбільшим виступом пролетарів краю, що відбувся під впливом Великого Жовтня, був загальний політичний страйк на підтримку Країни Рад, проти імперіалістичної війни, який проходив у січні 1918 р. На збоах робітники Львова, Стрия, Борислава, Тернополя¹⁹, Чорткова, Теревовлі, Мукачєвого, Черновиць²⁰ вимагали припинення імперіалістичної війни, негайного укладення демократичного миру без анексій і контрибуцій, вітали утворення Української Радянської Республіки.

Всього у формуляр карти внесено 51 страйк пролетаріату 31 міста і села, 50 демонстрацій і мітингів робітників проти окупантів, за встановлення Радянської влади у 25 західноукраїнських містах.

Під впливом ленінського декрету про землю відбувалися революційні виступи трудящого селянства краю. Воно вимагало експропріації великої земельної власності, розподілу поміщицької й церковно-монастирської землі. Навесні і влітку 1918 р. селянськими заворушеннями було охоплено 100 гмін Східної Галичини²¹. Коли Червона Армія весною 1919 р. підійшла до Збруча, селяни Збаразького, Підгаєцького, Тлумацького та інших повітів почали громити панські маєтки, ділити поміщицькі землі²². А учасники двохтисячного селянського віча, що відбулося 7 травня 1919 р. у Бережанах, виступили "проти ведення війни з більшовиками"²³. Сільська біднота Кам'янко-Струмилівського і Скалатського повітів у березні-квітні 1920 р. самовільно вирубувала панський ліс. На Снятинщині селяни навесні 1920 р. активно бойкотували сплату державного податку²⁴.

Революційні події в Росії знайшли палкий відгук серед безземельних і малоземельних селян Закарпаття. Боротьба трудящого селянства за соціальне і національне визволення зумовлювалася внутрішнім розвитком краю. Слід відзначити велику роль, що її відігравали колишні військовополонені, які після укладення Брестського мирного договору навесні-влітку 1918 р. поверталися додому. На Закарпатті їх-налтчувалось близько 9 тис.²⁵

З різних кінців краю восени 1918 - навесні 1919 р. надходили відомості про революційні виступи селян. Форми цієї боротьби були різноманітними. Відняки конфіскували поміщицьке зерно, ділили панські землі, проганяли попів, реакційно настроєних учителів, роззброювали жандармів. На карті вказано виступи селян у Ставному (жовтень 1918 р.), Теревлі, Ізі, Дубовому, Тур'їх Реметах, Королево-му, Верезі, Чопі, Велятині (листопад 1918 р.), Великих Лучках, Білках (осінь

1913 р.), Лемківшх, Терновому, Ясіні, Стеблівці (кінець 1913 р.), Доманинцях, Оникіншх, Цяланівці, Великих Лозах, Довгому Полі, Холмпі, Великих Геїзшх (кінець 1918 - початок 1919 р.), Чопі, Колочазі, Зубівці, Ромачевипі, Ладовому (початок 1919 р.), Синевірській Полянні, Становому, Тересві, Новоселиці, Ардановому (січень 1919 р.), Шаланці (лютий 1919 р.), Іванівні, Сусковому, Нелішшному, Сасізці, Воловому, Іршаві, Лецовиці, Вистриці, Берестові, Броді, Липчому (весна 1919 р.) та ін.⁹

На окремій врізній карті треба відтворити перебування Закарпаття в складі Угорської Радянської Республіки (березень - квітень 1919 р.).

За прикладом і при підтримці угорського пролетаріату 22-24 березня 1919 р. на більшій частині території Закарпаття (крім Великоберезнякського та окремих сіл Ужгородського, Перечинського, Тячівського і Рахівського районів, які ще в січні 1919 р. були окуповані чеськими та румунськими військами) було встановлено владу Рад. Незважаючи на короткочасність існування Радянської влади (в Угорщині - 133 дні, а на Закарпатті до 40 днів), цей період мав надзвичайно важливе значення. В складі Угорської Радянської Республіки трудящі Закарпаття одержали територіальну автономію: було створено нову адміністративну одиницю - Руську Країну.

На карті вказано центри жуїших директоріумів (Берегове, Хуст, Чоп, Севлш), районних виконавчих комітетів (Тур"ї Ремети, Середне, Мукачеве, Нижні Ворота, Волове, Довге, Іршава, Тячів, Тересва, Рахів, Дубове, Свалява, Королеве), формушня Русинської Червоної Гвардії (Мукачеве), місця запеклих боїв з окупантами та ін.

Напруженою була також боротьба за встановлення влади Рад у Східній Галичині.

Слід зазначити, що спроби утворення Рад і боротьба за встановлення їх влади у Східній Галичині відбувалися ще навесні 1917 р. Так, вперше на Прикарпатті 12 квітня 1917 р. робітники косівської солеварні разом з революційним!! солдатами 79-ї піхотної дивізії російської армії, які тоді перебували у Карпатах, утворили Раду робітничих і солдатських депутатів, що через три місяці після відступу російських зійськ була розгромлена німецько-австрійськими окупантами"¹. В кінці 1913 - на початку 1919 р. робітничі Ради були створені у Богородчанах, Бережанах, Галичі, Дрогобичі, Золочені, Калуші, Косові, Львові, Підгайцях, Рогатині, Стебнику. а також в частинах української Галицької армії з Стрию, Станіславі та Коломиї"³².

Створення Рад робітничих і солдатських депутатів підтверджувало думку В.І.Лєніна, висловлену наприкінці 1918 р.: "Ради - ось що характеризує революцію скрізь"³³.

На карті відтворено революційні виступи військ у Давидові (26 квітня 1919 р.)» Золочеві (5-6 березня 1919 р.), Старому Селі (лютий 1919 р.), Станіславі (березень 1919 р.), Тернополі, Коломиї (лютий 1919 р.), Ужгороді (червень 1919 р.), Вашківцях (листопад 1917 р.), Чернозицях (листопад 1918 р.)^.

25 квітня 1920 р. Польща без оголошення війки напала на молоду- Країну Рад. Червона Армія, розгромивши білопольські війська на радянській території, перейшла у контрнаступ і з середині липня підійшла до кордону Східної Галичини. На Збручі протягом двох тижнів відбувалися жорстокі бої. 24 липня полки 60-ї дивізії прорвали фронт і зайняли Підволочиськ,.. 26 липня було звільнено Збараж, Броди, Гусятин. У цей же день 8-ма кавалерійська дивізія Червоного козацтва під командуванням З.Примакова визволила Тернопіль"³⁵.

Зустрівши гарячу підтримку з боку трудящих мас Східної Галичини, Червона Армія до кінця серпня 1920 р. визволила Бережанський, Бродівський, Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Золочівський, Підгаєцький, Рогатинський, Скалатський, Сокальський, Тербовлянський, Тернопільський та Чортківський, повністю та частково Кам"яно-Струмилівський, Львівський, Іїеремішянський і Радехівський повіти. Отже, Червоною Армією було визволено 17

повітових міст, 48 містечок і 1150 сіл, що становило близько .33 % території Східної Галичини і 35 % її населення⁶⁰.

8 липня 1920 р. було сформовано Галицький революційний комітет - тимчасовий Радянський уряд Східної Галичини на чолі з В.Д.Затонським. На першому засіданні, яке відбулося 1 серпня 1920 р. у Тернополі, Галревком прийняв декрет » I "Про встановлення Радянської влади в Галичині", яким на території визволених Червоною Армією повітів проголошувалась Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Її тимчасовою столицею до визволення Львова став Тернопіль.

За нашими підрахунками, з кінця липня до початку вересня 1920 р. на визволеній території Східної Галичини було створено 17 повітових, 48 міських і близько 600 сільських революційних комітетів³⁷. Ліквідувалась приватна власність на засоби виробництва, оголошувався перехід у всенародну власність усіх фабрик, заводів, банків, державних, поміщицьких і перковно-монастирських земель.

В цілому зміст карти "Боротьба за владу Рад на західно-українських землях (1917-1920)" повинен яскраво підтвердити висновок В.І.Леніна про те, що Радянська влада - це "не тільки російське явище, що це міжнародна форма боротьби пролетаріату" .

¹ Історія Української РСР. - К., 1977, т. 5, с. 526, 528.

Там же, с. 530.

Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. - К., 1982, с. 12-13.

КПЗУ в 1 Ж 9 2 І ²а °рґанізаційної Діяльності

© Під прапором Жовтня. - Львів, 1957, т. I, с. 85-86, 625.

д ° 626; Богайчук В. Боротьба трудящих Тернопільщини проти соціального і національного гніту за возз'єднання з УРСР. - Станіслав, 1961, с. 37.

^ Історія Української РСР, т. 5, с. 515.

1967 ГЧЕ§4АНКО АІІ ХоніґсмаЕя-> Розумний В. Дрогобицьке повстання. - Львів,

явґґ, " ^ Д ^ ? 5 0 ! ? і ов™. т. I, с. 240: Івано-Франківський обласний державний сто! §2?І & і СР* і арк" і 7 і і_Літві' 146» оп! 4,

10 ' "

у к р ^ і ^ Ж Г і ^ ^ Г ^ і Г 1 2 ' ф. 266!оп_спр. 76>арк.1Є9' Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франків. обл. - К., 1969 с.326.

13 ЦЖА УРСР у м.Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3822, арк. 6.

з ЦК .т. І ^ о-Фраяяівський обласний державний архів, ф. р-1576, оп. I, спр. 121

14

Радянська енциклопедія історії України. - К., 1972, т. 4, с. 318.

Шляхом Жовтня. - Ужгород, 1937, т. I, с. 511.

Співак В., Троян М. 40 незабутніх днів. - УЖГОРОД, 1967, с. 30-31

18 Там же, с. 31, 32.

ІлькоВ. Закарпатське село на початку 21 ст. - Львів, 1973, с. 160.

20 Нариси з історії Північної Буковини. - К., 1980, с. 256-257.

21 Історія міст і сіл Української РСР: Львів, обл. - К., 1968, с. 104.

с- 483 "ІВО; 151 МІСТ І СІЛ 7к Раїнської РСР: Тернопільська обл. - К., 1973,

22*

~ Шляхом Жовтня, т. I, с. 511. "

- Нариси з історії Північної Буковини, с. 261.

Історія Української РСР, т. 5, с. 514.

* 8, ^ ІСТ°рІЯ міст і Української РСР:

²⁶ Під прапором Жовтня, т. I, с. 131-"

* ІША УРСР у м.Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3833, арк. 2.

Співак В., Троян М. Вказ. праця, с. 24.

29

Шляхом Жовтня, т. I, с. 68, 69, 75, 77, 80, 81, 222, 223, 272, 284;

Лько В. Вказ. праця, с. 159, 160, 164, 165, 167, 168; Співак Б., Толян М. Вказ. ітрапр, о. 32, 42; Баканова Я.П. Нариси історії революційного руху трудящих Закарпаття в 1917-1923 рр. - Ужгород, 1962, с. 21.

³⁰ Співак Б., Троян М. Вказ. праця, с. 65-67, 70-80, 90, 102.

³¹ Ярошенко А.Д. В.І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. - Львів, 1969, с. 115.

Історія Української РСР, т. 5, с. 515; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922). - К., 1955, с. 250-251; Львівський обласний державний архів, ф. 129, оп. 2, СПР. 1652, арк. II; ІЩА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3128, арк. 2, 17, 19, 28.

[^] Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 203.

³⁴ Торжество історичної справедливості. - Львів, 1968, с. 368; Під прапором Жовтня, т. I, с. 627; ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ Української РСР: Львів, обл., с. 709; Покутський вісник, 1919, 15 квіт.; Радянська енциклопедія історії України, т-4, с. 318; Історія міст і сіл Української РСР: Чернів. обл. - К., 1969, с. 516; Нариси з історії Північної Буковини, с. 257-258.

³⁵ Гражданская война на Украине. - Киев, 1967, т. 3, с. 311, 314; Красное знамя, 1920, 27 ишк.

Тишик В.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). - Львів, 1970, с. 64.

³⁷ ЦПАЖР УРСР, ф. 2189, оп. I, СПР. 6. арк. 1-28: спр. 8. арк. I; спр. 20, арк. 1-16; спр. 29, арк. 7: спр. 33, арк. 9-19, 40, 41, 48, 50, 52; спр. 45, арк. 5, 7, 8, 9, 12, 15, 17, 23, 30; Тернопільський обласний державний архів, ф. р-2827, оп. I, спр. 4, арк. 1-34; спр. 5, арк. 24, 51, 68-70; спр. 6, арк. 29; спр. II. арк. 1-24; спр. 16, арк. 2-7; спр. 34, арк. 71; ф. р-2367, оп. I, спр. 3, арк. 10; СПР. 5. арк. 3-65; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська обл., с. 123, 140, 149, 158, 164-173, 187, 194. 203, 225, 235, 242-250, 255. 304-316, 322, 331. 344, 346-350, 361, 480, 492, 499, 507, 515, 522-532, 536. 544. 550-537, 575-582; ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ Української РСР: Львів. обл., с. 140, 148, 158, 168, 169, 187, 204, 609, 636-639.

³³ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 420.

В. І. Єресько

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТВОРІВ К.МАРКСА І Ф.ЕНГЕЛЬСА
І ПЕРШ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ

В зв'язку з підготовкою "Атласу історії Української РСР" увагу істориків знов привертає тема "Поширення марксизму і перші соціал-демократичні організації України", що вже давно досліджується науковцями республіки*.

Незважаючи на її вивченість, недостатньо досліджено питання про розповсюдження творів К.Маркса і Ф.Енгельса з 70-80-х рр. і діяльність перших соціал-демократичних організацій на Україні. На необхідність концентрації уваги на цьому питанні і підготовки відповідної ґрунтовної монографії вже звертали увагу дослідники",

ґрунт для поширення ідей К.Маркса і Ф.Енгельса був підготовлений насамперед соціально-економічним розвитком країни. Зміцнення капіталістичного способу виробництва, формування робітничого класу, досвід революційної боротьби, досягнення передової суспільної думки, вплив робітничого руху в країнах Західної Європи сприяли поширенню в Росії марксистського вчення. Окремі праці К.Маркса і Ф.Енгельса розповсюджувались з країни ще в середині XIX ст. Але більш широке ознайомлення з творами основоположників наукового соціалізму стало можливим лише з 70-х рр. після виходу в світ російських перекладів "Громадянської війни у Франції" (1871) та першого тому "Капіталу" (1872) К.Маркса.

*Історично склалось так, що одними з перших розповсюджувачів праць К.Маркса і Ф.Енгельса на Україні в 70-і - на початку 80-х рр. були революційні народники, з ідеології яких деякі елементи вчення К.Маркса, зокрема марксистська критика капіталізму, еkleктично поєднувались з утопічними ідеями М.Бакуніна, П.Лаврова і Ф.Лассалля.

, Найбільш поширеним на Україні в 70-і - на початку 80-х рр. був російський переклад "Капіталу" К.Маркса, надрукований досить значним на той час тиражем.

Протягом 1870-1882 рр. зафіксовано випадки вилучення цієї прани під час обшуків в Києві, Харкові, Львові, Житомирі, селах Фастівцях Борзенського повіту Чернігівської губернії та Попельнястому Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії³.

Чимало фактів про використання творів К.Маркса і Ф.Енгельса в пропагандистській діяльності та вивчення їх з метою самоосвіти міститься в судослідчих документах і мемуарній літературі. Ця група дасрел допомагає встановити ще ряд населених пунктів, де розповсюджувався "Капітал": Одеса, Миколаїв, Єлисаветград, Черновиці, с. Лолли (тепер Латинський район Івано-Франківської області)**.

Щз один, твір основоположників наукового соціалізму - "Маніфест Комуністичної партії" було конфісковано в 1877 р. у Львові у І.Я.Франка, в Ізмаїлі його вивчав видатний болгарський письменник-демократ Х.Ботев. 6 дані про використання "Маніфесту". в революційній пропаганді в Одесі та Миколаєві на початку 80-х рр. "Тимчасовий Статут Міжнародного Товариства Робітників" К.Маркса, надрукований додатком до книги Е.Бехера "Рабочий вопрос", був вилучений поліцією в й.Василівці поблизу Одеси та в Києві. Є підтвердження його використання в революційній пропаганді в Харкові та Одесі⁰. "Громадянська війна у Франції" К.Маркса вивчалась робітниками, передовою інтелігенцією та учнівською молоддю Одеси, Харкова та с.Григорівки (тепер на території Харкова). Німецькі видання "Анти-Лррінга" та "Розвитку соціалізму від утопії до науки" розповсюджувались у Львові, а російський переклад "Маніфесту Міжнародного Товариства Робітників" К.Маркса - в Києві. Поширювались деякі праці К.Маркса в Чернігові та с. Белилуї (тепер Снятинський район Івано-Франківської області), але які саме - невідомо.

Наведені дані свідчать, що вже з 70-х - на початку 80-х рр. XIX ст. передова громадськість України розповсюджувала принаймні сім творів основоположників наукового соціалізму не менш як в 16 населених пунктах. Привертає увагу проникнення марксистської літератури не лише з міста, а й в села ряду губерній, що безумовно пов'язано з "ходінням в народ".

Новий етап у поширенні марксизму розпочався в 1883 р., коли в Женеві була заснована група "Визволення праці" - перша російська марксистська організація. Одним з головних завдань група вважала поширення ідей наукового соціалізму. З цією метою члени групи видали повністю або в уривках майже двадцять праць К.Маркса і Ф.Енгельса, значну частину з них - вперше. В Росії активну роботу по виданню творів основоположників наукового соціалізму проводило "Товариство перекладачів і видавців", а дещо пізніше - марксистські організації. Саме в цей період виходять в світ перші на території України видання праць К.Маркса і Ф.Енгельса. В 1883 р. народовольський гурток у Харкові видав гектографічним способом "Маніфест Комуністичної партії". Наприкінці 1884 р. група членів гімназичної організації в Одесі, яка знаходилась під впливом народовольців, надрукувала на гектографі "Розвиток наукового соціалізму" ("Розвиток соціалізму від утопії до науки"). В 1893-1894 рр. марксистська студентська група у Києві видала твір Ф.Енгельса "Соціалізм в Німеччині", К.Маркса "Товар, гроші і капітал" та "Маніфест Комуністичної партії" К.Маркса і Ф.Енгельса. У Львові в цей же час вийшла українською мовою праця Ф.Енгельса "Соціалізм утопічний і науковий".

Поява цих видань свідчила про інтерес передової громадськості України до марксистської теорії, вплив ідей К.Маркса і Ф.Енгельса на революційний рух в країні. Основними розповсюджувачами марксистської літератури в цей період поступово стають російські соціал-демократи, які на відміну від народників взяли на озброєння вчення К.Маркса в усій його повноті. Ті ж твори К.Маркса і Ф.Енгельса, які розповсюджувались протягом 80-х рр.- народниками, були видані переважно групою "Визволення праці".

З праць К.Маркса і Ф.Енгельса найбільшого поширення набув "Маніфест Комуністичної партії": в 1883-1894 рр. зафіксовано принаймні 20 випадків конфіскації

цієї праці, під час яких було вилучено 26 примірників "Маніфесту" в десяти населених пунктах: Києві (двічі в 1883, 1886, 1894), Харкові (1883, тричі в 1884, 1886, 1893), Одесі (1883, 1893, 1894), Херсоні (1885), Ровно (1893), Севастополі (1885), Кременчуці (1885), хут. Новомар'ївці (тепер с.Високі Байраки Кіровоградського району Кіровоградської області), та Сосницькому повіті Чернігівської області (1894)⁹. Є відомості про розповсюдження "Маніфесту" з ряді інших населених пунктів: Катеринославі, Миколаєві, Львові, Чернівцях, Анан'єві та Лебедині⁹.

Активно вивчалася членами революційних гуртків України праця Ф.Енгельса "Розвиток соціалізму від утопії до науки", яка видавалась повністю або в уривках під назвами "Утопічний соціалізм", "Науковий соціалізм", "Розвиток наукового соціалізму" та ін. В період, що розглядається, зафіксовано принаймні 15 випадків вилучення цієї праці поліцією, коли був конфіскований 21 її примірник в дев'яти населених пунктах: Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Єлисаветграді, Луганську, Кременчуці, Ромнах та Немирові. Є дані про поширення праці Ф.Енгельса у Львові¹⁰.

З глибоким інтересом передова громадськість вивчала основний твір К.Маркса - "Капітал". Нам вдалося встановити один випадок конфіскації другого тому "Капіталу", перший вилучався 14 разів у восьми населених пунктах: Одесі (двічі в 1883, 1888, 1891, 1892, 1893), Харкові (1883), Миколаєві (1886), Севастополі (1886) та хут. Новомар'ївці (1884)¹¹. Після першого російського кидання твору пройшло чимало часу, він став бібліографічною рідкістю, тому серед вилучених примірників трапляються французькі, німецькі видання, навіть рукописні копії. Є дані про використання цієї шзаци в революційній пропаганді в Києві, Херсоні, Катеринославі, Ромнах та Новгород-Сіверському¹².

На Україні розповсюджувались також "Становище робітничого класу в Англії" Ф.Енгельса (Київ, Одеса, Єлисаветград, Севастополь, Луганськ та Кременчук), "Найма на праля і капітал" К.Маркса (Одеса, Київ, Лебедин), "Статут Міжнародного Товариства Робітників" К.Маркса (Київ, Харків, Єлисаветград, Миколаїв, Ромни, Анан'їв та Бобринець), "Громадянська війна у Франції" К.Маркса (Харків, Катеринославі, Єлисаветград та хут. Новомар'ївка), "Промова про свободу торгівлі" К.Маркса (Київ, Рошо, Одеса), "Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії" Ф.Енгельса (Київ, Ровно, Львів), "Соціалізм в Німеччині" Ф.Енгельса (Херсон, Сосницький повіт Чернігівської губернії), "Святе сімейство" К.Маркса і Ф.Енгельса (Харків), "Злиденність філософії" К.Маркса (Одеса), "Анти-Люрінг" Ф.Енгельса (Одеса), "Маніфест Міжнародного Товариства Робітників", "До критики гегелівської філософії права" К.Маркса (Харків), "До критики політичної економії" К.Маркса (Одеса), та "Походження сім'ї, приватної власності і держави" Ф.Енгельса (Одеса).

Отже, з 70-80-і рр. у 20 населених пунктах України розповсюджувалися не менш як 17 праць К.Маркса, Ф.Енгельса.

Наприкінці 90-х рр. на Україні з'являються перші легальні видання творів К.Маркса і Ф.Енгельса. В Києві надруковано "Злиденність філософії" К.Маркса та "Походження сім'ї, приватної власності і держави" Ф.Енгельса. Останній твір та праця "Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії" вийшли в світ у Львові.

У другій половині 90-х рр. у зв'язку з утворенням соціал-демократичних організацій марксистська література розповсюджується в ширших масштабах. Як і в попередній період найбільший інтерес викликали "Маніфест Комуністичної партії" К.Маркса і Ф.Енгельса та "Капітал" К.Маркса. В історичній літературі зафіксовано II випадків конфіскації "Маніфесту Комуністичної партії" в Києві, Харкові та Миколаєві, коли було вилучено 18 примірників цієї праці. Розповсюджувалася вона також у Харкові та Алчевську. "Капітал" конфісковано в Одесі, Харкові, Фастові, розповсюджувався він у Катеринославі, Ялті та Житомирі³.

В соціал-демократичних гуртках вивчали також "Розвиток соціалізму від уто-

пії до науки" Ф.Енгельса (Київ, Одеса), "Походження сім'ї, приватної власності і держави" Ф.Енгельса (Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Львів), "Громадянська війна у Франції" К.Маркса (Київ, Одеса), "Злиденність філософії" К.Маркса (Київ), "Антя-Дюрінг" Ф.Енгельса, "18-брюмера Луї Бонапарта" К.Маркса (Одеса), "Становище робітничого класу в Англії" Ф.Енгельса (Київ), "Наймана праця і капітал" К.Маркса (Харків, Одеса), "Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії" Ф.Енгельса (Київ, Львів), "Промова про свободу торгівлі" К.Маркса (Київ) та "Статут Міжнародного Товариства Робітників" К.Маркса (Київ). Марксистська література розповсюджувалась також в Катеринославі, Єлисаветграді, Сімферополі, Кременчуці, Севастополі, Чернігові, Черкасах і Верховцевому. Всього в цей період розповсюджувалось принаймні 14 праць К.Маркса і Ф.Енгельса в 17 населених пунктах, що свідчить про зростання в умовах піднесення робітничого руху популярності праць К.Маркса і Ф.Енгельса. Кінець 90-х рр. ознаменувався більш широким проникненням марксистських видань в пролетарське середовище.

В цілому в 70-90-і рр. XIX ст., за підрахунками автора, в 35 населених пунктах України розповсюджувалося не менш як 19 праць К.Маркса і Ф.Енгельса. Зафіксована конфіскація 151 їх примірника. Центрами поширення марксистської літератури були Київ (52 вилучених примірника II праць), Одеса (29 примірників 12 праць) та Харків (19 примірників 6 праць).

Вивчення творів основоположників наукового соціалізму сприяло переходу російського визвольного руху від народництва до марксизму. Наприкінці 80-х рр., дещо пізніше, ніж в Петербурзі, Москві, на Україні виникають перші марксистські гуртки і групи. Здебільшого їх організаторами були заслані на Україну за участь у революційній діяльності. До середини 90-х рр. гуртки створювалися в Києві, Харкові, Катеринославі, Херсоні, Полтаві, Чернігові, Сумах, Євгород-Сівецькому, Конотопі, Златополі (тепер Новомиргород). Проте члени цих гуртків майже не мали зв'язків з робітниками.. їх діяльність обмежувалась переважно вивченням революційної літератури.

Виникнення соціал-демократичних організацій на основі цих гуртків відбулося в середині 90-х рр. під впливом діяльності В.І.Леніна і очолюваного ним петербурзького "Союзу боротьби", який став зародком пролетарської партії в Росії. В своїх працях, які розповсюджувались на Україні, В.І.ЛЕНІН піддав нищівній критиці народницькі теорії, визначив завдання соціал-демократів в нових умовах. Активізація соціал-демократичного руху на Україні з другої половини 90-х рр. виявилась у створенні соціал-демократичних організацій в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві та Кременчуці, гуртків в Керчі, Алчевську, Маріуполі, Могилі в-Подільську, Єлисаветграді, Нижньодніпровську, Кам"янець-Подільську, Чернігові, Олександрійську, Луботині, Полтаві, Луганську, Юзівці, Єнакієвому, Дебальцевому, Херсоні, Кам"янському, Борзні та с. Миколаївці-Вирівській (тепер с.Жостневе Білопільського району Сумської області) Якщо в першій половині 90-х рр. гуртки і групи соціал-демократичного напрямку існували в II населених пунктах України, то в другій половині - ще в 25. Діяльність марксистських організацій сприяла активізації соціал-демократичного руху як на Україні, так і в країні взагалі. На порядку денному постало завдання згуртування існуючих організацій в єдину робітничу партію. Це завдання всесвітньо-історичної ваги було вирішено російськими марксистами під керівництвом В.І.Леніна на початку XX ст.

* Шевченко І.І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні. - К., 1956; Шморгун П.М. Распоостранение марксизма на Украяне в 80-х и начале 90-х годов XIX века. - Вопр. истории КПСС, 1957, й 4; Шморгун П.М. Роль групи "Визволення праці" в поширенні марксизму на Україні. - К., 1958; Бистренко П.П. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. - К., 1958; Багмут І., Шморгун П. Твори В.І.Леніна на Україні. - К., 1960; Багмут й., шотаун П. Видання творів К.Маркса і Ф.Енгельса на Україні: Біблюгр. покажч. - Х.. 1965; Іванов-Потьомкін І. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні. -К., 1961; та ін".

¹ Шмооіун Л.М. Поширення тзась Ф.Енгельса на Україні в радянській історіографії. - Історіогр. дослідження в Українській РСР, 1972, вил'. 5, с. 35.

" Волощенко А.К. Нариси історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 30-х РОКІВ XIX ст. - К., 1974, с. 189; Басс И.Я, Иван-Франко. - И., 1357, с. 69; Революционное наоодничество 70-х годов XIX века. - М., 1964, т. I, с. 468; Рудько М.П. Революційні народники на Україні. - К., 1973, с. 83, 97.

⁴ Ювачев И. Из воспоминаний старого моряка. - Мор. сб., 1927, № 10, с. 80; Іарковський О. Начеок історії революційного руху В м.Єлизаветі. - В кн.: "За сто літ, X.; К., 1930, т. 5, с. 237; Басс И.И. Указ, соч., с. III.

⁵ Сохань П. Вогонь вічної дружби. - К., 1966, с. 21.

⁶ ЦПА УРСР, ф. 274, оп. I, спр, 234, арк. 6; Рудько М.Н. Вказ, праця, с. 96; Волощенко А.К. Зказ. праця, о. 191.

⁷ Итенберг В.С. Движение оеволюционного народзичества. - М., Г965, с. 12; Революционное наоодничество 70-х годов XIX века, т. I, с. 422, 467; Кооринська Н. Автобіографія. - айбр. тв. К., 1956, с. 375; Асонова Н.Т. Соціалістичні погляди українських революціонерів-демократів. - К., 1977, с. 29.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83, спр. II IOI. аок. ЗI зв.; СРР. II 250, арк. 60; оп. 86. спр. 10 746, арк. -56; ІЩА УРСР. ф. 419, оп. I,* спр. 1203, арк. 4; спр. ІЗІ9. арк. 5; ф. 385, оп. 4, спр. 408, арк. II, Одеський обласний державний архів, ф. о, оп'. Г, спр. 1237, аок. 3 зв.; Вагнут Й., Шморгун П. Видання творів К. Маркса і Ф.Енгельса на Україні, с. II-ІЗ; Левин Л.А. "Манийест Коммунистической партии" в России. - М., 1959, с. 466, 476; Катренко А. Революційно-народницький рух початку 80-х років XIX століття на Україні у світлі архівних джерел, - Архіви України, 1968, & 4, с. 27.

" ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. I, СРР. 1206, арк. 64; Одеський обласний державний архів, ф. 5, оп. I, СРР. 1311, арк. 41 зв.; Шморгун П.М. Распространение марксизма на Украяне, с. 89; Зсен М. Первнй штурм. - М., 1937, с. 19-20.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 78, 7 д-во, сип. 285, арк. 48; 3 д-во, оп. 83, спр. 477, арк. 2 зв.; ЦДВІА СРСР, ф. 1351, оп. I, спр. 5374, арк. 56: спр. 6248, арк. 128; айгр, 5581, арк. 42 зв.; ЩІА СРСР, ф. І405Г оп. 86. спр. 10 741, арк. 184 зв.: оп, 87, спр, 10 ІоО, аок. 83; ЩІА УРСР, а. 316, оп. I СРР. 172, арк, 317; Революционное народнячество 70-х годов XIX века, т. 2, с. 426-427.

¹¹ ЦДВІА СРСР, ф. 1351, оп. I. СРР. 5374, арк. 305; спр. 5581. арк. 238; стс. о т, арк. 4; ЩЦА СРСР, ф. 1405: оп. 85, спр. 10 3307 арк. 25 зв.; Волк С.С. Народная воля. - М.; Л., 1966, с. 330.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7. д-во, оп. 73, спр. 285; арк. 48; ІША УРСР, ф. 274, оп. 3, спр. 852, арк. 14 зв.; Мошэнский И.Н. На путях к первому съезду РСДРП. - М; і и'й • С. *

¹³ Шморгун П.М. Распространение марксизма на Украяне, с. 90-91; Ворошилов К.Е. Рассказ о жизни. - М., 1968, с. 91; Куликов І.М. Леся Українка - видатний український даслитель-оеволюціонео. - X., 1962, с. 95; Бистренхо П.П. Вказ. праця, с. 101,

¹⁴ ІЩА УРСР, ф. 274, оп. I, спр. 333, арк. 15. Даятели революпаонного движения з России: Библиогр. словарь. - М., 1934, т. Ъ, зпн. I, стлб. 201; Бистренхо П.Н. Вказ, праця, с. 44, 48, 51, 92; Наддніпрянська моя сторона. - Одеса, 1967, с. 12; Іванов-Потьовьяін І. Катеоинослов"янський "Союз боротьби за визволення робітничого класу". - К., 1949, с.*36, 65.

2. П. С т е п а н о в и ч

МЕРЕЖА УЧБОВИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

(ПОЧАТКОВІ, СЕРЕДНІ ТА СПЕЦІАЛШІ)

"Атлас історії Української РСР" міститиме карти, що характеризуватимуть мережу культурно-освітніх закладів другої половини XIX - початку IX ст.

Зрушення у капіталістичному розвитку промисловості і сільського господарства, які відбулися після реформи 1861 р., вимагали значної кількості кваліфікованих працівників, що сприяло виникненню учбових закладів нових типів. На картах представлено початкові, середні, середні та нижчі спеціальні школи, вищі учбові заклади, які позначено різними картографічними засобами.

В середині XIX ст. початкові навчальні заклади підпорядковувалися міністерствам народної освіти, народних маетностей, церкви та ін.

За шкільною реформою 1864 р. було створено систему початкової освіти, що почала діяти за здиною програмою. Всі школи одержали спільну назву - народні училища. Вони підпорядковувалися дирекції міських учшщ, яку очолювали попечи-

Т а б л и ц я Iⁱ
Початкова освіта на Україні в 90-х рр. XIX ст

Губерні і	Початкові училища	Кількість учнів
Волинська	1137	40 088
Київська	1424	54 383
Катеринославська	713	47 202
Подільська	1131	34 161
Полтавська	677	44 123
Таврійська	635	35 934
Харківська	616	40 631
Херсонська	724	53 809
Чернігівська	631	38 706

* Складено за: Сборник справочних сведений по министерству народного просвещения за 1862 г. - Спб., 1864; Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. - Спб., 1900; Статистика Российской империи: I. Сборник сведений по России за 1884-1885 гг. - Спб., 1889, с. 289 и др.

тели з дворян. У містах повітові народні училища були перетворені в міські. За реформою 1873 р. навчання в них проводилося за програмою шестирічних училищ, які готували спеціалістів для роботи на підприємствах та установах.

На карті "Культурно-освітні заклади України другої половини XIX ст." зазначено початкові училища міністерства народної освіти, різних відомств, церковно-приходські школи, земські і школи грамоти, приватні, недільні, жіночі і тимчасові. Деякі

Т а б л и ц я 2ⁱ
Початкові школи на Україні на початку XX ст.

Губернії	Церковно-приходські школи				Школи грамоти				Школи міністерства народної освіти			
	р.	ф.	р.	ф.	р.	#	р.	р.	р.	а	с	і
Київська	1821	1728	1697	1471	306	341	351	224	172	531	390	635
Полтавська	1067	1070	1078	894	240	305	325	143	869	1142	1148	1343
Подільська	2045	1721	1722	1711	259	283	301	7	275	487	407	608
Чернігівська	840	869	799	599	334	934	465	134	699	847	827	982
Волинська	1442	1434	1371	1168	362	408	424	277	332	855	741	879
Харківська	825	847	827	767	124	164	176	53	664	981	946	1183
Катеринославська	662	724	654	562	142	207	238	68	701	1192	1041	1329
Таврійська	424	481	469	322	100	151	188	158	761	1067	991	1145
Херсонська	657	625	609	581	167	197	208	11	864	1244	1122	1472

К Складено за: Статистические сведения о церковных школах Российской империи. - Спб., 1909; Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 г. - Харьков, 1904, с. 24-25; Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 г. - Каев, 1913; Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. - Одесса, 1908, вып. 7. Учебные заведения ведомства министерства народного просвещения на 1905. - Спб., 1907; Однодневная перепись школ в империи, 1911 г. - Пг., 1914.

Спеціальні учбові заклади

Губернії	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к
Київська	64	20	44	2685	18	4749	9	424		
Полтавська	6	70	54	1763	5	1027	9	496		
Подільська	7	17	10	246	6	995	6	616		
Чернігівська	5	53	40	1371	4	548	10	573		
Волинська	2	10	3	128	2	618	4	231		
Харківська	7	48	34	1712	7	1186		516		
Катеринославська	10	70	61	4929	10	2160		126		
Таврійська	6	75	61	1657	5	765		492		
Херсонська	18	98	72	4527	16	3452		337		

Складено за: Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего

Т а б л и ц я 3

Зарадні навчальні заклади на Україні на початку ХІ ст.

Губернії	Роки					
	1850	1860	1870	1880	1890	1905
Волинська	2	0	3	4	5	7
Київська	3	3	10	11	18	18
Катеринославська	2	1	6	17	17	17
Подільська	2	2	3	3	6	7
Полтавська	1	1	7	15	13	16
Таврійська	1	1	9	17	18	25
Харківська		2	15	20	22	24
Херсонська	3	9	18	24	23	44
Чернігівська	3	3	а	12	15	16

* Складено за: Сборник справочных сведений по министерству народного просвещения за 1862 г. - Спб., 1864; Учебные заведения ведомства министерства народного просвещения на 1905 г. - Спб., 1907.

Т а б л и ц я

Середні спеціальні учбові заклади на Україні в другій половині ХІХ ст.

Губернії	Д О Я	Я О Я	Я О Я	Я О Я	Кількість учнів	а	М О Я	Р. О Ц	Л В І п Л Я к
Київська		3	-		1698	10	-	8	1040
Катеринославська					164	3	-	4	170
Подільська		1	-		304	3	-	1	12
Полтавська		2	-		281	2	-	3	230
Таврійська		1	-		40	6	-	1	591
Харківська		2	-		1141	7	-	7	398
Херсонська					1187	7	-	1	1742
Чернігівська					503	4	-	3	187

* Складено за: Спеціальне учебне заведення по переписи 20 марта 1880 г. - Спб., 1890, с. 20-264; Спеціальне учебне заведення мужские и женские. - Спб., 1890, с. 4-47 и др.

з цих закладів не працювали протягом тривалого часу, в деяких було мало учнів. Наприклад, в Ізюмському повітовому училищі Харківської губернії в 1865 р. навчалось лише 35 учнів¹, Два міських училища Богодухівського повіту відвідувало 96 учнів; два таких же училища Банківського повіту в 1916 р. - 332, два училища Сумського повіту в 1916 р. - 325 учнів².

Т а б л и ц я

Зарадні навчальні заклади на Україні у 1910 р.

	Д О Я	Я О Я	Я О Я	Я О Я	Кількість учнів	а	М О Я	Р. О Ц	Л В І п Л Я к
	I		T	123	.	.			183
			I	43					68
222	III								24
			I	34			I	106	
	85	171	i	38			I	42	
362	188		I	170			3	208	
	74				5	240			
618	167	228	I	24	4	199		2	120

Зарадні навчальні заклади на Україні у 1910 р. - Спб., 1910, ч. I.

Разом в початку XIX ст. школах дев'яти українських губерній в 1890 р. навчалось 389 ІЗГ чоловік (див. табл. 1). На початку XX ст. під тиском прогресивної громадськості збільшено кількість шкіл: в 1900 р. – близько 17 тис., 1905 р. – майже 21 тис. В 1907 р., під час наступу реакції після першої буржуазно-демократичної революції в Росії кількість шкіл зменшилась до 20 тис., а в 1911 р. – до 18 тис. (див. табл. 2).

- На карті "Культурно-освітні заклади України на початку XIX ст." всі початкові школи показано по губерніях картограмою на 1900, 1907, 1911 рр. І мм висоти стовпчика діаграми дорівнює 100 початковим закладам. Середні, середні спеціальні та вищі учбові заклади показано окремими значками різного розміру в залежності від спеціалізації цих закладів і їх кількості.

Рівень знань випускників початкових училищ був низьким. Вони без додаткової підготовки не могли вступати до гімназій, прогімназій та реальних училищ.

В 1864 р. була проведена реформа середньої освіти, за якою затверджено такі типи середньої школи: класична гімназія з викладанням двох давніх мов, гімназія з викладанням латині, реальна гімназія. Остання передбачалась для "дітей торгових і промислових класів". В 1865 р. у Росії було 96 середніх учбових закладів, де навчалось 26 789 учнів, в 1882 р. – відповідно 136 і 65 751^а.

Середні навчальні заклади: гімназії, прогімназії, реальні училища, пансіони також нанесено на карту.

Наприкінці XIX ст. сталися деякі кількісні зміни в системі середньої освіти. Витрати царського уряду на народну освіту становили всього 4 крб. з кожної сотні бюджету, однак передова громадськість добилась відкриття деяких приватних і державних учбових закладів. Як видно з табл. 3, на початку XX ст. нові навчальні заклади відкривалися лише в губерніях, де були великі капіталістичні підприємства. У Полтаві, Херсоні, Одесі, Севастополі та інших містах відкривалися переважно приватні гімназії та пансіони.

Кадри для капіталістичної економіки готувалися в спеціальних учбових закладах. На карті зазначено середні та нижчі спеціальні учбові заклади: комерційні, ремісничі, штейгерські, залізничні училища, медичні, ветеринарні, фельдшерські, сільськогосподарські, кадетські корпуси, військові школи, морські класи, учительські семінарії, духовні училища та ін. В 70-х рр. XIX ст. на Україні було 44 середніх учбових закладів, де навчалось більш як 6 тис. учнів. В 90-х рр. XIX ст. кількість цих закладів зростає. Наприкінці XIX ст. налічується вже 60 спеціальних учбових закладів, в яких навчалась приблизно та ж кількість дітей (див. табл. 4).

Часто засновувалися приватні ремісничі училища, але через брак коштів у їх засновників існували недовго. "Поталанило" житомирському ремісничому училищу, яке було організоване у 1899 р.⁴ на прохання заможної частини населення і проіснувало до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Його учні вивчали столярну і слюсарну справу.

Наприкінці XIX ст. набули поширення ЖЕОЧІ спеціальні школи та курси, де дівчата крім обов'язкових предметів вивчали і спеціальні, пов'язані, в основному, а підготовкою до ведення домашнього господарства: приготування страв, пошиття одягу та ін.⁵

... Серед спеціальних учбових закладів особливе місце посідали сільськогосподарські школи: майже кожна з них мала невеличку дослідну ділянку. Так, при практичній школі садівництва і сільського господарства в с.іУменному Вінницького повіту Подільської губернії (заснована в 1902 р.) були сад, город, поле, луг, племінне господарство, пасіка⁶. В таких школах, як правило, вивчалися крім обов'язкових предметів: закону божого, російської мови, арифметики, геометрії, фізики, креслення, географії, та російської історії ще й спеціальні: садівництво, городництво, ботаніка, землеробство, зоологія, скотарство, бджільництво.

В 1910 р. на Україні було вже 125 середніх та 461 нижнє спеціальне училище (див. табл. 5).

Як видно з наведених таблиць, початкових, середніх та середніх спеціальних училищ було небагато. Значна кількість дітей, залишилася без освіти.

В.І.Ленін вказував з цього приводу, що "такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б пограбовані в розумінні освіти, світла і знання, - такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії"⁷. Лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед дітьми робітників і селян відкрилися двері шкіл.

¹ Харківський обласний державний архів, ф. 266, оп. I, 1865 р., спр. 264.

² Там же, 1916 р., спр. 905.

³ ГВЕЄЛИН Ш.И. Очерки по истории средней школа в России. - М.; Л., 1900, с. 84-85.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 741, т. I, 1899 р., спр. 77, арк. 396,

⁵ 0 женском прикладном и оемесленном образовании /Сост. М.Г.Левицкий. - Спб., 1882, с. 116.

⁶ Чихачев Д.Е. 0 низшем сельскохозяйствееком и ремесленном образовании в ііодольской губернии. - Одесса, 1907, с. 6.

⁷ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 23, с. 123.

О. І. Л у г о в а, О. Є. М а р к о в а

ОБГРУНТУВАННЯ ПОКАЗНИКІВ КАРТОГРАФУВАННЯ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ
В КІНЦІ ХІХ ст.

До серії карт, що характеризують економічний розвиток України, як складова частина входить карта, присвячена капіталістичним зрушенням з сільському господарстві України в кінці ХІХ ст. Розвиток капіталізму з сільському господарстві Росії і в тому числі України відбувався в складних умовах, що склалися після реформи 1861 р. Проведена кріпосниками реформа лише підірвала основи феодально-кріпосницької системи, задишивши цілий ряд її пережитків - величезні поміщицькі маєтки, відробітки з сільському господарстві, селянську общину, надільне землеволодіння, що обумовило специфіку розвитку капіталізму в сільського господарстві Росії.

В післяреформений період відбулися зміни в розподілі земельної власності між дворянами, селянами та іншими групами населення. Помішки домоглися збереження права на володіння основною масою земель, разом з тим поглибився процес витіснення дворянського землеволодіння безстановим - буржуазним. До початку ХХ ст. буржуазії на Україні належало не менш як 75 % землі . Статистичні дані свідчать про зменшення тут приватної земельної власності дворян. По дев'яти губерніях України в 1877 - 1905 рр. кількість землі у власності дворян скоротилася з 16 759 924 до 10 855 000 десятин².

Найбільш інтенсивно продаж дворянами земель відбувався на Півдні України (49,9 % загальної площі). В 1877-1905 рр. дворянське землеволодіння скоротилося тут з 5,5 млн. десятин до 2,8, що пояснювалося активнішим розвитком капіталізму в сільському господарстві цього району, гострою нестачею робочих рук, яка призводила до неспроможності багатьох поміщиків налагодити капіталістичне господарство.

Дворянська земля переходила до рук купців, заможних селян та інших ділків-підприємців. Зокрема, ..можні селяни в 1877 - 1905 рр. придбали у двошн близько 4,5 млн. десятин землі, збільшивши розмір своїх земель майже у 4 рази . Незважаючи на значне зменшення володінь, дворянство наприкінці ХІХ ст. все ще залишалося основним землевласником. В.І.Ленін з цього приводу писав: "феодальна або кріпос-

ницька земельна власність дворянства і далі обіймає величезну більшість усієї приватної земельної власності, але розвиток іде явно до створення буржуазної шуватної власності на землю⁴.

Всі процеси, пов'язані з земдевелопінням на Україні в період капіталізму, відтворено на карті, На території кожної губернії вміщується спеціальний знак – коло, розмір якого відповідає загальній кількості приватновласницької землі, а три сектори кола характеризують процентне-співвідношення землі у дворян, селян та інших груп населення. Відомості подаються в динаміці на 1877 та 1905 рр.

Реформа 1861 р. прискорила розвиток товарно-грошових відносин в сільському господарстві України. Намагаючись одержувати найбільші прибутки, поміщики, заможні селяни та інші власники стали на шлях посиленої товаризації господарств. Утворився ряд районів, що спеціалізувалися на виробленні ринкової продукції. В.І.Ленін у праці "Розвиток капіталізму в Росії" показав, що зростання товарного виробництва і спеціалізація є проявом розвитку капіталізму, зазначивши, що "саме у відособленні різних районів землеробства і полягає одна з найбільш характерних рис пореформеного сільського господарства з Росії"⁵.

На Правобережній Україні зростали посіви цукрових буряків, які були основною товарною продукцією району, на Лівобережжі – посіви картоплі, тютюну та інших технічних культур, на Півдні спостерігалось поступове витіснення скотарства торговим зерновим господарством. Херсонська, Катеринославська та Таврійська губернії (три північних повіти) остаточно ввійшли в зону торгового зернового господарства. Цей процес супроводжувався інтенсивним зростанням загальної посівної площі, яка на кінець XIX ст. становила з Херсонській губернії 2047, 7, в Катеринославській – 1233,5, в Таврійській – 1060,5 тис. десятин, причому 52,0 % цієї площі відводилось під пшеницю⁶. На Лівобережжі 65,3 тис. десятин (43,5 %), а на Півдні близько 32 тис. десятин (21,2 %) посівної площі було зайнято під картоплею⁷.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва на Україні показана на карті трьома кольоровими ареалами. Крім того, на карті стилізованими значками вказано райони поширення польових, городніх та садових культур. Окремо на зрізній карті за допомогою стовбчикової картодіаграми наводяться статистичні дані про зростання посівних площ у дев'яти губерніях України в 1891 – 1399 р.

На зрізній карті методом кольорової картограми відтворено розвиток тваринництва в дев'яти губерніях України з розрахунку кількості голів худоби на 100 жителів. У 1893 р. тваринництво було найбільш поширеним в Таврійській і Херсонській губерніях, де на 100 жителів припадало 522 голови худоби⁸.

Після реформи 1861-р. спостерігається перехід від старої, панщинної системи ведення господарства до капіталістичної. Основними рисами панщинного господарства були: панування натурального господарства, наділення селян засобами виробництва і землею, зокрема, прикріплення селян до землі, особиста залежність селянина від поміщика, зкрай низький стан техніки. Скасування кріпосництва ліквідувало право поміщика на дароцу правд) селян, з своєму господарстві поміщики були змушені застосовувати найману працю, тобто вести господарство по-капіталістичному, Проте перехід до нової системи господарства відбувався поступово. Темпи його залежали, як вказував В.І.Ленін, від цілого ряду обставин, а саме: "Потрібен був клас лщпей, що звикли до роботи в наймах, потрібна була заміна селянського реманенту поміщицьким; потрібна була організація землеробства як і всякого іншого торгово-промислового підприємства .

Крім того, панщинна система була не ліквідована повністю, а лише підірвана. Тому для пореформеної епохи характерна перехідна система, яка поєднувала риси панщинної і капіталістичної систем. Аналізуєки поміщицькі господарства Росії, В.І-Ленін прийшов до висновку, що його економічна організація зводилась до двох основних систем – відробіткової і капіталістичної. Відробіткова система була пращм пережитком панщинного господарства. Вона стала можливою внаслідок обеззе-

мелення селянства *під* час рафоршг 1861 р. Маючи злиднений наділ, селянин змушений був орендувати у поміщика землю, випас, брати грошову позику, хліб і за це працювати з своїм інвентарем у поміщицькому господарстві. За допомогою відробітків поміщик закабалював селян, забезпечуючи своє господарство робочою силою, ще й значно дешевшою, ніж при вільному наймі. Протилежністю відробіткової системи була капіталістична система, в основу якої покладено застосування найманої праці і сільськогосподарських машин. Поміщик з гонитві за прибутком поліпшував агротехнічні методи ведення господарства, застосовуючи нові сільськогосподарські машини і знаряддя. При капіталістичній системі поміщик вступав з найманими робітниками у відносини купівлі-продажу робочої сили. Переплетіння двох систем було характерною особливістю економічного розвитку поміщицького господарства в другій половині ХХ ст. Наприклад, на Україні, як вказував В.І.Ленін, у Чернігівській губернії панувала відробіткова система, в Полтавській і Харківській - змішана, а на Правобережжі і в південних губерніях - капіталістична, але і тут мали місце відробітки, здольщина та ін.

За карти способом кольорового фону показано райони з переважанням тієї чи іншої системи.

В гонитві за прибутком поміщики застосовували кілька методів використання своїх земель. Одним з них була здача землі в дострокову оренду. Подібний метод "господарювання" наближався до старих кріпосницьких форм землекористування. Частина поміщиків обмежувалася здачею своєї землі в оренду селянам за гроші і "з копи", частина вела власне господарство, не віддаючи землю в оренду. Ці два способи господарювання були найбільш прогресивними, тому що зони створювали сприятливі умови для раціоналізації господарства, передбачали застосування найманої праці та інші риси, властиві капіталістичній системі. Досить вірну картину співвідношення різних методів господарювання дають відомості Дворянського банку за 1836-1896 рр. У південних губерніях 30 % (230 господарств) крупних землевласників веди виключно власне господарство, на Правобережжі вони становили 32 % (147 господарств), а на Лівобережжі - 45 % (822)¹⁰. Це були повністю капіталізовані малі підприємницького типу. В цілому по Україні їх налічувалось 1199, або 39,4 %. Саме з них найбільшою мірою застосовувалися наймана праця, сільськогосподарські машини та агротехнічні засоби. На полях карти ці статистичні відомості показано у вигляді таблиці.

Одна з ознак розвитку капіталізму в сільському господарстві України - застосування машин. Найкраще забезпечувались сільськогосподарським реманентом поміщицькі господарства Півдня України, які мали товарний характер. Зокрема, у 1886-1893 рр. майже половина поміщицьких господарств Катеринославської і Херсонської губернії мала власний реманент, з тому числі 72,2 % господарств були забезпечені машинами. В цілому, в поміщицьких і селянських господарствах на 90-і рр. ХІХ ст. процент збирання врожаю за допомогою машин становив. в Херсонській губернії під час жнив 9,1, обмолоту - 46,0, віяння зерна - 47,7, в Катеринославській губернії відповідно - 40, 51, 54, в Подільській - 38,3, 40,5, в Харківській - 16,3, 35,9, 37,0¹². Відомості про процент збирання урожаю машинами в кожній з дев'яти губерній України зміщено на карті за допомогою стрілок різного кольору - залежно від характеру роботи: жнива - оранжевого, молотьба - коричневого, віяння зерна - зеленого, довжина стрілок відповідає ступеню застосування сільськогосподарських машин в процентах.

Найважливішим показником розвитку капіталізму в сільському господарстві в поміщицьких і селянських господарствах є використання найманої праці. Наприкінці ХІХ ст. на Україні зафіксовано приблизно 425 тис. постійних сільськогосподарських робітників. При врахуванні строкових і аоденних робітників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, їх загальне число досягатиме 1,5-1,8 млн. чоловік¹³. Попит на робочу силу залежав від рівня товарності господарств. Особ-

ивов великим він був на Півдні України. Для обробітку поміщицьких земель з Херсонської губернії необхідно було 712 488, а Катеринославській – 580 055, з трьох степових повітів Таврійської губернії – 179 959 робітників, тобто разом близько 1,5 млн. чоловік.

Крім цього, для обробітку селянської землі в даному районі потрібно було ще 1,3 млн. робітників. Все ж працездатне сільське населення Півдня України становило лише 1,8 млн. чоловік⁷. ОТЕЄ,, створювалась гостра потреба в робочій силі. В той же час з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Київської, Волинської, Подільської губерніях створився надлишок робочих рук, який становив приблизно 2 млн. чоловік¹⁰. Це зумовило міграцію робітників з зазначених губерній на Південь, і зокрема в Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії, Масовий рух робітників на південь України в другій половині XIX ст. був прогресивним ЯЗЕ-шем. Він сприяв розвитку капіталізму в сільському господарстві. Робітншш-відходники підривали кабальні форми найму, що встановилися з чорноземному центрі, зокрема здольщину І ВІДрОБІТКИ.

•'. Відхід робітників сприяв створенню з землеробстві внутрішнього ринку робочої сили. В чорноземному центрі між губерніями відбувався безперервний обмін робітничими кадрами. Когна губернія була водночас місцем відходу і місцем приходу робітників на заробітки. Наприклад, з Харківської губернії частина робітників йшла на Південь. Сюди, в своя чергу, ПРИХОДИЛИ робітники з Курської і Полтавської губерній¹⁶.

З Київської губернії основна маса робітників відходила у Нозоросію і в Подільську губернію, сама ж Київська губернія була місцем приходу робітників з Полтавської, Чернігівської, Херсонської, Волинської, Смоленської, Мінської та інших губерній. Відхід землеробських робітників спрямовувався з північних чорноземних губерній в південні чорноземні, з центральних землеробських – в райони.цукросі-яння.

На карті процес міграції робітників в 90-х рр. XIX ст. зображено масштабними стрілками, І мм яких дорівнює І тис. чоловік. Наприклад, ширина стрілки, що відтворює відхід на заробітки з Київської губернії, досягає 112 мм, а з Подільської – лише 38 мм⁷. На карті пунктирними лініями різного кольору вказано чотири напрямки руху, робітників на Південь. Перший йде вздовж Московсько-Курсько-Харкізо-Сезастопольської залізниці через Орел, Курськ, Харків до Катеринослава, Миколаєва, Великої Лепетихи, по Іьпру до Каховки. Цим напрямком робітники йшли пішки, з підводою, частково діставалися залізницею, пароплавом по Дніпру, переправлялися також "на дубах" і плотах. Другий на., шок, що звався "Полтавським", йшов через північну частину Чернігівської губернії: Мглин – Стародуб – Глухів, перетинав середину Полтавської губернії: через Ромни – Лохвиць – Хорол – Кременчук. Від Кременчука робітники їхали по Дніпру, або сухоходом до Херсонського повіту через Кривий Ріг і далі через Давидів Брод і Берислав до Каховки. Третій шлях – "Дніпровський" – пролягав Дніпром та його притоками Десною і Прип'яттв: від Канеза, Черкас, Вужина і Ржищева до Катеринослава. Четвертий шлях, найменш важливий, йшов через середину Київської губернії – Сквиру, Таращу, Звенигород, Чигирин, повіти Херсонської губернії до Каховки¹⁸.

Перед виходом на заробітки з південні райони робітничі артілі часто об'єднувалися на залізниці в містечках і селах, які були своєрідними пунктами збору робітників. У відомостях Центрального статистичного комітету названо цуккти збору робітників: в Чернігівській губернії – Чернігів, Салтикова-Дізиця, Ковчин, Авдіївка і п'ять залізничних станцій; в Подільській губернії – Балта, Могилів, Жмеринка; у Воронежській іубернії – Воронеж, Євдоково, Михайлівна¹, В Київській губернії пунктами збору були Потіївка, Зінцентівка, Рутичі, Шепеличі, Черкаси, Бобринська, Кам'янка, Горностайлоль, Чорнобиль, Ржищів, Трипілля, Тростянець, Рахни, Богополь і ряд залізничних станцій; у Волинській – Роздільна . На карті назви населених пунктів, які були місцями збору робітників, підкреслені червоною рискою.

В.І.Ленін у творі "Розвиток капіталізму в Росії" багато увага приділив формуванню внутрішнього ринку на робочу силу, зокрема вказав центри розміщення робітничих танків, що створилися в процесі купівлі-продажу робочої сили. В.І.Ленін зазначав/що в основі найшвидша на сільськогосподарські роботи на ринках-застосовувався капіталістичний метод. "Всі ті напівпатріархальні-, напівкабальні форми роботи по найму, що такі часті в середньочорноземній смузі, - тут відпадають. Лишаються самі тільки відносини наймачів до ілющо що наймаються, сама тільки торговельна угода на купівлю-продаж робочої сили"¹".

* Робітничі ринки створилися на Півдні ще за часів кріпосництва внаслідок специфічних умов розвитку сільського господарства. Вже в 70-х рр. зони служила основним місцем найму робітників. У 80-90-х рр. налічувалось близько 46 ринків. Особливо багато робітничих ринків було в Херсонській губернії: 29, або 2/3 ринків всієї південної України. В Олександрійському повіті ринками були Знамянка, Братолобівка, ст.Долинецька; в Єлизаветградському - Єлизаветград, Бобринець, Вознесенськ, Новоукраїнка, Казанка, Добровеличківка, Лиса Гора; в Аланьївському - Мостове, Березівка, Голта, Бірзула, Валегоцулове, Чернове, в Тираспольському - Патровецька, ст. Роздільна, Захарівка. Гроссулово, Каторжна, Цебрикова: з Одеському 1 Одеса і Явівка; в Херсонському - Херсон, Миколаїв, Кривий Ріг, Новий Буг, Борислав.

В Катеринославській губернії діяло 16 ринків: у Верхньодніпровському повіті Саксагань; в Новомосковському - Перещокіне, Новомосковськ, Магдалинівка, Лозова, Славгород; в Бахмутському - Бахмут, Гришин'ове селище; з Маріупольському - Маріуполь, Катань. Значними місцями зосередження робітників, які чекали найму, були Олександрівськ, Гуляй-Ноле, Покровське, Олександрівка-Захарівка, Рудипзш трактир Нікополь. У Таврійській губернії знаходився найбільший робітничий ринок України Каховка. Роль робітничого ринку вона почала виконувати ще до початку XIX ст. Два рази на рік, 9 травня і 1 жовтня сюди сходилося від 20 до 50 тис. робітників. Миколаївський ярмарок у Каховці навряд чи можна порівняти з будь-яким не лише на Півдні, а й в усій Росії.

Мережа робітничих ринків на карті позначена червоними пунсонами однакового розміру. Каховка, що постачала робітників майже для всієї південної України, вказана на карті пунсоном за розміром вдвічі більшим.

Отже, на основній та врізних картах зафіксовано основні економічні процеси розвитку капіталізму в сільському господарстві України. Соціальні процеси, які відбувалися в результаті розвитку капіталізму, зокрема, розшарування селянства, формування сільськогосподарського пролетаріату та інші, вимагають спеціального картографування.

¹ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1959, с. 167.

² Статистика землевладення 1905 г. - Спб., 1906, вып. 9, с. 14, 16, 33, 41, 42, 43, 47, 48.

³ Історія Української РСР. - К., 1978, т. 3, с. 313.

⁴ Ленін В.І. Пош. збір. творів, т. 17, о. 37.

⁵ Там же, т. 3, с. 239,

⁶ Статистический справочник по зку России. - Полтава, 1910, с. 23.

⁷ Лещенко М.Н. Класова боротьба з української селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - К., 1970, с. 52.

⁸ Сельское и лесное хозяйство России. - Спб., 1893. Картограмма.

⁹ У Ленін В.І. Пош збір. творів, т. 3, с. 177.

¹⁰ Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства, - Спб., 1397, т. I, с. 152.

¹¹ Там же, с. 153.

*

¹² Лещенко М.Н. Вказ. праця, с. 49-50.

¹³ Історія Української РСР, т. 3, с. 321.

Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученные от хозяев. Вня. 5: Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвиженге рабочих в связи со статистико-экономическим обзором Европейской России в сельско хозяйственном и промышленном отношениях* - Спб., -1892. Приложение, табл. I.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЩЦА СРСР, ф. 1284, оп. 69, спр. 252, арк. 36-37.

¹⁷ ЩЦА УРСР, ф. 442, оп. 693, спр. 226, арк. 19.

¹³ Кудрявцев П. Пришле сельскохозяйственные рабочие на Няколаевской ярмарке в Кахонке Таврической губ-зшии и санитаршй надзор за ними в 1895 г. - Херсон, 1896, с. 33.

¹⁹ ЩЦА СРСР, ф. 1290, оп. 4, спр. .34, арк. 2-4,

²⁰ ЦДА'УРСР, ф. 442, оп. 693, спр. 226, арк. 19-20.

²¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 229.

²² ІЩА СРСР, ф. 1284, оп. I, спр. 95, аок. 8-9. Кудрявцев'П. Указ, соч., с. 18.

Т. І. Л а з а н с ь к а

ТЯТОВО-ПРОМИСЛОВА ДІЯЛШІСТЬ ДЕРЖШЙХ СЕЛЯН
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

В першій половині ХІХ ст. на Україні переважаючою формою промисловості була мануфактура. Поряд з цим продовжувала існувати і розвиватись по шляху дальшої товаризації мережа міських і дрібних селянських промислів. Неухильно зростала торгівля, до якої залучались все нові стани. Включення селянських господарем у дрібнотоварне виробництво проходило значно швидше там, де виробники перебували на оброчному становищі. До таких належали державні селяни Лівобережної України, які поєднували торговельне землеробство з дрібним виробництвом у промисловості, що було характерне саме для доби розкладу і кризи кріпосної системи.

В першій половині ХІХ ст. державні селяни Лівобережжя брали участь у промисловому виробництві полотна, шерсті та сукон на продаж. Найактивніше включилось у виробництво полотна селянство Зіньківського та Миргородського повітів Полтавської губернії. Центрами виготовлення його були села Опішкя, Зайчинці, Попінка, містечко Сміла. Лише зіньківські купці мали можливість щорічно скуповувати тут більш як 500 аршинів полотна, що збували з Миколаєві та Одесі². Цей промисел поширився також серед частини селян Стародубського, Ніжинського і Чернігівського повітів Чернігівської губернії.

Значного розвитку на Полтавщині набуло промислове виробництво сукна: щорічно на продаж надходило до 10 тис. аршинів на суму 1143 крб. сріблом³. Найбільшими селянськими промислами по виробництву сукон стали містечка Городище Лубенського та Зіньків Зіньковського повітів. Масовим виробництвом сукон займалися державні селяни села Панського Золотонішського повіту, які створювали спеціальні артілі збирачів сировини в Катеринославській, Херсонській, Полтавській і частково Київській губерніях. Сировину вони передавали для обробки затложнщ односельцям - власникам водяних млинів⁴. Виготовленням сукон на продаж займались також колоністи Полтави і Костянтинограда, ваянням шляп - державні селяни і козаки Старого і Нового Рожка, Карлівки Новозибківського повіту Чернігівської губернії⁵.

Промисловим центром в першій половині ХІХ ст. стало містечко Сміла, жителі якого, переважно козаки, виготовляли у великій кількості просте сукно, ряднину, обробляли шкіри, шили одяг-і взуття. У 1846 р. лише серед жителів містечка, які належали, до казенного відомства, налічувалось 105 кожухарів, 143 чоботарі, 200 ткачів. Вони щорічно збували близько 15 тис. кожухів, 18 тис. пар взуття, близько 900 тис. аршинів ряднини⁶. В Полтавській губернії промисловим виробництвом ряднини займалися державні селяни ряду населених пунктів Миргородського повіту⁷. Звідси щорічно надходило в продаж до I млн. аршинів ряднини". Збутом її зайшлися скупшики.

Шерстяні тазнини на продаж виробляли державні селяни Лубенського, Миргородського та Ігорольського повітів Полтавської губернії. Найбільшим попиту користувалась продукція жителів сіл Залініне, Російський Орган, Йеб"яже, Шцил», Барестовенька, Старовірівка Костянтиноградського повіту⁸. В Харківській губернії різноколірні шерстяні пояси виробляли лебедяські ткани. Вони щорічно збували на ярмарках в Рошах, Кролевді, Чернігові, Курську, Москві, Нижньому Новгороді продукції на 50 тис. крб.*⁹

Широке виробництво полотна, ряднини, шерсті тощо викликало попит на фарби. В казенних дачах сіл Берестовенька і Старовірівка проводився збір червецю, з якого виробляли фарби як на продаж, так і для власного вжитку, козаки сіл Черевок і Чернечий Яр Зіньківського повіту добували охру, яку збували в Полтавській, Катеринославській та Харківській губерніях .

Жителі, в тому числі і державні селяни Борзни, Коропа, Олішевки, Семенівки, Березяго, Срібного, Носівки тощо Чернігівської губернії займалися кутвнрством, пошиттям КОЖУХІВ і взуття¹². В 1835 р., наприклад, 48 сімей державних селян містечка Носівка Ніжинського повіту були чоботарями, 22 - кравцями і 138 - ткачами¹³. Козаки сіл Варишівка (190 чоловік) і Бориспіль (1597) Переяславського повіту Полтавської губернії спеціалізувались на виготовленні взуття, яке збували в Переяславі та Києві оптовикам¹⁴.

В Харківській губернії значного поширення набуло пошиття взуття в Сумсько¹⁵ му, Харківському і Банківському повітах, а одягу - в Ізюмському та Охтирському -

Найбільше взуттєвиків з числа державних селян у 1853 р. зосереджувалось в містечку Білопілья Сумського повіту (101 чоловік) і в слободі Нова Водолага Валківського повіту (66 чоловік)¹⁶. Жителі казенної слободи Котельва Харківського повіту, яка стала в першій половині ХІХ ст. крупним промисловим центром, поряд з виробництвом скринь, керамічної посуду, шили на продаж кожухи, яких лише у 1332 р. було продано на 5 тис. крб.¹⁷ Кушнірський промисел розвивався серед військових обивателів слободи Козинка Вовчанського повіту¹⁸ .

Головними центрами шкіряного виробництва в Полтавській губернії стали Опішня і Зіньків Зіньківського повіту, містечка Нові Санджари і Царичанка Кобеляцького повіту, Варишівка Переяславського повіту та місто Лубни . Лубенські козаки, крім виготовлення шкір високої якості, займалися з 1845 р. кушнірством, до якого прилучили і козаків с.Березівка Прилуцького повіту¹⁹ . На обробці шкіри спеціалізувались державні селяни Охтирського, Богодухівського, Ізюмського повітів, слободи Нова Володага та міст Валки Валківського повіту і Зміїв Зміївського повіту Харківської губернії²¹. Значного розвитку шкіряний промисел набув також в Чернігівській губернії, особливо серед козаків Седнева й Коропа. В. 50-х рр. у Чернігівській губернії вироблялось шкір на 60 тис. крб., а з Полтавській - на 160 тис. крб. сріблом²².

Виробництво смушків на продаж було налагоджено у Полтавському, Миргородському, Кобеляцькому та Галицькому повітах Полтавської губернії. Лише з містечках Решетилівка, Сокилки, Білики, Дичкове, Царичанка, містах Кобеляки, Миргород, Полтава, селах Старі і Нові Санджари, Горби, Вониківка, Глибина в 50²³ рр. оброблялось і поступало в продаж близько 264 тис. смушок на 204 600 крб.

Промислового характеру набрало в"язання рибальських снастей серед державних селян ряду сіл Полтавської і Чернігівської губерній. Жителі містечка Остер, сіл Старогородок, Кашин, Іуковщина Остерського повіту, містечка Понорниця, сіл Хлоп"яники, Овдіївка, Ірн"ківка, Верба Кролевецького повіту щорічно виготовляли сіток на 30 тис. крб.²⁴ , а містечок Вороньки, Поздники, Козлівка, Мелехів Лохвицького повіту - більш як на 6 тис. крб.²⁵

В Харківській губернії державні селяни спеціалізувались на виробництві коц. На початку ХІХ ст. лише в Харкові було виготовлено до 26 тис. шт., з яких 5 тис. продавали безпосередньо майстри, решту - скупщики²⁶. Однак з часом цей промисел втрапив своє значення.

Гончарство найбільш розвинутим було в Полтавській губернії. Державні селяни містечок Попівки, Хомутець Миргородського повіту, Олійня, Бельськ, Чернечий Яр, Груня, м.Зіньків та Великобудщанської волості Зіньківського повіту виготовляли у великій кількості керамічний посуд, що збувався як в губернії, так і в Ю. - воросійському краї. Лише в Опішнянській волості промисловим гончарством займалось близько 400 державних і поміщицьких селян. Найкращі обпалювальні печі мали козаки, які виготовляли також кахлі²⁷. В Чернігівській губернії цей промисел зосереджувався в містечках Семенівка Новозніківського, Поноркиця і Верби Кролевецького, селах Ляшківці і Прогони Сосницького, Шатрище Новгород-Сіверського, Грабове Городишського повітів²⁸, а в Харківській – в слободах Котельва Охтирського, Водолага Валківського, кахлів – в с.Краснопілля Охтирського повітів²⁹.

Дальшого розвитку серед селян Чернігівської губернії, особливо в районах багатих лісами, набула гонка смоли та дьогтю. В промислі спостерігалась чітка спеціалізація: близько 300 державних селян Мороської волості і сіл Літки та Рожнівка Остерського повіту займались гонкою смоли, а жителі містечка Семенівка Новозніківського повіту – виробництвом дьогтю. Селяни Мороської волості лише в 1858 р. викурили 15 тис. відер смоли на суму від 6000 до 6750 крб.³⁰ Загалом же в селах Чернігівської губернії вироблялось до 118 тис. відер смоли і до 600 відер дьогтю в рік³¹. Крім того, державні селяни, що жили поблизу лісів Суразького, Остерського і Сосницького повітів, займалися заготівлею та сплавом лісоматеріалів³².

Товарного характеру, особливо серед селян Харківської губернії, набрало збирання та сушіння плодів. Так, державні селяни містечка Лаботина і навколишніх сіл і слобід Валківського повіту, с.Молодове Вовчанського повіту від продажу сухих фруктів одержували в середньому від 150 до 350 крб. сріблом. В цілому від заготівлі груш і яблук жителі Харківської губернії шли прибутку більш як 100 тис. крб.сріблом³⁴. На початку 50-х рр. XIX ст. на ярмарках Харківщини збувалось сухих груш і горіхів на 136 тис. крб. сріблом. Лика груша давала приблизно 0,5 юш. крб. асигнаціями, тобто майже 1/3 суми необхідної для скупки всіх золотих і срібних виробів, які привозились на харківські ярмарки³⁵.

Виробництвом знарядь праці, предметів домашнього вжитку займалися козаки Перелюбської волості Сосницького, Поповогірської волості Суразького і сіл Ошитки, Бондарі, Сукачі, Чернике, Новосілка Остерського повітів³⁶. Їх вироби збувались у Чернігівській та Полтавській губерніях, вивозились чумаками на південь України. Державні селяни посадив.Ардон, Клинів, Злинка Новозніківського повіту виготовляли вози та сани, а сіл Будище, Оболонее, Городище, Савинці Кролевецького повіту вирощували верболоз, з якого виготовляли дути. Десятина верболозу давала прибутку від 125 до 175 крб. сріблом³⁷. В Полтавській губернії відомими колісниками були жителі містечка Комизші, сіл Попівка, Хомутець, Зуевка Миргородського повіту, люльки виготовляли з с. Велика Павлівна у Зіньківського повіті, рогові гребінці і різноманітні дерев'яні вироби – в Грунській волості. В Харківській губернії колісники зосереджувались в Ізюмському і частково Охтирському повітах, бондарі – в Зміївському⁴. Товари деревообробного промислу широко збувались на місцевих і південних ринках України.

• В першій половині XIX ст. активізується розробка корисних копалин краю. Жителі с.Полошки Глухівського повіту видобували на продаж фарфору глину. В 40-х рр. XIX ст. 140 державних селян-проиисловців щорічно отримували від продажу глини близько 6000 крб. сріблом⁴¹. В 50-і рр. XIX ст. лише на московських ярмарках глини продавалось на 30 тис. крб. сріблом⁴².

Крейду та вапно виготовляли жителі сіл Пушкарка, Чулатове, Дробишеве, Новгород-Сіверського, Грабове, Гірки, Псарівка, Городнянського, де було 60'випалювальних печей, а також сіл Волокітино і Рокотівка Глухівського, та посаді Клинци Суразького повітів. Вапно та крейда у великій кількості сплавлялись на плотах у Київ

і Кременчук⁴³. В Чернігівській губернії вапна випалювалось близько 350 тис. пудів на рік на суму близько 25 тис. крб. сріблом⁴⁴. Камінь в жар"ерах видобували жителі сіл Берестовенька Костянтиноградського і Кам'янка Полтавського повітів⁴⁵,

В першій половині XIX ст, виник новий промисел: розробка торф'яників. Великі поклади торфу розвіяно поблизу сіл Кленка і іушине Чернігівської губернії⁴⁰, де протягом 1845-183? рр. було добуто і 825 250 возів торфу, що дорівнювалось 912 кубічним сажням дров. В Харківській губернії торф'янизш розробляли державні селяни слобід Лиман Зміївського, Мерефа, Данилівна, Цвіркуни, Колупаївка, с.Молодове і Лопань Харківського повітів. Тоюф збувався на місцевих торгах і ярмарках⁴⁷.

З деяких населених пунктах Полтавської губернії промислового значення набуло рибальство. Воєнні поселенці сіл Руський Орчик, Залінійне, Старі Санджари Полтавського, містечка Келеберда Кременчуцького повітів вели торг переважно у Полтаві та Кременчуці⁴⁸. 200 державних селян Харківської- губернії в 50-і .рр. XIX ст. мали від рибальства прибутку до 1,5 тис. крб, сріблом .

Важливим промислом на Лівобережжі, особливо в Зіньківському повіті Полтавської губернії, було селітроваріння. Так, з 317 тис, крб. сріблом - на таку суму вивозили селітри з Полтавщини - майже 124 тис. крб. припадало на Зіньківський повіт⁵⁰. Державні селяни Харківського, Лебединського, Сумського, Охтирського та ЗМІЇЄСЬКОГО повітів Харківської губернії володіли 253 селітряними будами^{5*}. В 1846 р, у Полтавській губернії видобуто селітри майже на 317 тис. крб., в Харківській - на 220 тис. і в Чернігівській - на 1800 крб. сріблом⁵². Селітру поставляли на порохові заводи, однак на кінець 50-х рр. вітчизняну витіснила дешева чилійська.

З розвитком торгівлі, промисловості, сільського господарства змінилося чумацтво. Активні торгово-транспортні операції проводили чумаки Лівобережжя, переважно державні селяни. За даними на 1807 р., у шести повітах лише Харківської губернії (Харківському, Богодухівському, Охтирському, Зміївському, Куп"янському та Валківському) налічувалось 1878 чумаків з державних селян і лише 389 - з поміщицьких^{15,3}. На початку 50-х рр. XIX ст. у Харківській губернії чумакувало 2925 державних селян^{131*}. Найбільші чумацькі валки відправлялись з слобід Воромля, Котельна Охтирського, Новоселівка, Балабанівка Ізшського, м.Валки Валківського, слободи Довгенька, с. Леб"яже Зміївського повітів⁵⁵. Чумакували також державні селяни Золотоніського повіту, особливо містечка Ірклізки, сіл Вереміївки, Жовнина, Васютинки, Гельм"язіва. Старовіровка, Пішанки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії⁵⁶, містечок Вахмач, Куріні, Обмачів, Шаповалівка Конотопського, Степанівна Борзнянського, Нові Плини, Блистівка, Ушяя, Спаське, Шабалинівка, Змитнів Сосницького, Понорниця Кролевецького повітів Чернігівської губернії⁵⁷. Чумацький промисел зосереджувався з руках заможних підприємців, які витіснили збіднілих чумаків. Вони, нагромадивши пенні кошти, мали можливість відправляти відразу по 30-50 пар волів, яких обслуговували наймити⁵⁸.

В торгівлю активніше включалось і державне селянство Харківської губернії, яке спеціалізувалось на торгівлі худобою, хлібом, рибою та сіллю тощо. Тут в 1333 р. кадастрові комісії зафіксували 740 державних селян-торгівців^{5^}. Вони торгували на 310 місцевих ярмарках і 96 базарах, а також в невеличких власних лавках. В 1850 р. на цих ярмарках було продано товарів на 850 тис. крб.сріблові⁰. Найбільше торгівців було в Охтирці - 250. На торгівлі хлібом і худобою здебільшого спеціалізувалися тателі слобод Котельва - ІЗ і Воромля - 14 Охтирського, Климівка - ІЗ і Вілопілля - 10 Сумського, Ноза Водолага - ІЗ Валківського повітів. Рибою і сіллю торгували селяни Тимофіївки - 6 і Вільшани - 5 Лебгданського, Нижньої Сироватки - 6 Сумського повітів »

„ Населення Полтавської губернії зайгштось скупкою щетини, пуху, пір"я тощо. В 1846 р. лише в Г^адяцькому повіті більш як 7 тис. державних і поміщицьких селян скуповували, або замінювали щетину на дрібні товари в селянських господарствах

Лівобережної України, Воронізької, Курської губерній, Новоросійського крагу, на Дону і Ставропіллі⁶². Початок щетиному- промислу поклали разівські козаки, а в 30-і рр. ХХ ст. до нього підключились жителі Сар, Вельбівки, Лютенки, Свгнарки, Крутків, Лисівки, Перевозу Галицького та Березової Луки, Великої і Малої Обухівки Миргородського повітів, а в 40-х рр. - Вельбівської волості⁶³. На кінець 50-х рр. лише в Рашівці цим промислом займалось близько тисячі чоловік⁶⁴.

У Чернігівській губернії щетиною торгували близько 500 жителів Новосибківського і Суразького повітів, казенних сіл Новобобровицької, Неглівської, Яновської, Верещанської та Кожанівської громад⁶⁵. В 40-х рр. на ярмарках Харківщини щорічно збувалось 6 тис. пудів щетини на 90 тис. крб. сріблом, 750 пудів пуху і пуху на 46 тис. крб., 500 пудів кінського волосся на 1300 крб. сріблом⁶⁶.

Залучення державних селян до торгово-промислової діяльності на першій стадії розвитку промисловості прискорювало процес їх розшарування. Частина селян, нагромадивши певні кошти, засновувала мануфактури, поповнивши ряди промисловців капіталістичного типу. Так, у Харківській губернії на початок 50-х рр. існувало 132 маслобійні, 12 салотопень, 138 постійних дворів, 4 пивоварні, 104 підприємства по обробці мінеральної сировини, 85 шкіряних і 2 винокурних заводи⁶⁷, 7370 водяних і вітряних млини, що знаходились у володінні 3500 державних селян. У власності державних селян Полтавської губернії на початку 50-х рр. перебувало 58 цегельень⁶⁸. На кінець 40-х рр. у Чернігівській губернії козаки в казенних селах володіли 2247 шинками⁶⁹, у 1860 р. - 15 шкіряними і свічковими заводами⁷⁰.

• Торгово-промислова діяльність державних селян Лівобережної України з першої половини ХХ ст. охопила здебільшого селян Полтавської губернії. Тут в 1845 р. було 46 423 дрібних промисловців з державних селян, або 10,9 % їх загального числа за дев'ятою ревізією (1850)⁷¹. У Харківській губернії на 1849 р. цією діяльністю займалось 19 630, або 6,2 %⁷², в Чернігівській - у 1842 р. - 23 289, або 8 % державних селян⁷³.

Таким чином під впливом розвитку капіталістичних відносин з першої половини ХІХ ст. державні селяни Лівобережжя все активніше включалися в підприємницьку діяльність, розвивали торгівлю і промисли. Мережа дрібнотоварної селянської промисловості стала тим сприятливим ґрунтом для дальшого розвитку промисловості.

¹ Див. Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 323-325.

² Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. - Полтава, 1852, ч. 3, с. 96. 194.

• Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - Спб., 1858,

і МГР на III министерстве Государственных имуществ, 1851, ч. 41, с. 203. - Да-

к Арандаренко Н. Указ. соч. - Полтава, 1849, ч. 2, с. 335: Список населенных мест по данным на 1359 г.: Черниг. губ. - Спб., 1866, с. Хи.

⁶ Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 335.

⁷ Россия: Полн. геогр. описание нашего отечества / Под тзед. В.П.Семенова, т. 7, Малороссия. - Спб., 1903, -с. 23Г; Арандаренко Н. Указ*, соч., ч. 3, с. 329.

⁸ Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 2, с. 350.

⁹ Там же, с. 336, 354.

¹⁰ Харьковские губернские ведомости, 1838, Я 20, с. 6.

¹¹ ЖМГЛ, 1851, ч. 41, с. 202; Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 93, 249, - 26 В. - -

¹² Список населенных мест... Черниг. губ., с. 117.

Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. - К., 1954, с. 294.

¹⁴ Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 361.

¹⁵ йванов В.В. Кадастр Харьковской губернии. - Харьк.сб., 1892, вмп. 6, с. 46.

ЩЦА СРСР, ф. 381, оп. 47, спр. 250, арк. 90; спр. 244, арк. 73.

Історія міст і сіл Української РСР: Полтав. обл. - К., 1967, с. 448.

- ЗЩА УРСР, ф. 24, оп. 3, опр. 5. арк. 36-38.
- ¹⁹ Россия: Полн. геогр. описание..., т. 7, с. 187.
Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 2, с. 331,
Харьк. сб., аш. 6. с. 46.
- ²² Еуржій І.О. Вказ, праця, о. 264; Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 2, -о. 331.
Аксаков І. Указ, соч., с. 324.
- ²⁴ " Список населенных мест... Черниг. губ., с. XIV.
Гуржій І.О. Вказ. праця, с. 262; Арандаренко Е. Указ, соч., ч. 3, с. 134.
- ²⁷ Сумцов М.Ф. Слобожане: Іст.-етногр. розвідка. - І., 1918, с. 65.
Шга, 1851, ч. 41, с. 203.
- ^{оя} Домонтович М. Черниговская губерния. - Спб., 1865, о. 374.
Харьк. сб., внп. 6, с. 46; Ястория городов и сел УССР: Сумская обл. -
Киев, 1974, с. 298.
- ³⁰ ЖМИ, 1855, ч. 54, с. 181-182.
от Список населенных мест... Черниг. губ., с. XIV.
^ ЖМПІ, 1855, ч. 54, с. 182.
^ ЩЦА СРСР, ф. 383, оп. 47, спр. 244, арк. 102 зв.; спр. 245, арк. 72.
Военно-статистическое обозрение Российской империи: Харьк. губ. - Спб.,
1850, т. 12, ч. I, с. 135.
Сборник статистических сведений о России/ йзд» стат. отд.-нием импеат,
рус. геогр. с-ва. - Спб., 1854, кн. 2, с. 81.
^ ША СРСР, ф. 393, оп. 23, спр. 8395, арк. 31; ЕМІІ, 1855, ч. 54, с. 185.
Военно-статистическое обозрение Российской импери: Черниг. губ., - Спб.,
1851, т. 12, ч. 2, с. 84. *
- ³⁸ Руряій І.О. Вказ. праця, с. 266.
- ³⁹ Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 96, 97; 2МГІ, 1351, ч. 41, с. 222.
- ⁴⁰ Харьк. сб., внп. 6, с. 46.
Военно-статистическое обозрение Российской империи; Четаиг. губ., т. 12,
ч. 2. с. 99
- ⁴² Список населенных мест... Черниг. губ., с. XI.У.
- ⁴³ Военно-статистическое обозрение Российской империи: Черниг. губ., т. 12,
ч. 2, с. 38.
- ⁴⁴ " »
З Список населенных мест... Черниг. губ., с. XIII.
- ⁴⁵ Арандаренко Н. Указ, соч., ч. I, с. 20.
- ⁴⁶ ШГЯ, 1955, ч. 54, с. 188.
- ⁴⁷ Обзор действий департаменте сельског хозяйства и очерк состояния глав-
ных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет - с 1844 по
1854 г. - Спб., 1855, с. 260.; Список населенных мест... Черниг. губ., е. X Ш.
- ⁴⁸ 2МГІ, 1851, ч. 41, с. 202; Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 138.
- ⁴⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи: Харьк. згуб., т. 12,
ч. 2, с. 38.
- ⁵⁰ Арсеньев К. Статистические очерки России. - Спб., 1848, с. 323.
® ІША СРСР, ф. 3®, оп. 27, спр. 75, арк. 134.
- ⁵² Арсеньев К. Указ, соч., с. 323,
- ⁵³ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. -
К., 1964, с. 80,
- ⁵⁴ Харьк. сб., внп. 6. с- 46.
- ⁵⁵ Слабеев І.С. Вказ. праця, с. 62, 74, 89.
- ⁵⁶ ЖМШ, 1851, ч. 41, с. 198, 200; Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 323.
- ⁵⁷ ІША СРСР, ф. 1589, оп. I, спр. 359, арк. 22; Список населенных мест...
Черниг. губ., с. XI.Ш.
- ⁵⁸ Слабеев І.С. х. аз. праця, с. 90.
- ⁵⁹ Харьк. сб., внп. 6, с. 46.
- ⁶⁰ ЩЦА СРСР, ф. 383, оп. 27, арк. 135 зв.
- ⁶¹ тоа « спр-²⁵⁰ > арк. 28. 37; спр. 246, арк. 8 зв.,
128; спр. 249, арк. 90, 123; спр. 248, арк. 28, 2 & зв.; спр. 24^, арк. 144 зв.,
І Ъ»

- ⁶² Арандаренко Н. Указ, соч., ч. 3, с. 143.
- ⁶³ Там же, с. 143, 145.
- ⁶⁴ Аксаков И. Указ, соч., с. 35.
- ⁶⁵ ЩЦА СРСР, ф. 383, оп. 10, спр. 9194, арк. 3-і зв,
Сборник статистических сведений о России..., с. 31.
- ⁶⁷ ЩЦА СРСР, ф. 383, оп. 27, арк. 134-135 зв.; ф. 331, оп. 47, снр. 38,
арк. 9.
- ⁶⁸ ЖМГЙ, 1856, ч. 59, с. 18-20.
- ⁶⁹ Дружинин Н.М. Государственне крестьяне и реформа П.Д.Киселева. - М.; Д., 1958, т. 2, с. 412.
- ⁷⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи: Черниг. губ., т. 12,
ч. 2, с. 105,
- ⁷¹ Гуржій 1,0. Вказ. праця, с. 334.
- ⁷² Там же, с. 269; П.П.Кеппен. Девятая ревизия. - Спб., 1851, с. 190.
- ⁷³ ЩЦА СРСР, ф. 383, оп. 6, спр. 597/30, арк. 71 зв. - 74; Кеппен П.И,
Указ, соч., с. 192,
- ⁷⁴ ЩЦА СРСР, ф. 383, оп. 2, спр. 2313, арк. 135.

Л. Г. М о с к в и ч

РОЗПОВСДШНЯ ЖУРНАЛУ "СОВРЕМЕННОК" НА УКРАЇНІ

Журнал "Свременнок" в 60-х рр. був основною трибуною пропаганди програми і тактики російської революційної демократії, авторитетітам з Росії друкованим органом, який послідовно відстоював і розвивав ідеї дружби, взаємної поваги та єднання всіх націй і народностей Російської імперії. "Современник" справив великий вплив на багатьох видатних діячів культури і реве, зційного руху народів Росії. Журналу належала виключна роль в розвитку революційного руху і згуртуванні анти-кріпосницьких і антимонархічних сил в боротьбі всіх народів Росії, в формуванні загальноросійського визвольного руху. "Современник" відіграв також велику роль у зародженні та утвердженні прогресивних напрямків у розвитку історіографії, етнографії, літератури, публіцистики і взагалі культури народів Росії.

Популярність "Современника", як прогресивного суспільно-політичного органу особливо зросла в період, коди його ідейними керівниками були З.Г.Белінський, а пізніше видатні діячі російської революційної демократії М.Г.Чернишевський і М.О.Добролюбов. У 1861 р. тираж журналу досяг великої, як на той час, цифри - 7125¹, з 1862-1365 - близько 6000 примірників².

Проблема розповсюдження центрального органу російської революційної демократії "Современника" серед широких демократичних читацьких кіл Росії в роки революційної ситуації (1859-1861) найповніше висвітлена М.Г.Черншевським в трьох статтях під назвою "Сведения о числе подписчиков на "Современник" в 1859 р. по губерниям и городам России", надрукованих на сторінках журналу з 1859, 1860 і 1861 рр.³ Згадані-статті Чернишевського містять відомості про кількість передплатників з країни. Наведені цифри й роздуми М.Г.Чернишевського щодо ролі журналу переконливо свідчать про велику популярність "Современника". Сьогодні існує можливість конкретизувати і розвинути ряї висновків Чернишевського, а також відповісти на деякі поставлені ним питання. Зокрема, цікавою є історія розповсюдження "Современника" на Україні та його вплив на формування революційно-демократичної свідомості різночинної інтелігенції.

Специфічними умовами, які історично склалися, розповсюдженням журналу на Україні цікавився М.Г.Чернишевський, про що свідчать три вищезгадані його статті про передплату журналу. На основі даних про число передплатників на "Современник" в Подільській і Волинській губерніях, з одного боку, і в Полтавській, Чернігівській, Харківській і Київській - з другого, Чернишевський дійшов висновку про різні ступені розвитку духовного життя цих губерній, Останні чотири він

зарахував до високорозвкненнях⁴, де склався відповідний ґрунт для пропаганди революційних ідей російської та української революційної Демократії. У Подільській і Волинській губерніях духом життя несло на собі відбиток польсько-шляхетського панування⁵ Тому число передплатників у цих двох губерніях становило лише десяту частину від їх числа у чотирьох інших українських губерніях, в Подільській і Волинській губерніях у 1860 р. передплатували лише 70 примірників журналу, а в згаданих чотирьох східних – 689. Водночас Полтавська, Чернігівська, Харківська і Київська губернії, за спостереженням Чернишевського, мають подібний, а з часом матимуть ближчий рівень і напрямок, духовного розвитку з духовним життям сусідніх великоросійських губерній: Воронежської, Курської, Землі Війська Донського та ін.⁶

В роки революційної ситуації, особливо в 1860 р., найбільше передплатників на журнал, як відзначав Чернишевський, крім Москви і Петербурга, було на Україні – в Одесі (114), Харкові (85), Києві (65). Далі йшли російські міста – Казань (51), Іркутськ (41) та ін., тобто університетські міста або великі культурні центри. Серед українських міст слід ще згадати Полтаву, де було 47 передплатників журналу і Катеринослав – 31. Серед повітових міст, де існували гімназії або повітові училища, можна виділити Керч – 28, Кременчук – 26, Новомиргород – 24, Вахмут – 23, Суми – 21, Миколаїв – 23, Сімферополь – 32 передплатника, тоді як у губернських центрах – Чернігові – 22, у Кам'янець-Подільську – 14, Житомирі – 13 передплатників.

З 14 губерній Росії, де було найбільше передплатників на "Современник", серед перших М.Г.Чернишевський назвав сім українських. При цьому він зазначив, що за кількістю передплатників в 1860 р. перше місце, як і в попередньому році, займала Херсонська губернія (293), а далі йшли Харківська (229), Полтавська (205), Катеринославська (196), Курська (140). Київська (133), Орловська і Саратовська (по 128), Таврійська (126). Ставропольська (124), Чернігівська (122), Тульська (120), Тамбовська (103), Тверська (102)⁷.

Враховуючи матеріальний і культурний рівень життя населення, демографічний фактор, історичні умови, М.Г.Чернишевський глибоко і всебічно вивчив шляхи розповсюдження "Современника" на Україні. Окремо він виділив "округ малоросійський", включивши до нього шість губерній; з правобережних – Київську, Подільську, Волинську, а з лівобережних – Полтавську, Чернігівську у Харківську, населення яких налічувало 9,5 млн. чоловік і де було 759 передплатників "Современника"⁸. М.Г.Чернишевський зазначив, що в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях у 1859 р. розходився 441 примірник журналу, а в 1860 – 557, в 1861 – 514, тоді як за ці роки відповідно в Катеринославській, Херсонській і Таврійській – 413, 449 і 410. Найчастіше великої кількості передплатників у трьох південних губерніях України можна пояснити тим, що тут інтенсивно розвивались капіталістичні відносини і була відносно висока грамотність. Висвітленню цих утих журнал приділяв багато уваги. У той же час у трьох правобережних губерніях (Київській, Подільській і Волинській) у згадані роки розповсюджувалось відповідно 154, 214, 179 примірників. У всіх дев'ятьох українських губерніях, передплатували в 1859 р. 1010 примірників журналу, в 1860 – 1203⁹.

Популярність "Современника" в українських губерніях пояснювалась актуальністю його тематики, інформативністю, різномаятістю порушуваних питань суспільного, громадського, культурного і наукового характеру, що хвилювали читачів усієї Росії, зокрема й України. Процес передплати "Современника" в навчальних закладах України можна докладно прослідкувати на прикладі Київського учбового округу, що об'єднував Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську і Полтавську губернії. Згідно з циркуляром генерал-губернатора від 1 лютого 1849 р. передплату книжок і періодичних видань дозволяв попечитель округу¹⁰. Дочинаши з 1847 і 1848 рр. "Современник" передплатували за рішенням педагогічних рад Чернігівська, Кам'янець-Подільська, Білоцерківська і друга Київська гімназії, а також Зінківське,

Миргородське, Златопільське, Києво-Печерське повітові училища¹¹. Найбільша систематичність передплати журналу простежується в Полтавській і Чернігівській губерніях.-У цілому всі гімназії округу - Білоцерківська, Житомирська, дві Київські, Кам"янець-Подільська, Немирівська, Новгород-Сіверська, Полтавська, Ровенська, Чернігівська і Ніжинський ліцей з певною періодичністю передплачували "Современник". Постійно, з 1848 по 1861 р., одержували журнал Полтавська і Білоцерківська гімназії: з 1850 р. - Нешгоївська; в окремі роки - Житомирська, Кам"янець-тПодільська і Ровенська .

Шкільній адміністрації дворянських училищ не завжди вдавалося передплатити "Современник". Генерал-губернатор і попечитель округу Д.Г.Бібіков, а також управитель округу і помічник попечителя М.В.Юзефович викреслювали журнал із заяви Чорноострівського дворянського училища, яке передплачувало його в попередні роки, починаючи з 1847 р. Протягом трьох років¹² йому відмовляв Бібіков. Юзефович не дозволив передплатити журнал Сосницькому і Стародубському училищам¹³.

За архівними даними, повітові училища Полтавської і Чернігівської губерній (Галицьке, Зінківське, Золотоніське, Кобеляцьке, Константиноградське, Кременчуцьке, Іохвицьке, Лубенське, Миргородське, Переяславське, Пирятинське, Полтавське, Прилуцьке, Роменське, І'орольське, Борзнянське, Городнянське, Глухівське, Козелецьке, Конотопське, Кролевецьке, Мглинське, Новозибківське, Остерське, Погарське, Сосницьке, Стародубське, Чернігівське) в деякі роки передплачували "Современник", а іноді ще й "Русское слово" і "Искру" - прогресивні періодичні видання близькі до "Современника". 7 роки революційної ситуації журнал М.Г.Чернишевського і М.О.Добролюбова передплачували Глухівське, Мглинське, Остерське, Сосницьке, Стародубське і Чернігівське училища, а за два роки (1860-1861) ще й Зінківське, Кобеляцьке, Іохвицьке, Лубенське, Новозибківське, Погарське, Пирятинське, Романське, Хорольське¹⁵.

Починаючи з другої половини 1861 р., коли революційна хвиля в Росії пішла на спад і був звільнений з посади попечителя видатний російський хірург М.І.Пирогов, а його місце посів реакціонер Ніколаї, чиновники забороняли передплачувати "Современник", "Русское слово" та "Искру". Незважаючи на це, з проханням передплатити "Современник" на 1862 р. до попечителя зверталися Житомирська, Кам"янець-Подільська, Немирівська, Полтавська, Ровенська гімназії, Глухівське, Кобеляцьке, Козелецьке, Іохвицьке, Пирятинське, Погарське, Сосницьке училища; останні і Козелецьке просили ще також дозволу передплатити твори Белінського, Грибоедова, Тургенева, що, як відомо, друкувались у "Современнике" і одержали на його сторінках високу оцінку літературної критики .

Чиновники міністерства освіти, перелякавшись росту популярності революційно-демократичних видань серед вчителів і учнівської молоді, застерігають попечителів учбових округів, щоб вони дозволяли витратити призначені кошти на науково-методичну і педагогічну літературу, а не на періодичну пресу¹⁷.

7 червні 1862 р. за розпорядженням царського уряду "Современник" був закритий на вісім місяців. Арешт М.Г.Чернишевського та інших діячів революційної демократії, заборона недільних шкіл, народних читалень, припинення у 1863 р. видавництва книжок українською мовою та ін. знаменували наступ реакції на прогресивні сили країни.

Після відновлення виходу "Современника" в 1863 р. почалося гоніння на тих, хто як і раніше цікавився журналом. У січні 1863 р. попечитель Ф.Ф.Вітте, стриманий тим, що Остерське і Борзнянське училища передплатили "Современник" на 1862 р., характеризував учителів Чернігівських училищ як "великих прихильників "Современника"¹³. Даремно просили передплатити "Современник", "Искру" і "Русское слово".на 1863 р. Немирівська, Кам"янець-Яодільська, Білоцерківська, Житомирська гімназії і Сосницьке повітове училище. Незважаючи на заборону передплачувати журнал, з проханням про це у 1863 р. зверталися до попечителя Білоцерківська,

Немирівська і Чернігівська гімназії, з також Борзнянське, Гдухівське, Городвянське, Кролевецьке, Погарське, Сосницьке, Стародубське і Чернігівське училища*²⁰.

Досить широко розповсюджувався "Современник" у великих містах і насамперед у Києві. В справі ознайомлення молоді міста з прогресивною пресою, насамперед з "Современником", велика заслуга належить викладачам університету П.В.Павлову. М.І.Костомарову, а також М.П.Драгоманову, І.В.Вернадському та ін. Й особливо по-печители Київського учбового округу М.І.Пирогову, що сприяв проникненню передової преси в середовище учнівської молоді округу. Носіями прогресивних демократичних ідей в навчальних закладах Києва в цей час були друзі і знайомі Т.Г.Шевченка, що зривали тут учителями – М.КЛалній, О.Д.Тулуб, І.М.Сошенко, О.Ф.Сенчио-Стефановський, І.Д.Юскевич-Красовський та ін., а також прихильник педагогічних ідей М.І.Пирогова директор другої гімназії І.Л.Слепужін, на квартирі якого збиралися прогресивні вчителі М.П.Драгоманов, В.Судовшиков, М.Ф.Владимирський-Буданов, П.Г.Житецький, історики гімназії В.Беренштам і Н.І.Умасов." Всі вони розуміли значення "Современника" в ідейному вихованні учнівської молоді і сприяли цьому²¹.

Дослідники зазначають, що члени таємного Харківсько-Київського літературного гуртка, революційно настроєні студенти Київського університету: Бекман, Моравський, Португалаєв, Левченко, Івков, Єфименко, Тишинський, Лебедев, а також Звеницький, "кальсон, Шмулевич, Розен, Кацен, Росинський, Стрижевський, Левентон, брати бнкуватови щонеділі збирались, читали "Современник" та інші журнали, які вони передплачували, обмінювались думками²¹. У 60-і рр. Борозневський був виключений з гімназії за читання творів М.ГЛерншевського, М.Г.Добролюбова, Д.І.Писарева та ін., а гімназист четвертого класу Добровольський організував гурток учнів, що розповсюджували літературу соціалістичного змісту, сам керівник зберігав портрет М.ГЛерншевського .

Постійним передплатником журналу була Полтавська гімназія. Щомісяця пошта доставляла полтавцям 47 примірників "Современника". В першій половині XIX ст. місто було одним з найбільших культурних центрів України, відіграло значну роль у розвитку передового суспільно-політичного, культурного і освітнього руху в країні .В 50-х - на початку 60-х рр.XIX ст. у Полтаві сформувалась група молоді різночинної інтелігенції, переважно педагогів, які були активними читачами "Современника". Члени Полтавського гуртка інтелігентів-педагогів засуджували кріпосницьку систему і політику царизму з галузі народної освіти. Попечитель Київського учбового округу в доповідній записці міністерству освіти "Про нігілізм в Полтавській гімназії" зазначив, що вчителі цієї гімназії Ничипоренко і Вербицький разом з всіма іншими молодими учителями належать до того покоління, яке виховувалося в період , "коли і громадськість, і література зазнавали впливу тих згубних вчень, органами яких були "Современник" і "Русское слово"²³. Водночас з М.ГЛерншевським влітку 1862 р. на Україні, зокрема в Полтаві, було репресовано багатьох учасників громадсько-освітнього руху, серед них учителів О.І.Страніза, В.П.Щелкана, ОЛ.Кониського, В.О.Португалова та ін.- Ничипоренко і Вербицький перебували під наглядом до 1866. р., коли їх з Полтави перевели з інших міст²⁴.

З року в рік "Современник" передплачувала Немирівська гімназія. В 40-60-х рр. тут працювали учителями відомі представники прогресивної української інтелігенції, тісно зв'язаної з Т.Г.Шевченком, М.ГЛерншевським, М.О.Добролюбовим*, О.І.Герценом. Це насамперед О.В.Маркович, чоловік Марка Вовчка, що активно співробітничала в журналі, друзі Шевченка – І.Сошенко, М.Чалий, а також інші відомі педагоги-просвітители. Не дивно, що гімназисти висловлювали жаль з приводу невдалого пострілу Каракозова в царя Олександра II, який розправився з "Современником"²⁵.

Особливо цікавим є поставлене Черншевським питання про розповсюдження "Современника" на Луганському заводі серед передпролетарів і пролетарів Півдня

країни, де не знали кріпацтва. В середині ХІІ ст. серед робітників заводу була поширена грамотність, діяла школа¹⁰. З заводів підтримували зв'язки або ж праївали.на ньому відомі вчені-геологи, автора "Современника". Робітники, які значною мірою формувалися з активних учасників антифеодальних виступів, робили перші свідомі і самостійні кроки на шляху організованої боротьби з гнобителями, цікавилися суспільно-політичними і воєнними подіями, передплачували пресу- їм були близькі і зрозумілі революційно-демократичні, волелюбні ідеї журналу. Тому не дивно, що 800 робітникам в 1859 р. надходило дав"ять, а в 1860 р. - 12 примірників журналу²⁷.

Цікаві відомості про розповсюдження "Современника" на Україні трапляються в листуванні представників прогресивної української інтелігенції. Документи свідчать про велику популярність серед читачів номерів "Современника", де було надруковано роман М.Г.Чернишевського "Что делать?*. В листах зазначається, що прогресивна молодь, інтелігенція не лише читали роман, а й перерисовували по кілька разів, вивчали уважно і глибоко²³. Реакційні професори свідчили, що за 16 років їхньої практики в 60-70-х рр., вони не зустрічали жодного студента, "який би не прочитав знаменитого роману ще в підшазії" .

Історія розповсюдження "Современника" тісно пов'язана з біографією і творчістю Т.Г.Шевченка, який не лише стежив за змістом журналу, а й намагався поширювати його серед своїх однодумців. Відомості про це можна знайти в творах поета, в його листах і щоденнику. На сторінках журналу за 1859-1862 рр. друкувалось ряд матеріалів, присвячених творчості і громадській діяльності Т.Г.Шевченка³?

І.Я.Франко відзначав великі заслуги "Современника" перед українською культурою. Популярності журналу в Росії і на Україні, на його погляд, сприяло те, що "Современник" відгукувався "живо і ясно на всі сучасні питання, ще від сорокових років здобув собі широкий круг читачів і звернув на себе очі недрімаючої поліції³¹.

Отже, "Современник" активізував суспільно-політичне життя в країні і зокрема на Україні. Сам Четвертневський вважав період видання журналу, навіть "його найвищий тираж 1859-1861 рр., підготовчим етапом на довгому історичному і культурному шляху появи масового читача. Він мріяв бачити прогресивну пресу з кожному місті Росії. Тільки це, на його думку, могло стати ґрунтом і запорукою успішної пропаганди революційно-демократичних ідей серед широких мас трудящих.

¹ Разумовский Н.И. Педагогические идеи Н.Г.Чершевского. - М., 1948, с. 21.

² Кузнецов Ф. Журнал "Русское слово". - М., 1965, с. 40-41.

³ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. - М., 1950, т. 7, с. 418-428, 890-908; М., 1951, т. 10, с. 454-479.

⁴ Там же, т. 7, с. 426-427, 902-905.

⁵ Там же, с. 902-903.

⁶ Там же, с. 902.

⁷ Там же, с. 905.

⁸ Там же, с. 901.

⁹ Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - Киев, 1960, с. 61-62.

¹⁰ ЦИХА УРСР, ф. 707, оп. 87, І55І р., спр. 2536, арк. 7.

¹¹ Там же, 1847 р., спр. 1271, -арк. 3, 8, 13, 21-22; спр. 1291, арк. 1, 2; спр. 1292, арк. 1, 2; І548 р., спр. 1568, арк. 7; спр. 1378, арк. 1.

¹² Там же, 1849 р., спр. 1953, арк. 1-24; 1850 р., спр. 2333, арк. 1-4, 6-10, 12, 18-20, 25; І55І р., спр. 2536, арк. 4, 7-9, 15, 20, 25-27 33; 1852 р., спр. 2813, арк. 1-4, ІІ, І5, 18, 19, 25, 26, 32; І855 р., спр. 3047 арк. 1-28; 1854 р., спр. 3293, арк. І 2, 5, 6, ІІ, 13 16; спр. 3325, арк. І, 2; 1855 р., спр. 3508, арк. 4, 7, 8, 12, 15, 19, 21; спр. 3542, арк. 1, 2; 1856 р., спр. 3702, арк. 1, 2; 1857 р., спр. 3820, арк. І 2, 4, 5, 7, 9, 13, 15. 25-22, 25, 27; 1858 р., спр. 3991, арк. 1-3, 5, 10, 16, 17, 20^ 2^?. Їв, 30, 31; І659 р., спр. 4158, арк. 1, 3-5, 7 12, 13, 18, 20, 23, 24; І860 р., спр. 4563, арк. 2, 7, 8, ІІ-І3, 14, 16, 19 20, 28-25| 34І37; оп. 24, спр. 31, ам. 556.

¹³ Там же, 1850 р., спр. 1953, арк. 21; спр. 2333, арк. І4-І5; 1851 р., спр. 2536, арк. ІІ, 12.

¹⁴ Там же, 1852 р. спр. 2813, арк. 14, 21, 21 зв.

¹⁵ Там же, 1858 р., спр. 3991, атас. 1-3, 5, 6, 10, 16, 17, 20, 27, 28, 30, 31; 1859 р., спр. 4168, арк. І, 3/4/5, 9, І2, І3, 18, 23, 24- І880 р., спр. 4363, арк. 2, 7, 8, ІІ-14, І8, 19-21, 23-25, 29, 34-37.

¹⁶ Там же. 1861 р., спр. 4512, арк. 3, 3 зв., 4, 6, 10, ІІ, 14, 18, 27-28, 30-32.

¹⁷ Там же, 1862 р., спр. 4673, арк. 1, 1 зв.

¹⁸ Там же, 1863 р., спр. 4674, арк. 16, 16 зв.

¹⁹ Там же, спр. 4674, арк. 2, 3, 5, 6, 7, ІІ, 12, 15; спр. 4673, арк. 13-16, 18, 20, 23.

²⁰ Біленький І.О. Шевченко в Києві. - К., 1962; Попов П.М. Шевченко і Київський університет. - К., 1964; с. 9, 59, 61; Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1982. с. 47, 163, 305. Нарях о в Г.И. Социально-политическая бсторья на Украине в 50-60-е года 211 века. - Киев, 1981, с. 47-48; Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. - К., 1926, с. X; Драгоманов М.П. літературно-публіцистичні праці. - К., 1970, т. І, с. 44; Беренштам В. Из школьных лет А.С.Дашкевича. - Киев, старина, 1399, А ІІ, с. 249-265.

Ястребов Ф. Революционные демократи на Украине. - Киев, 1960, с. 214-216.

²² Разумовский З. И. Педагогические идеи Н.Г.Чернышевского. - 1948, с. 235, 238.

" ША УРСР, ф. 707, оп. 261, ст. 30, арк. 6 зв.

²⁴ Там же, арк. 5, 12 зв.; спр. 3и, арк. 1-3, 3а; Прайма Ф.Я. Шевченко і кедільні школи на Україні. - В кн.: 36 праць чотирнадцятої наук, шавч-вш. конф. К., 1966, с. 192.

²⁵ Разумовский Н.И. Педагогические идеи Н.Г.Чернышевского, с. 238; ШЦА УРСР, S. 707, оп. 261j спр. 29, арк. І, 2.

Потслов С.И. Рождения великана. - Донецк, 1972, с. 9-17.

²⁷ Рукописний відділ ЦЕБ АН УРСР, І, 38639.

²⁸ Там же, І, 4379; Ш, 18654; І, 28045.

²⁹ Смолицкий В.Г. Из равелина. - М., 1968, с. 124.

³⁰ Недзвідський А. Шевченко на сторінках "Современника". - Вітчизна, 1947, * 3, с. 125-136; Прайма Ф.Я. Шевченко і визвольний рух. - К., 1966, с. 121.

³¹ Франко І.Я. Твори. В 20-ти т. - К., 1955, т. 18, с. 77.

М. І. 5 у т и ч

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЯ-ГТНЕРНАТСТРСТВ І ВІЙСЬКОВИХ ГТБЕРКАТОРСТВ НА УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІІІ - ПОЧАТОК ХІ ст.)

Посилення феодально-кріпосницького гніту, жорстокість поміщиків і царської адміністрації були причиною селянської війни 1773-1775 рр. під керівництвом Омв-ляна Пугачова. Царський уряд жорстоко розправився з учасниками народного повстання. Після придушення селянської війни 7 листопада 1775 р. Катерина ІІ затвердила губернську реформу, яка мала укріпити сш адміністрації та захистити феодально-кріпосницькі порядки. Такий адміністративно-територіальний поділ В.І.Ленін називав середньовічним, кріпосницьким, казенним. Реформа 1775 р. призвела да розширення розпорядчих і виконавчих прав місцевих установ і чиновників. їм буга передано деякі функції і права, що раніше належали центральним установам².

Проводячи централізаторську політику, царизм знщував, зокрема на Україні, всі залишки поперетього адміністративно-політичного устрою, 1781 р. поділ на полки і полковий адміністративно-політичний устрій на Гівсбврвшій Україні буж скасовані і на неї поширено дію "Установлення про губернії" 1775 р.³ За гав "Установленням" протягом 1780-1783 рр. були створені намісництва: Харківське⁴, Київське⁵, Чернігівське⁶, Новгород-Сіверське⁷ і Катеринославське⁸.

, Після возз'єднання Правобережної України з Росією (І798, 1795 рр.) на її території було створено Браздавське⁹, Вознесенське, Подільське і Волинське**

намісництва. Проте існували зони недовго і наприкінці 1796 р. були ліквідовані. Тоді ж створені губернії – Малоросійська, Слобідсько-Українська, Новоросійська, Київська, Подільська і Волинська¹². В 1802 р. Малоросійська губернія була перетворена в Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1836), яке з цього часу складалося з Чернігівської і Полтавської губерній. Того ж року Новоросійську губернію поділено на Миколаївську (1803 р. перейменовану на Херсонську), Катеринославську і Таврійську¹⁴.

7 прикордонні губернії – Київську, Подільську¹⁵, Новоросійську¹⁰, Херсонську¹⁷, Малоросійську*⁰ і в крупні військові порти на Чорному морі – Миколаїв*³ і Севастополь²⁰ протягом 1796-1805 рр. були призначені військові губернатори.

В 20-30-х рр. XIX ст. на території України створюється три генерал-губернаторства, які включали губернії: Новоросійську і Бессарабську (1822-1874); Київську, Подільську і Волинську (1832-1914); Чернігівську, Полтавську і Харківську (1836-1856). Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі включало Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії²¹, Бессарабську область, Миколаївське військове губернаторство, а також Одеське, Таганрозьке, Феодосійське і Керч-Снікальське градоначальства²². Ліквідовано 17 січня 1874 р.²³

24 лютого 1832 р.²⁴ Канцелярію Київського військового губернатора реорганізовано в Канцелярію новоствореного київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (1832-1914), діяльність якого поширювалась на Київську, Подільську і Волинську губернії. 1882 р. йому були підпорядковані Чернігівська і Полтавська губернії²⁵. Резиденцією генерал-губернатора весь час був Київ. Після ліквідації в 1914 р., на початку першої світової війни, функції генерал-губернатора передано відповідним міністерствам і губернаторам⁰.

Чернігівське, Полтавське і Харківське генерал-губернаторство створено у березні 1836 р.²⁷ з центром у Харкові і деякий час у Полтаві⁸. Ліквідовано 29 лютого 1856 р.²⁹

Крім постійних, були й тимчасові військові губернатори та генерал-губернатори. Вони, як правило, призначалися в райони, де вводився воєнний стан. Вперше тимчасовий військовий губернатор був призначений у Подільську і Волинську губернії в зв'язку з польським повстанням, яке почалося в 1830 р.

У цей час активізувалася антифеодальна боротьба селянства і на території Слобідської України. Для боротьби з народною рухом 1833 р. тимчасовий військовий губернатор був призначений у Слобідсько-Українську губернію^{3*}. Виникнення польських таємних товариств і гуртків у Києві, Житомирі, Одесі та інших містах після придушення польського повстання 1830-1831 рр. і перехід польського визвольного руху до таємних форм боротьби стали причиною встановлення в середині 1837 р. посади тимчасового військового губернатора в Одесі.

Залишки значних пережитків кріпацтва в пореформеній економіці країни зумовили дальше загострення класових суперечностей і призвели в 1879-1880 рр. до другої революційної ситуації в Росії. Активізується народницький рух. У зв'язку із замахом на Олександра II 5 квітня 1879 р. був опублікований указ про призначення в Петербург, Харків і Одесу тимчасових військових губернаторів³², наділених надзвичайними пошоваженнями.

Для боротьби з революційним рухом 14 серпня 1881 р. царським урядом було затверджено "Положення про заходи охорони державного порядку й громадського спокою"---, що вводило систему посиленої і надзвичайної охорони в районах, підпорядкованих тимчасовим генерал-губернаторам. Воно використовувалося царизмом для боротьби з революційним рухом у період революції 1905-1907 рр. і під час наступних революційних виступів робітників і селян аж до 1917 р.

У 1905-1907 рр. на воєнний стан переведено ряд повітів України. Так, 15 червня 1905 р., у зв'язку з приходом в Одеський порт повсталого броненосця "Потьомкін", Одеса та Одеський повіт були оголошені на воєнному стані а 19 червня 1905 р. в Одесу був призначений тимчасовий генерал-губернатор, у зв'язку

з посиленням боротьби харківського пролетаріату царський уряд 13 жовтня 1905 р. видав указ про введення воєнного стану з Харкові й Харківському повіті³⁶. 14 жовтня: у Харків і Харківський повіт був призначений тимчасовий генерал-губернатор³⁷. На прохання останнього 15 жовтня до Харкова відправлено понад 3 тис. солдатів та офіцерів³⁸. Військо було введено також в Буди та Яковізку Харківського повіту, в Богодухів, Велику Бабку Вовчанського повіту, а згодом у Валківський і Зміївський повіти на ін. Силою зброї за розпорядженням генерал-губернатора жорстоко придушено повстання залізничників у Лкоботині й Куп"янську, селянські заворушення у Великій Бабці, слободі Прелесній та ін.³⁹

Пролетаріат Донбасу не приєднався до боротьби під час спаду революції. Царські сатрапи намагалися придушити виступи пролетаріату в такому великому промисловому центрі, яким був Донбас. З цією метою на підставі царського указу від 27 липня 1906 р.⁴⁰, було створено спеціальне генерал-губернаторство Південно-гірничого заводського району (1906-1907) з постійним місцем перебування в Юзівці.

На початку першої світової війни великі бої відбулися на Південно-Західному фронті. Розгромивши австрійців, російські війська в серпні 1914 р. вступили в Тернопіль, Львів, блокували Перемишль - головну австрійську фортецю в Галичині, а на лівому фланзі, форсувавши Прут, зайняли Черновіці.

Тимчасовим положенням від 19 серпня 1914 р. про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими під час війни, було створено Військове генерал-губернаторство Галичини (1914 - 1917), якому були підпорядковані всі цивільні установи, організовані за цим положенням. Влада генерал-губернатора поширювалася на 55 повітів Галичини 4 Буковини⁴¹,

Згідно з "Установленням про губернії" 1775 р.⁴² інститут генерал-губернаторів зводився в прикордонних губерніях, а також у губерніях, оголошених на воєнному стані. Генерал-губернатор очолював кілька намісництв, а згодом одну або кілька губерній. На Україні генерал-губернатор призначався на два-три намісництва. Так, царський сановник Ц.С.Румянцев очолював Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва (1782-1796). Фаворити Катерини П.Г.О.Потьомкін, а згодом П.О.Зубов очолювали Катеринославське і Вознесенське намісництва (1784-1796). Оскільки генерал-губернатори на території намісництв майже ніколи не жили, фактичне управління намісництвами належало правителям замісництв (губернаторам). Останні, як і раніше, користувалися великою владою. їм підпорядковувалися всі адміністративно-поліцейські установи губернії.

Генерал-губернатор був царським намісником в губернії й підпорядковувався безпосередньо царю й Сенату. Призначалися генерал-губернатори з осіб відомих цареві, перед яким вони і звітували про свої дії. Після утворення в Росії на початку XIX ст. міністерств генерал-губернатори були включені в систему міністерства внутрішніх справ, а військові губернатори - військового міністерства.

Генерал-губернатор у своїй особі поєднував і ряд крупних військових посад. Наприклад, Катеринославський, таврійський і Вознесенський генерал-губернатор Г.О.Потьомкін був водночас і президентом Військової колегії, виконував дипломатичні функції під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Йому підпорядковувалися Чорноморське адміралтейство і флот, Чорноморське козацьке військо тощо. Царський уряд навіть освітні установи підпорядковував генерал-губернатору, який з благословення царя встановив у вищій школі суворий поліцейський нагляд за студентами.

Із зростанням революційного руху в Росії, права і повноваження генерал-губернаторів розширювалися. Так, 28 травня 1853 р. була видана "Загальна інструкція генерал-губернаторам"⁴³, яка ще більше посилювала їх владу. Згідно з положеннями Комітету міністрів 1881 р. "Про заходи охорони державного порядку й громадського спокою"⁴⁴ і Державної ради 1892 р. "Про місцевості, оголошені на воєнному положенні"⁴⁵, тимчасові генерал-губернатори наділялися ширшими, ніж губер-

натори, надзвичайними повноваженнями репресивного характеру. Тимчасові генерал-губернатори були вищими представниками царського самодержавства в підпорядкованих їм губерніях і призначалися переважно з числа найреакційніших генералів, які користувалися особливим довір'ям царя. їм підпорядковувалися всі місцеві цивільні й військові установи, вони мали безпосередній зв'язок з царем і по суті в своїх діях були безконтрольні. Навіть Комітет міністрів рахувався з генерал-губернаторами й уникав змінювати або підправляти їх розпорядження, якщо вони й виходили за межі наданих повноважень. Влада генерал-губернаторів, особливо на окраїнах, носила характер воєнної диктатури. Зв'язок генерал-губернатора з усіма урядовими та "станови.@" установами підвідомчих йому губерній здійснювався через канцелярію генерал-губернатора. Нею керував завідувачий канцелярією, що у ХІІ ст. ділилась на експедиції, кожна з яких займалася певним колом питань, а в ХІХ ст. - на частини.

Для того, щоб чіткіше уявити завдання й компетенції канцелярії генерал-губернаторів, розглянемо структуру й коло питань, якими займалася кожна структурна одиниця канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. У 1832-1914 рр. канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора складалась з розпорядчої частини, яка відала обліком і зберіганням указів, призначенням, переміщенням і звільненням чиновників. Поліцейська - здійснювала поліцейський нагляд за окремими особами, промисловими підприємствами та учбовими закладами, вживала репресивні заходи проти учасників повстань та селянських виступів. Паспортна - видавала закордонні паспорти російським підданним і російські паспорти іноземцям, вела облік іноземців, що приїжджали до Росії. Господарська - займалася будівництвом, відкриттям фабрик і заводів, відкупом поштових станцій, перевозів, тракторів, збиранням податків, благоустроєм міст тощо. Казначейська (екзекуторська) - здійснювала контроль за прибутками й витратами коштів управління генерал-губернаторства, за міським бюджетом, витратами на благоустрій Києва та ін. Військова - керувала будівництвом військових споруд і укріплень, заснуванням військових учбових закладів, прийомом на військову службу й звільненням з неї, пересуванням військ через територію генерал-губернаторства. Ліквідована в 1862 р. у зв'язку із створенням Київського військового округу. Військово-судова - займалася питаннями покарання учасників повстань, передачею військовому суду втікачів з ґрунті, арештантських рот та ін. Ліквідована в 1862 р. Судова - розглядала справи, що характеризують соціально-економічне і правове становище селян, їх активну боротьбу проти експлуататорів. Таємна - відала справами політичного характеру (боротьба з революційним рухом робітників, селян, студентів, нелегальні товариства і організації тощо). В 1840 р. у ній було створено три "столи" (підрозділи): перший стіл розглядав політичні й духовні справи; другий - справи неpolітичного характеру, пов'язані з роботою Київського учбового округу, цензури та ін.; третій - архівні справи (задавав довідки, зберігав, таємні справи тощо).

У зв'язку з проведенням інвентарної реформи на Правобережній Україні 1848 р. було створено таємно-інвентарне відділення, яке 1861 р. реорганізовано в тимчасове відділення влаштування селянського побуту. В його завдання входило "проведення в життя реформи. Тут відкладалися численні документи про виступи селян проти запровадження інвентарної реформи.

1878 р. канцелярія генерал-губернатора була реорганізована. Замість частин бужі створено чотири відділення.

Кожне відділення складалось з двох - чотирьох "столів". Перше відділення організовано на базі поліцейської і паспортної частини, друге - господарської і казначейської, третє - таємної, четверте - тимчасового відділення іша влаштування селянського побуту. Вдруге канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора реорганізована в 1889-1894 рр. Замість відділень і

"столів" створено чотири діловодства, а в 1900 р. – п'ять діловодство (ліквідоване 1909 р.), яке займалося питаннями прищяття іноземців у російське підданство і видачею дозволів на придбання землі на Правобережній Україні⁴⁹. 1911 р. для гтазв"язання справ про видачу дозволів на купівлю земель створено особливе діловодство.⁴⁹

Така в коротких рисах історія створення й діяльності установ генерал-губернаторів і військових губернаторів протягом майже півтора століть.

Велика Жовтнева соціалістична революція зламала старий апарат буржуазно-поміщицької Росії, в тому числі і інститут генерал-губернаторів. Після перемоги збройного повстання в Петрограді й П'ятого Всеросійського з'їзду Рад, який 26 жовтня 1917 р. прийняв перші декрети про мир і землю, почав створюватися новий радянський державний апарат.

¹ Див.: Ленін 3.1. Повне зібр. творів, т. 24, с. 143.

² Ерощин Н.П. Очерки истоши государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1960, гл. б.

³ Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830, т. 20, JS 14392. – Далі – ПСЗ.

⁴ Там же, * 15004.

⁵ Там же, Л 15228.

⁶ Там же, * 15229.

⁷ Там же, – Спб., 1830, т. 21, * 15227.

⁸ Городские поселения Российской империи. – Спб., 1861, т. 2, с. 128-129.

⁹ ПСЗ. – Спб., 1830, т. 23, А 17334.

Там же, * 17300, 17343.

¹¹ Там же, М 17352.

¹² Там же. – Спб., 1830, т. 24, Л 17634.

¹³ Там же. – Спб., 1830, т. 27, » 20162.

¹⁴ Там же, » 20449, 20760.

¹⁵ Там же. – Спб., 1830, т. 24, * 17634.

¹⁶ ЩЦА СРСР, ф. 1341, оп. I, спр. 338.

¹⁷ ПСЗ. – Спб., 1830, т. 27, Л 20449, 20760.

¹⁸ Там же, * 20162.

¹⁹ Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье . йнгула (1790–1890). – Николаев, 1890, с. 4.

²⁰ ЦДАВ® СРСР, ф. 243., оп. 2, спр. 28; ф. 410, оп. I, сар. 848.

²¹ ПСЗ. – Спб., 1830, т. 38, я 29031.

²² Свод законов Российской империи. – Спб., 1837, т. 2, ч. 2, кн. 5, гл. 3, с. 4.

²³ 2-е ПСЗ. – Спб., 1376, т. 49, » 53049; ЩЦА СРСР, ф. 1282, оп. 2, спр. 8.

²⁴ 2-е ПСЗ. – Спб., 1833, т. 7, JS 5181; ЩЦА УРСР, ф. 442, оп. 297, спр. 15, арт. J36; спр. 24, арк. 90-97.

²⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1882, М 76, с. 132-133; * 255, е. 429-430; ЩЦА УРСР, ф. II9I, оп. i, спр. 371, 425.

Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1904 г., отдал первый, второе полугодие, ст. 2486; ЩЦА УРСР, ф. 442, оп. 750, спр. 5, арк. 18-49.

²⁷ 2-е ПСЗ. – Спб., 1837, т. II, * 8943.

²⁸ Вагалеи Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Харьков, 1912, т. 2, с. 197.

²³ 2-е ПСЗ. – Спб., 1857, т. 31, * 30189.

³⁰ Там же. – Спб., 1831, т. 5, * 4155; ЩЦА УРСР, ф. 442, оп. 297, спр. 15.

³¹ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 95, спр. 340, арт. 24; ЩЦА СРСР, ф. 1286, оп. 5, спр. 221.

³² Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1879, А 219.

³³ 3-е ПСЗ. – Спб., 1884, т. I, * 350.

– ³⁴ Там же.

- ³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 335, оп. I, спр. 10, арк. 65, 67.
- ³⁶ 3-е ПСЗ. - СПб., 1908, т. 25, * 26780.
- ³⁷ ЦДГА УРСР, ф. 1681 j. оп. I, спр. I, арк.- 2-9; спр. 7, арк. 133.
- ³⁸ Там же, спр. 4, арк. 1-6.
- ³⁹ Там же, спр. і, арк. 23; спр. 3, арк. 3I; спр. 6, арк. 126.
- ⁴⁰ Там же, спр. 3, 6, 7.
- ⁴¹ 3-е ПЗС. - СПб., 1909, т. 26, й 28174.
- ⁴² ША УРСР, ф. 361, оп. I, спр. 33..
- ⁴³ Отчет канцелярии генерал-губернатора Галиции в период времени с 28 августа 1914 г. по I июля 1915 г. - Киев, 1916.
- ⁴⁴ ПСЗ. - СПб., 1830, т. 20, * 14392.
- ⁴⁵ 2-е ПСЗ. - СПб., 1854, т. 28, * 27293.
- ⁴⁶ 3-е ПСЗ. - СПб., 1884, т. I, * 350.
- ⁴⁷ Там же. - СПб., 1895, т. 12, * 8757.
- ⁴⁸ ІЩА УРСР, ф. 442, оп. 639, -спр. 818, арк. 1-2.
- ⁴⁹ Там жа, оп. 641, спр. 599, арк. 1-6.

І. О. К т к у

АКТОВІ КНИЖИ ЯК ДЕРЕДО ДІЙ ВИВЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЇ ВОЛИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХУП ст.

Питання взаємозв'язку чисельності населення з процесом соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країн в різні епохи є одним з найскладніших і без сумніву заслуговує на увагу.

Джерелом демографічних досліджень можуть бути різні документи, що несуть інформацію про чисельність населених пунктів, кількість будинків, їх мешканців та ін.

У повідомленні розглядається питання про визначення чисельності населення Водяві першої половини ХУП ст. на основі документів актових книг городських і вепських судів.

Актові книги - результат діяльності городських і земських судів Правобережної України, що були створені згідно з судовою реформою 1564 р¹. Городські і земські суди існували як суди нижчої інстанції в кожному повіті воеводства. Ця система проіснувала до возз'єднання Правобережної України та Західної Волині з Росією в 1793-1795 рр.

Спочатку суди мали чітко визначене статутом коло діяльності. Земський суд розглядав переважно цивільні справи шляхти. Крім того, канцелярія земського суду мали так зване "право вечности", тобто право надання юридичної сили документам (умовам, контрактам та ін.). В компетенцію городського суду входив розгляд країнадьних справ шляхти відповідно до чотирьох так званих старостинських артикулів "... о наезд ктвалтовный на дома шляжешше, ктвалт в местех наших, о пожогу ж разбои на дорогах, о злодейство, о фазш, о голову шляжецкую. Проте на практиці функції городських і земських судів поступово змішувалися.

Зазначимо, що як городські, так і земські суди були органами класового шляхетського характеру й стояли на охороні порядків феодального суспільства. Тому при використанні документів актових книг необхідно особливо уважно аналізувати їх з дарксистсько-Ленінських позицій, що дозволить з загальної маси документів виділити найважливішу і достовірнішу інформацію, яка об'єктивно відтворює історичні події.

Актові книги є найбільш важливим документальним джерелом масового характеру для вивчення різних аспектів історії Правобережної України, а в її складі Волині ХУІ-ХУІІІ ст., в току числі і демографічних питань. Зазначимо однак, що на останнє ніхто з дослідників не звернув увагу.

Яри проведенні демографічних досліджень важливе значення має застосування правильної методики. Так, очевидно, що для одержання об'єктивно: оцінки чисельності населення необхідно, насамперед, правильно визначити чисельність найбільш імпі його станів. В антагоністичних формаціях, в тому числі і феодальній, експлуатований клас становить переважну більшість населення. В зв'язку з цим для визначення загальної кількості населення Правобережної, України першої половини ХУІ ст. необхідно правильно визначити чисельність селянства.

Кількість населення Правобережної України, зокрема Волині, в різні часи обчислювали вчені, серед яких слід зазначити О.І.Барановича, О.Яблоновського, М.Ф.Владимирського-Буданова та ін. Основним джерелом для визначення чисельності населення, кількості міст і сіл дда них був подимний реєстр ІS^р. За підрахунками О.Яблоновського, на Волині і Поділлі в той час було 391 51Є жителів¹. ІТ.Вда-Змирський-Буданов також вважав ці цифри дуже заниженими⁴. Радянський вчений О.І.Баранович вказав на значно більшу заселеність Волині. За його оцінкою, населення Волинського воєводства в першій половині 2УП ст. становило 656 тис. чоловік. Такий результат він одержав, аналізуючи дані подимного реєстру 1629 р. про кількість димів на Волині (108 460), вважаючи, що кожен дим мав в середньому шість мешканців³.

Відаючи належне О.І.Барановичу, який першим з радянських істориків вказав на значно більшу заселеність Волині, необхідно зазначити, що і його оцінка, на наш погляд, занижена. Помилка у визначенні чисельності населення Волині різними дослідниками полягає з неправильній оцінці середньої кількості мешканців одного диму.

Оскільки селяни не мали згодинного права на володіння землею, вони одержували земельні наділи від феодалів, за що повинні були розраховуватись відробітковою рентою. Очевидно, що ця рента була менш тяжкою для великої селянської сім'ї, де було достатньо робочих рук. В цьому полягала головна об'єктивна причина збільшення селянської сім'ї, про що свідчать актові книги відповідного характеру.

В багатьох актах про аренду й застава маєтків зазначається розмір відробіткової ренти підданих. Волочні жителі с.Буремль. повинні були відробляти паншину "...штоден по двое, а два дни по трое, то народен тьжден од водочного чотырнаддэт работншадв, од полволочного половица..."⁰. Це було можливо при наявності великих селянських сімей, де було кілька дорослих робітників.

Зазначимо й такий досить важливий факт. За спостереженнями автора, з документах актових книг враховується переважно доросла чоловіча частина селянських родин, що становила інтерес для феодалів як робоча сила. Малі діти в актах називаються "детми", "паробкаш недорослими", дорослі діти чоловічої статі - "санами". Наприклад, в скарзі шляхтича Хмелецького на панів Гулевичів йдеться про "вискочене" підпаяного Парфена "з жоною, сынами дорослими и мальми детми..." . Дані про чисельність селянських сімей містяться в протестаціях шляхтичів, зокрема з скаргах про "розогяне" підданих з арендования і заставних маєтків.З с.Богурина під час аренда в 1642 р. розійшлося "подданных дедачных... оседлых шест по именах Ярмака Олецкевича иж аонов я шесторгом литой, ... Хилка Олецкевича з жоною и пятергоа жтэй-"^d.

Особливу цінність для досліджень становлять акти, що містять відомості про мешкання в одному димі кількох родин. При цьому потрібно зазначити, що документи такого змісту в актових книгах трапляються досить часто. Наприклад, у посесії на частину с.Трестеяепь вказується, що в аренду передають 12 підданих, а серед них "... Феска Царика мннкара... з ешами, Яцка Ктелет з братом и подростками сынами.., Себестяна Литвина з сыном жозатъм, ... Трохима Гриневича з двоюа сынаш женатых.., Юсчиху вдову з сынами двома, .. Мартина Скобленяти з братом..." . В с. Переспі князь Любецькый передав у Заставу з 1642 р- "...підданих двох в одній хаті мешкающих-

В актових книгах міститься багато документів, які свідчать, що часто в диму разом з його мешканцями жили ще й комірники, або підсусідки. Таке явище було не поодиноким, а досить поширеним, а отже виробилась й усталена формула передачі маєтку в заставу або аренду "... со всеми подьяными тяглыми ж нетяглыми и подсоседками, я коморншсами у них мешкающих...". У документах формула часто конкретизується. Так, в с.Сеньові Луцького повіту в 1642 р. передавала в заставу, крім інших підданих, "...Чорноброва і Премія підсусідків.., а в с.Воїурині в 1642 р. "... огородників чотири назвиськом Калитка, Рудого, Левка, Конона, што в Калитчиной халупе"¹². Про поширеність цього явища свідчать і протестації. Наприклад, шляхтич Качаяозський, тримаючи в заставі с.Бранів, через "... кривды, шкода, бите" підданих "... одогнал Герасима и Ивана Кузненят братю рожоную подсоседков.., Корнила Микиту подсоседка, Йвана Плугатора подсоседка.." ¹³. Очевидно, що вони не були одинаками, а також мали свої сім'ї. Розглянуті тут приклади (як і багато інших) наведені для підтвердження правомірності положення про те, що середня кількість мешканців волинського диму була значно більше шести. Отже, одержані раніше дані про населення Волині першої половини ХУП ст. необхідно переглянути.

Для визначення кількості населення Волині першої половини ХУП ст. необхідно насамперед встановити чясло димів й середню кількість мешканців одного диму. За підрахунками О.Барановича, на Волині в цей час налічувалось 108 460 димів¹⁴.

Аналізуючи актові книги та інвентар, який містить відомості про підданих восьми сел¹, можемо зробити висновок, що в кожній селянській сім'ї було в середньому два дорослих сина. Так, на 249 підданих цих сіл припадало 494 дорослих сина. На підставі цих даних, а також в зв'язку з тим, що в документах актових книг, а особливо в інвентарях зазначаються лише дорослі працездатні діти чоловічої статі, можна дійти висновку, що до складу середньої селянської сім'ї входили: батько, мати, два дорослих сина, дві дорослі дочки, а також, як мінімум, двоє малих дітей. Отже, навіть не беручи до уваги старих батьків (діда й бабу), середнє число членів сім'ї було не менш як вісім.

Аналіз даних інвентаря дозволяє також визначити, що підсусідки становили не менш як 3 % загальної кількості підданих; шляхта й духовенство (за О.Барановичем) – близько 0 тис. душ.

Отже, на Волині в першій половині ХУП ст., за оцінкою автора статті, проживало $8 \times 108\,460 + 5\,000 = 900\,000$ чоловік.

¹ Статут Великого княжества Литовского 1566 р. – М., 1855, с. 63.

² Там же, с. 76.

³ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889, t. 19, s. 79.

⁴ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XVII ст. до Люблинской унии (1669). – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией **ЗЛЯ** разбора древних актов, Киев, 1390, ч. 7, т. 2, с. 33.

⁵ Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське водство. – К., 1931.

© ШЛА УРСР, ф. 25, оп. І, спр. 237, арк. 1056 зв.. – 1058.

⁷ Там же, арк. 175–176 зв. '

⁸ Там же, спр. 231, арк. 744–749.

– ⁹ Там же, спр. 214, арк. 578–579 зв.

¹⁰ Там же, спр. 230, арк. 845–847.

¹¹ Там же, спр. 233, арк. 247–250 зв.

^{x2} Там же, спр. 230, арк. 775–778 зв.

¹³ Там же, спр. 234, арк. 441–445.

Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною, І, с. 15.

¹⁵ ЩЦА УРСР, ф. 25, оп. І, спр. 245, арк. 903–918 зв.

Ф. П. Шевченко

' ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ УКРАЇНИ З БАЛКАНСЬКОЮ КРАЇНОЮ
В ХУІ - ХУІІІ ст.

В зв'язках між Україною та країнами Балканського півострова з найдавніших часів важливу роль відігравали шляхи сполучення. Визначення шляхів заслуговує на ґрунтовне дослідження, але це питання в історичній літературі ще дуже малодосліджене^а. В цьому повідомленні автор зупиняється на деяких питаннях історії шляхів сполучення другої половини ХУІ-ХУІІІ ст.

В різних документах згадується про шляхи, дороги, гостинці і переправи. В універсалі, даному Б.Хмельницьким 16 червня 1657 р. грецьким купцям Павлові і Стефанові Юрійовичам, згадується про шляхи і гостинці, якими їздили купці в Польщу, Литву, Білорусію та Волошину^б. Згадуються в універсалах і перевози через різні ріки, що зустрічались на шляхах .

З усіх балканських країн прямий і найкоротший шлях на Україну йшов через столицю Молдавії - Ясси. Економічна, політична роль цього міста, а також його географічне положення сприяли тому, що воно відіграло важливу роль в зв'язках з Україною. Звідси розходилося кілька шляхів на Україну.

Вибір напрямку залежав від багатьох обставин, в тому числі й від місця розташування гетьманської резиденції.

До визвольної війни основним вузлом доріг на Правобережжі було м.Бар. Тут сходилося багато доріг. На захід до молдавського кордону йшло дві дороги - Бар - Берлінді - Лучинчик - Сучаки - Могилів-на-Дністрі; друга - Бар - Шаргород - Ямпіль - Косніняця-на-Двістрі. З Бару через Вінницю, Погребище, Васильків можна було потрапити в Київ і на Лівобережжя .

Під час визвольної війни і після такі вузлові центри доріг, як Бар залишались за межами підлеглої гетьманському уряду території. На стало однією з причин змін їх напрямків, іншою було перенесення гетьманської резиденції з Чигирин,

Основний шлях з Ігари до Ясс йшов через Умань, Уманським шляхом до Ямполь, через Дпстер в Сороки, а звідти - до Прута навпроти Ясс. Цим шляхом Б.Хмельницький зів військо а похід у Молдавію в 1650 р.* Повертається гетьман дещо іншим маршрутом - з Ямполь повернув на Брашгау, Севастиявці, Восівку, Корсунь і далі з Чигирин^в. Цим шляхом з Ясс в Чигирин їхав відомий російський діяч А.Суханов^г. Під час визвольної війни одним із головних вважався напрямок на переправу через Пні стер біля Ямполь - Сороки, поряд з ним існував напрямок на Могилів-на-Дністрі .

Документи містять детальний опис дороги, що зв'язувала столицю Молдавії з Чигирином за життя Б.Хмельницького. Цей шлях докладно описано в розповіді про поїздку шведського посла Г.Веллінга на Україну в 16Е6-16ЭТ рр. їхав посол через Трансільванію повз молдавські міста - Банеу, Роман, Ясси, Кайчяна-над-Прутом, Вельці, Сороки, переправу через р.Дністер до козацького міста Косинці. Далі через пункти Вільшанка, Горячківка, ііабокрич, Абодівка, Баланівка, Сумівка, Де була переправа через р. Буг, Соболівка, Кубличі, Янів, Талалаївка, .Орадівка, Умань, Бабень, Кас'янівка, Машоров, Гордашінка, Ольхивець, Звенигородка, Тарасівка, Зязовепь, Орловець, Баклій, Костянтинівна, Вергунов, Медвадівка, Новосельці, Суботів і Чигирин. Це була дорога з Ясс до Чигирина^д. Повертався посол дещо іншим шляхом - з Медводівки повернув на Заботш, Смілу, через Орловець на Умань, Кубличі, Брадлав, через Хульчнн, Черяовиці до Озаренець, звідти переправився на молдавську територію і иляхом Бакушани - Сучана до Трансільванії .

Як видно, напрямк:т: мали певні варіанти.

Цікаво, що цим напрямком іноді користувались, їдучи на Київ. Стосується це поїздки в 1654 р. антиохійського патріарха Макаря на Україну. З Константинополя патріарх їхав кораблем до нустя Дунаю. Далі через Кюстенное (Костанця) і м.Мачин до першого на цьому шляху молдавського міста - Галада, звідси через міс-

та Текуч, Бирлад, Васдуй, Яося¹". Виїхав патріарх з Ясо 6 червня 1654 р., переїхав по мосту через р.Врадя, на паромі через Прут. Три льону Павло Аллепський записує, що на обох берегах річки розташувалося село, жителі якого займались перевозом. Їхали в напрямку на м.Ортеїв, потім повернули на північ і доїхали до селища Сарко (Сирково)*² і 10 червня переправились через Дністер біля м.Райкова. З нього міста починають козацька територія. Шлях пролягав через Дяитрашевку, Го'рячківку, Мясківку, Жабокрич, Ободі вк, "Белая і вк, Сумівку, паромом через Буг, Соболівку, Янів, Талалаївку, Орадівку, Умань, Маньківку, Бука, Лисянку, Медван, І сайки і Богуслав, Кагарлик, Трипілля, через Обухів до Василькова, а звідти до Києва¹¹.

Значимо, що ним напрямком їздили з Ясс до Києва в 60-70-х рр, ХУП ст. да-ше з деякими варіантами, а саме; Ясси - Сороки, Ладжигин - Кадьник, Кам'яний Брід, Лисянка, Канів і Київ¹", або через Ладжигин, Умань, Лисянку та ін.¹³ Оче-видно це певною мірою пояснювалось тим, що північні райони в 60-70-х рр. були ареною боротьби між польськими і козацькими військами. В результаті турецьких походів південна Київщина і Брацлавщина в 70-х рр. були настільки зруйновані, що й напрямок з Ясс на Київ і Лівобережжя перемістився у північному напрямку. Та вже і до нього існував північніший напрямок, що зв'язував Ясси з Києвом через Могжлів на-Дністрі, Шаргород і Вінницю*⁴. В зв'язку з тим, що Правобережжя пе-ребувало під владою турків і навіть було віддано під опіку молдавських господа-рів, в 70-х рр. ХУП ст. вузловим пунктом стає м.Немяріз, де знаходились резиден-ція господарів та митниця. Цю ж роль Немирів відігравав і в ХУІІІ ст., хоч міжна-родні обставини і доля Правобережжя вже змінилися,

В першій половині ХУІІІ ст. основний шлях, наприклад, з Одобешт, йшов через Ясси і Сороки на Немирів, або Ясси, Могжлів, Немирів. З цього пункту на Київ їхали через Поголів або Полонів і майже в усіх відомих вшатастт через Тшяісн -
Т 5
Васильків . Пояснюється це тим, що шлях визначався встановленими митницями, які купцям з товарами було заборонено об'їжджати. Та шлях обумовлювався ще й тим, що йшов через більш заселену територію, а тому був вигіднішим і безпечнішим для торгівлі. Рідко траплялися випадки, коли з Немирова їхали на Рашков або Байту і Бендери¹⁰. Були і деякі відхилення від основних напрямків.

Інші українські землі також були зв'язані з Молдавією, а через неї з інши-ми країнами певними шляхами. Наприклад, Ясси через Хотин і Іваець з Кам'янець-Подільськом, Ясси через Черновці з Львовом. Але дорога на Київ мала загально-українське значення, тому що проходила через все Правобережжя, а звідти й на нижні та інші міста Лівобережної і Слобідської України, через Путивль в Росію,

Павло Адеппський, який з своїм батьком патріархом Макарієм двічі проїжджав через Україну, зазначав: "Знай, що через Путивль йде дорога в землю Московську з усіх наших країв, іншого шляху Немає. Це дуже важливий прохід"¹¹. Додамо, що шлях на Москву через Путивль проходив тоді через Київ - важливий адміністратив-ний, економічний і культурний центр. Після воз'єднання України з Росією доля кожної поїздки до Москви значною мірою вирішувалась у Києві. Інколи траплялись випадки, коли цей основний шлях купці намагались обминути, щоб не платити різ-них прикордонних зборів. Так, наприклад, в 1755 р. кунацькі каравани намагались обминути Васильків, а повертали на Анзгоушівський проти Переяслава, а також на Сокиринський та Кременчуцький форпости¹³. Однак увагою властей, різними іншими засобами ці порушення виправляли. В "Таможньоу статуті" вказувалось, що купцям з товарами до портів на прикордонних митницях їздити "настоящими большими дорога-ми... а не проселочными и побочными кои наипаче мимо таможи и застав идут"¹¹. Спроби обійти ті чи інші законом встановлені порядки завжди мали місце в тог-тіз-лі, в тому числі й зовнішній, Але - вирішальними залишалися основні напрямки шляхів,

Російські купці із Палеха їздили через Київ до міст Тская, Петровородина

і "протчих.мест" в Цесарії (Австрійській імперії) для "промену икон" і для продажу крашеняни²⁰; Українці також їздили в ці краї в різних справах. Головне ж полягало в тому, до слов"ши, ЯКІ входили до складу вже тоді "кляптикової" Австрії, з також з сусідніх з нею земель переселялися в Росію і на Україну. В зв'язку з цим слід зупинитися коротко на напрямках і дорогах, що тоді існували. Напрямок був один, але мав кілька варіантів. Найчастіше згадуються Петровородин, Токай, Пряшів, Ряшків, Ланцут, Пшиворськ, Ярослав, Жовква, Броди, Заслав, Полонне, Гудків, Котельва, Фастів, Васильків, Київ . З деякими змінами - Петровородин, Токай, Пряшів, Бардієв, Гжибов, Ланцут, а далі - без змін на Київ²². Іноді замість Жовкви шлях з Ярослава ішов через Львів, Яричів на Броди*¹®. В цьому ж напрямку існував ще один шлях, яким йшли вихідці з слов'янських земель, що знаходились під гнітом Туреччини. Починався цей пвх з м.Земплина' через Петровородин, Качкемвт, Токай, Ужгород (Унгвар), Самбір, Львів, Старокостянтинів через Любар на Чудні в та вже названою дільницею шляху до Києва²⁴.

Згаданим напрямком прибула на Україну в різний час значна частша вихідців з Сербії, Чорногорії, Далмації, яка розселялась в Новій Сербії та Слов'яно-Сербії. Зв'язок населення цих поселень з південнослов'янськими землями відбувався переважно через Київ і вже згаданими шляхами.

Що ж стосується зв'язків Нової Сербії з Молдавією та іншими землями, що перебували під владою Туреччини, то зв'язок був ближчий і пряміший. Починався він з кріпості Злизавети або Новомиргорода, йшов через українські землі, загарбані Польщею, переважно через Саврань, переходив в турецькі володіння з Балти до Рибиці на Дністрі²⁵.

Мало збереглося відомостей про стан шляхів, мостів, переправ та ін. Напевно більше уваги приділялось переправам через ріки на паромі, через мости і греблі, тому що за це брали з проїжджих спеціальну плату. Не збереглося відомостей про спеціальне будівництво шляхів на Україні в ХУІ - ХУІІІ ст. Напевно, користувались віками створюваними "битими доріженьками".

Особливо важко було пересуватись восени і навесні під час бездоріжжя. В ці часи зовнішня і внутрішня торгівлі значно скорочувались. В такі пори рову без особливої потреби навіть на близьку відстань не виїжджали." Я.Маркович в своєму "Дієшику" 17 листопада 1733 р. записав; "обідаєтсьмо всі в дому і нікуди не їздим для бездоріжжя 1 грудня" . Ошгс незадовільного стану шляхів під час бездоріжжя залишив - московський священій І.Лук'янов, який їхав через Україну в І7ІІ р.²⁷

Павло Алешський, який проїжджав через Україну влітку, зазначав, що дороги були важкими і вузькими, а мости через численні річки і потоки були, до того вузькими. що карета довго простоювала, тому що доводилось розбирати застави і рогатки на дорогах²⁸, Небагато змінилось в становищі шляхів і через сто років.

Документи містять мало відомостей про час, який витрачали на проїзд з одного пункту в інший, але це питання настільки важливе, що на ньому слід зупинитися хоча б коротко.

Вже згадуваний патріарх Макарія їхав з Ясс до Києва 21 день - 9 6 по 26 червня. Дня нього було створено всі необхідні умови, погода сприяла подорожі, хоч зауважимо, що деякий час витрачався на зустрічі, які нааяяла його високому чинові. А.Суханов виїхав з Ясс 16 жовтня 1650 р., але їхав не прямою дорогою, оскільки в "польських і казачьих городех" був мор і доводилось такі місцевості об'їжджати. В Чигирин ппбув 4 листопада, тобто черва 20 днів^{2^}. Шведські посол Г.Веллінг зимою де ,ався з Ясс до Чигирина за 17 днів, з І по 17 січня 1687 р.

Наведені приклади стосуються подорожей високопоставлених осіб, які їздили дуже спішно. Що ж до купців і звичайних подорожувачів, то вони їздили не з такою швидкістю.- Приблизно три, а іноді два тижні зайшли поїздки купців з Києва

до Ясс³⁰, Довше добиралися з Петровородина до Києва – 41 день влітку[^]. Трапляли-ся випадки, коли з Петровородина до Києва їхали два місяці. С.Пишчевяч у своїх записках зазначає, що шлях з Петровородина до Києва він проїхав "с роздяхом" /відпочинком? рівно за 60 днів³", але це було з жовтні – грудні, під час бездо-ріжжя.

Територія України вкрита густою мережею річок, більшість яких несе свої во-ди на південь, в Чорне море. І хоч річки з давнини використовувалися як шляхи сполучення, доводиться зазначити, що збереглося дуже мало даних про річкові шляхи 2УП-ХІІІ ст., зокрема такої великої артерії, якою завжди був Дніпро.

І все ж, – незважаючи на різні перешкоди, річки використовувалися і для тор-гівлі. Цій справі приділяв значну увагу гетьманський уряд. В проекті договору Запорізького Війська з Туреччиною про торгівлю на Чорному морі, який за тради-цією датується часами гетьманування Б.Хмельницького, значна увага приділялася плаванню українських купців по Чорному і Середземному морям, а також по всіх річ-ках,. Обидві сторони гарантували безпеку плавання. Військо Запорізьке мало засну-вати кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття Дніпра з Бугом. Передбача-лись інші заходи³³, які не здійснились.

Є дані, які свідчать про те, що по Дніпру транспортувалися товари, привезе-ні з балканських країн до Києва, Ніжина та Переяслава . Збереглися дані про роль Дніпра в зовнішній торгівлі Запорізької Січі, куди до спаду весняної води³⁰, як вказувалось в документі за 1755 р.,, прибували кораблі з "турецької області" з Константинополя та інших міст з винами, бакалією та різними товарами. А через чотири роки, зазначалося в документі, в Запорізьку Січ вже прибувають кораблі з Чорного і Білого (Середземного) морів з зазначеними товарами⁶.

Кошовий отаман В.Сич в листі до київського генерал-губернатора М.І.Леонтьє-ва в 1744 р. писав, що в Січ прибуває різна кількість кораблів – іноді п'ять, деколи вісім, а то й десять на рік. В тому році, коли кошовий писав листа, в Січ прибуло вісім кораблів, з них три з Середземного моря, один з Константинопо-ля, а решта з чорноморських портів – один корабель з порту Месемврії (Несебор), а три – з болгарської Варни^{3^}.

Мали свої човни і дуби запорожці, які також виїжджали за кордон, як про це говорилося в одному з документів початку 60-х рр. ХУІІІ ст.³⁸ Можна висловити мір-кування, що не дуже великі козацькі човни і лізи могли плавати по Дніпру і при малій літній воді, а також здійснювати прибережне плавання і на морі. Згадується в документах, що іноземні кораблі прибували до Очакова, а звідай товари і паса-жири направлялися в Січ і на інші українські землі суходолом.

Наведені факти дають підставу твердити, що взаємовідносини, зокрема торгові між Україною з балканськими країнами в другій половині ХУП – ХУІІІ ст., незважаю-чи на перешкоди, розвивалися, що знайшло прояв у проведенні, упорядкуванні шляхів і користуванні ними.

³⁰ І.П.Крип'якевич у "Студіях над державою Богдана Хмельницького" включив спеціальний розділ – "Українські дороги в половині ХУП в." (Зап. наук, т-ва ім. Шевченка, 1925, т. 144/145, с. 125-140) (далі – ЗНТШ), в якому показано пе-реважно внутрішні шляхи і лише побіжно згадується про їх продовження за межами території України. Зовсім відсутні п'ззні про шляхи, що зв'язували Україну з інши-ми державами у ХУІІІ ст.,

^x Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961, с. 591.

² Там же, с. 147, 265, 616,

³ Крип'якевич І.П. Вказ. праця, с. 126-127.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, 1361, т. 3, с. 328, 329, 432 (далі – АКВР); Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953, т. 2, с.400, 456, 460; Документа Богдана Хмельницького, с. 185, 187, 189.

⁶ Документи Богдана Хмельницького, с. 191; Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 461, 462; АШР, т. 3, с. 431.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 134-185.

⁷ Там же, т. 3, с. 227.

- ⁸ Олянич Д. Опис подорожі шведського посла на Україну. - ЗШШ, т. 154, 1937, с. 51-54.
- ⁹ Там же, с. 60-63.
- [^] Путешествие антиохийского патриарха Макария. - М., 1896, вып. I, с. 42-49.
- ^ш В книзі: "Путешествие..." Сарко розшифровано, як Сорочи, що не відповідає дійсності. Сотюкя розташовані далі на північ, тому не було потреби повертатись назад на північ, щоб переправитись через Дністер поблизу Рашкова (сЛ53-154).
- ¹¹ Там же. - М., 1896, вып. 2, с. 1-42.
- ¹² АГОР, т. 9, с. 447, 637.
- ¹³ Там же, с. 586.
Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 92, 181, 183, 294.
- ¹⁵ ШЛА 7?СР. ф. 59, спр. 566, арк. 3; спр. 765, арк. 6,8; спр. 1055, арк. 5; спр. 1256; арк. ь9; спр. 3250, атж. 6; ф. 128. спр. загальні, оп. I, спр. I, спр. 219, арк. 205.
Там же, ф. 269, спр. 2649, арк. 2; ф. 59, спр. 1516, арк. 2; спр. 1859, арк. 2.
- ¹⁷ Путешествие..., вып. 2, с. 102.
ШЛА УРСР, ф. 59, спр. 3169, арк. I.
- ¹³ Там же, ф. 51, оп. 3, спр. 9122, арк. 139.
- ²⁰ Там же, ф. 59, спр. 4800, арк. 7.
- ²¹ Там же, спр. 1778, арк. 27.
- ²² Там же, арк. 49.
- ²³ Там же, ф. 128, спр. загальні, I, спр. 219, арк. 128.
- ²⁴ Там же, ф. 59, спр. 2866, арк. 5-6.
- ²⁵ Там же, ф. 229, спр. 36, арк. 26; спр. 51, арк. 65.
- ²⁶ Маркович Я. Дневник. - Киев, 1893, ч. 3, с. 332.
- [^] Путешествие з св. землю московского священника Иоаина Лукьянова в 1710-1711 гг. - М., 1862, с. 10-И.
- ²³ Путешествие вып. 2, с. 42, 93.
Воссоединение Украины с Россией, т. 2, с. 184-185.
- ³⁰ АГОР, т. II, с. 151-152, 177, 277.
- ³¹ ЩЦА УРСР, ф. 59, спр. 2866, арк. 5-6.
- ^{o2} Известие о походе Симеона Степанова сына Пиштевича. - Чтения в о-ве истории древностей российских, 1881, кн. 4, с. 164.
- ³³ Документи Богдана Хмельницького, с. 619-620.
- ³⁴ ЩЦА УРСР, ф. 59, спр. 2866, арк. 11-13.
- ³⁵ Там же, спр. 2618, арк. I.
- ³⁶ Там же, ф. 229, спр. 63, арк. 21.
- ³⁷ Скальковский А. История Новой Сечи. 3-е изд. - Одесса, 1885, ч. I, с. 216-217.
- ³³ Тищенко М, Фотшости, митниці та каїзанпша на західному пограниччі в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. - Іст.-геогр, зб., 1931, т. 4, с. 53.

М. Г. К р и к у н

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ПОСЕЛЕНЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
В XVII - XVIII ст.

Західна частина Поділля, загарбана польськими феодалами, отримала статус воєводства в 1434 р. у зв'язку з поширенням на неї польського права, тобто політичного устюкю, який панував у Польщі¹. В XV - XVI ст. Подільське воєводство частіше іменувалось "І .ільською землею" (terra Podoliae) .

Кордони воєводства залишались майже незмінними до 1772 р., коли частину його, що на захід від Збруча, окупувала Австрія, і до 1793 р., коли територія, розташована на схід від Збруча, в складі Правобережної України була возз'єднана з Росією (невдовзі після цього вона ввійшла до складу Подільської губернії). Воєводство включало землі між Дністром та його лівими притоками - Стрипою і

верхньою течією Збруча на заході, Мурафою – на сході. Піщична межа проходила, в напрямі з заходу на схід, від Стрши до Збруча суходолом, по Медведівці (притоці Збруча), Шалівці-Балванцв (притоці Медведівки), далі суходолом, по Бужку (притоці Південного Бугу) і знову суходолом. Суходольною була і північна частина східного кордону³. Воеводство межувало на півдні з Молдавським князівством, на заході і яшічному заході – з Руським воеводством, на півночі – з Волинською землею (від 1536 р. – 8 Волинським воеводством) і Київським воеводством, на сході – з східною частиною Поділля, яка до 1566 р. належала до Волинської землі, а відтоді вважалась Брацлавським воеводством⁴. Кордон з Волинню був визначений 1546 р., аз Київщиною і східним Поділлям – у 1546 і 1370 рр.⁵ Про розмазування з Руським воеводством до 1680 р. жодних відомостей не виявлено; не виключено, що воно тоді не проводилось. У 1680 р., згідно з умовами Жураваєнського мирного договору, відбулось розмежування Поділля, загарбаного Туреччиною, з цим (як, до речі, і з Волинським) воеводством⁶. Майже виключно кордони названих воеводств збігались з межами маєткових комплексів (волостей, клшів). Доречно відзначити, що, за одним лише винятком, вказана подільсько-волинська погранична лінія постійно існувала і-після створення Подільської і Волинської губерній⁷. Згаданий виняток стосувався території приблизно в 360 км², розташованої північніше річок Медведівки і Шалівки, включеної до складу Подільської губернії. О.Яблоновський на своїй історичній карті помилково відніс цю територію до Подільського воеводства⁸, Потрібно, однак, вказати, що в XVI-XVII ст. південну частину її інколи вважали подільською.

Подільське воеводство (будемо далі називати його і Поділлям) ділилось на повіти* Повітовий поділ у XV-XVI ст. зазнав великих змін. До середини XVI ст. повіти були адміністративними воеводськими і старостинськими округами, назви і розміри яких частково змінювались: на середину XVII ст., у джерелах фігурують Червоногородський, Скальський, Кам'янецький, Смотрицький, Летичівський, Хмельницький, Вакацький і Ровський повіти; наступні відомості про повітовий поділ належать до першої половини XVII ст., коли згадається Червоноградський, Кам'янецький, Летичівський, Хмельницький, Барський (колишній Ровський, до 1530-С рр. – Зіньківський) і Медкибизький повіти. В другій половині XVII ст. поняття "повіт" закріплюється за судовим округом, тобто за територією, яка підлягала компетенції шляхетського городського (старостинського) сулу. Таких повітів остаточно визначилось два – Кам'янецький і Летичівський. Кордон між ними, довгий час плинний, згідно з постановою сейму Речі Посполитої, був окреслений спеціальною комісією 1612 р.¹²; він проходив, в напрямку з півдня на північ, так: по Калюсу від впадіння його в Дністер, повертав північніше с.Карачієвців, що поблизу Калюса, і прямував Південніше с.Поросяткова до Ушки – притоки Ушиці, до Ушиці і від верхів¹⁴ Ушки суходолом до подільсько-волинського кордону західніше містечок Шаравки і Чорного Острова і східніше містечка Фельштина¹³. Обидва повіти в XVII-XVIII ст. дотривдалися цієї границі. В XVIII ст. у складі Кам'янецького повіту виділяли Кам'янецьку землю (на схід від Збруча) і Червоногородський повіт (на захід від Збруча)¹⁴, який не мав характеру судового округу. Саме територія Червоногородського повіту і відійшла до Австрії 1772 р. В нашій Дальшій розповіді з практичних міркувань зона називатиметься умовно Червоногородським повітом і для другої половини XVI-XVII ст., а під Кам'янецьким повітом розумітиметься територія Кам'янецької зеші.

За обчисленням О.Яблоновського, площа Червоногородського повіту становила 2655 км², Кам'янецького – 6143, Летичівського – 10 354, разом – 19 152 км²¹⁵. Враховуючи вказану вище помилку О.Яблоновського, слід зменшити площу Кам'янецького повіту на 180 км² і Летичівського – на стільки ж. Подільське воеводство займало західну частину сучасної Вінницької, південну половину Хмельницької і південно-східну частину Тернопільської областей.

В 1791 р. варшавський сейм постановив створити на місці Кам'янецького і Летичівського повітів нові повіти - Кам'янецький, Летичівський, Ровський і Червоногородський¹⁶ (назва останнього була по суті символічна, бо стосувалася території, розташованої на схід від Збруча). Про виконання цієї постанови жодних відомостей виявити не вдалось.

В часи турецького панування на Поділлі (1672-1699) воно було адміністративно-територіальною одиницею Османської імперії - ейялетом "Каманіче" в складі чотирьох лівів (санджаків), кожен з яких ділився на нахії¹⁷.

Матеріали Подільського воєводства дозволяють більш-менш повно простежити динаміку чисельності поселень. Вихідними документами в дослідженні цього важливого питання, якому дотепер майже не приділялось увага, є поборові реєстри 1578 і 1583 рр., опубліковані О.Яблоновським: ці джерела, порівняно з попередніми, - найбільш масові. Реєстри подають назви 652 міст, містечок і сіл, а саме; по Червоногородському повіту - 128, по Кам'янецькому - 236, по Летичівському - 288¹⁸, Однак список тодішніх населених пунктів на Поділлі цим не вичерпується. Деякі документи, які передують 1378 р., згадують ще 89 сіл, в існуванні яких у 1378 - 1583 рр. сумніватись не доводиться, оскільки ці села зустрічаються в документах кінця XVI - першої половини ХУП ст.¹⁹ Отже, у воєводстві на 1378-1583 рр. налічувалось не менш як 741 поселення; розподіл їх по повітах подає табл. I. В середньому один населений пункт у Червоногородському повіті припадав на 18,7 км², у Кам'янецькому - на 23,1, в Летичівському - на 30 км², в цілому по воєводству - на 25,4 км². Як видно, найбільш густою мережа поселень була на Червоногородщині, найменш - на Летичівщині, тобто в східній половині воєводства.

Т а б л и ц я I

Кількість поселень Подільського воєводства в ХЛ-ХУП ст.

Повіти	Поселення							
	Ш ст.			ХУП ст.				
	були на 1583 рр.	виникли т 1584-1600 рр.	разом на 1600 р.	були на 1378 - 1583 рр.	виникли			разом на 1643 р.
				1584 - 1600 рр.	1601 - 1629 рр.	1630-1648 рр.		
Червоногородський	142	11	153	134	9	16	13	172
Кам'янецький	258	53	311	249	29	52	27	337
Летичівський	338	102	440	299	77	135	55	566
Без означення повіту	3	4	7	-	-	5	2	7
Р а з о м	741	170	911	682	115	208	97	1102

У кінці ХУІ - першій половині ХУП ст. кількість поселень на Поділлі значно зросла з результаті широкого освоєння населенням слабо залишених земель. Цей період щодо виникнення нових населених пунктів з хронологічно-джерельних міркувань доцільно поділити на такі відрізки: 1584 - 1600, 1601 - 1629, 1630 - 1648 рр. Основним документом для його вивчення є повідомлення актових книг шляхетського земельного суду, який діяв в адміністративному центрі воєводства - Кам'янці²⁰. На особливу увагу заслуговують внесені в ці книги акти про втечі - переселення мешканців воєводства і частково мешканців Руського воєводства на Поділля. Дуже цінним з також документальний матеріал з 1629 р. - подимного реєстру (632 поселення)²¹ і люстрації державних маєтків (.235, з яких 35 названі подимним реєстром)²². Використані нами такс люстрація 1615 р.²³, подимні реєстри 1650²⁴, 1667²⁵, 1667²⁶, 1668 рр.²⁷, поголовний список 1662 р.²³, люстрація 1665 р.²⁹ і деякі інші відомості³⁰.

Слід зазначити, що подана в табл. I хронологія виникнення нових поселень у кінці ХУІ - першій половині ХУП ст. певною мірою відносна, оскільки при її визна-

ченні ми виходимо лише з часу перших згадок про них у джерелах; зрозуміло, що окремі містечка або села могли виникнути і раніше періоду, з ший вони нами вміщені. До цього слід додати, що не завжди вдається встановити, які з старих і нових поселень припинили існування у 1584-1648 рр.

Всього у 1584-1600 рр. на Поділлі виникло 170 поселень. На кінець XVI ст.; порівняно з періодом 1578-1583 рр., населених пунктів стало більше на 22,9 %, у тому числі на Червоногородщині - на 7,7, на Кам'янецьчині - на 20,6, а на Летичівщині - на 30,2 %. Протягом першої половини XVII ст. з'явилося 305 нових містечок і сіл, причому темпи виникнення поселень у 1601-1629 рр. були значно вищими, ніж у 1630-1648 рр. Здавалося б, що на 1648 р. повинно існувати 1216 поселень (741 + 170 + 305). Однак 1648 р. їх було лише 1102; суть в тому, що 114 сіл, засвідчених джерелами останньої чверті XVI ст. (59 були у 1578-1583 рр., а 55 виникли у 1584-1600 рр.), припинили існування на початок першої половини XVII ст. (табл. I). У 1648 р., порівняно з 1600 р., в цілому по воєводству населених пунктів було більше на 21 %, у тому числі в Червоногородському повіті - на 12,4, у Кам'янецькому - на 14,8, у Летичівському - на 28,6. Отже, у першій половині XVII ст., як і наприкінці XVI ст., Летичівський повіт колонізувався значно інтенсивніше Червоногородщини і Кам'янецьчини. Особливо посилено залюднювався південь Летичівщини і Кам'янецьчини (щодо цього останнього повіту, то йдеться переважно про південний схід).

У 1584-1648 рр. (це ж стосується й XVII ст.) нові поселення виникали як висілки існуючих міст, містечок і сіл і як окремі маєтки, поблизу яких згодом з'являлись висілки. Нерідко ці поселення в джерелах названо слободами, звичайно з топонімічними додатками-означеннями (наприклад, Слобода Жванецька, Слобода Нефедівська), які походили від назв "старих" населених пунктів. Поняття "слобода" тут слід розуміти насамперед як звільнення мешканців нових поселень на кілька років, від часу їх заснування, від феодальних повинностей.

Результати істотного збільшення кількості поселень позначились і на густоті їх розміщення: в 1600 р. у цілому по воєводству один населений пункт припадав на 20,6 км², причому у Червоногородському повіті - на 17,4 км², у Кам'янецькому - на 19², у Летичівському - на 23,1; у 1648 р. відповідно на 17,1, 15,4, 16,8, 18 км². Отже, відбувалось поступове вирівнювання в територіальному розміщенні поселень на Поділлі,

У другій половині XVII ст. про заснування нових поселень на Поділлі не могло бути й мови через великі потрясіння, які довелося пережити його населенню. Значна кількість поселень у той час настільки обезлюділа, що залишала по собі лише назви, з яких багато згодом забулось. Особливо далася взнаки воєводству турецька навала, в ході якої подоляни масово переселялись на північ (у Волинське воєводство) і північний захід (переважно у Руське воєводство)⁰¹. Річ Посполита повернула собі 1699 р. Поділля вкрай спустошеним³². 17,8 % поселень (196 із 1102), які згадуються на 1648 р., зникли назавжди, причому на Червоногородщині таких поселень було 11 % (19 із 172), на Кам'янецьчині - 14 (50 із 357), а на Летичівщині - 21,2 (120 з 566); серед зниклих було і сім сіл, повітову приналежність яких на середину XVII ст. встановити не вдалось. Особливо багато зникло поселень з числа тих, що виникли в першій половині XVII ст. - по повітах відповідно 8, 36, 84 (табл. I).

- Оразу після відходу турків почалась народна колонізація Поділля. У першій половині XVIII ст. вона полягала переважно у повторному заселенні безлюдних і малолюдних поселень. Тоді ж з'явилося багато населених пунктів, назви яких тут раніше не зустрічались (на 1741 р. не менш як 158). З середини століття заселення набувало форми заснування нових сіл (у 1742-1787 рр. 223 - з урахуванням території Червоногородського повіту; табл. 2).

У XVIII ст. нові населені пункти значно рідше, ніж у 1584 - 1648 рр., засновувались на півдні Летичівського повіту, натомість інтенсивною була їх поява на

Т а б л и ц я 2

Динаміка виникнення нових поселень Подільського воєводства у ХУШ ст.

Повіти	Поселення, що виникли				Разом
	1728 р.	1729-1741 рр.	1742-1775 рр.	1776 - 1787 рр.	
Червоногородський	17	5	23		
Кам"янецький	42	15	42	39	138
Летичівський	44	35	37	32	193
Р а з о м	103	55	129	23	71
					381

півночі цього повіту - в основному на північному сході (в районі Хмільницького та Уланівського староств). У Кам"янецькому повіті продовжував поповнюватись багатьма поселеннями південний схід, чимало їх виникало і на півночі.

Результати колонізації, значне розширення мережі на-селених пунктів на Поділлі зібрито у таких масових джерелах, як подимні реєстри 1728³³ і 1775 рр.³⁴, списки ССР. поселень у церковних приходах з 1741 р.³⁶, переписи населення 1765 і 1787 рр.³⁷, список поселень 1785 о.³⁸ До названих джерел слід додати люстрації державних маєтків 1765³⁹ і 1789 рр.⁴⁰, переписи населення 1775, 1784, 1789 рр.⁴¹ і списки поселень 1783⁴² і 1797 рр.⁴³

Жодне з перелічених масових джерел не характеризується повнотою інформації про поселення. Шляхом зіставлення їх даних нам вдалось більш-менш точно встановити процент пропущених назв населених пунктів. Поселення можна вважати, наприклад, напевно пропущеним у 1741 р. при наявності згадок про нього у 1728 і 1765 рр. Пропуски ж у подимному реєстрі 1728 р. визначались частково за допомогою подимного реєстру 1710 р.⁴⁴, який містить список назв лише 360 поселень Червоногородського і Кам"янецького повітів, а в інших випадках для цих повітів і в цілому для Летичівщини таким способом: пропущеним 1728 р. вважався той населений пункт, який існував у першій половині ХУП ст. і згаданий 1741 р., або в окремих документах, хронологічно близьких до 1728 р.⁴⁵ Пропуски в перепису населення 1787 р. встановлено шляхом співставлення його із згаданими вище документами 1784, 1789 і 1797 рр.

Найповнішою була реєстрація поселень, здійснена австрійською адміністрацією на території Червоногородського повіту. На особливу увагу заслуговує високий процент (95,6) охоплення поселень подимним реєстром 1775 р. по Кам"янецькому і Летичівському повітах, тому цей документ є важливим джерелом **дня** встановлення чисельності населення. Серед інших масових джерел досить повною реєстрацією населених пунктів характеризується подимний реєстр 1728 р. і перепис населення 1765 р.

Зіставлення даних за 1728 і 1785-1737 рр. переконує в тому, що кількість поселень на Поділлі за цей час значно зросла - з 1019 до 1248, тобто на 22,5 %, причому на Летичівщині - з 492 до 629 (на 27,8), на Кам"яниччині - з 354 до 431 (на 22) і на Червоногородщині - з 173 до 188 (на 8,7 %).

Насправді ж динаміка чисельності поселень у ХУШ ст. була складнішою: не всі новостворені села проіснували до кінця століття - таких на 1787 р. було 39 з 381; окремі села, які у ХУШ ст. перейшли з ХУП ст., за деякий час зникли назавжди.

Серед 1248 поселень, які існували на 1787 р., 637 (51,0 %) походили з 1578-1583 рр., 269 (21,6 %) виникли у 1584-1643 рр., а 342 (27,4 %) були засновані у ХУШ ст. Як видно, питома вага нових поселень була значною. У Червоногородському повіті вона становила 18,6 %, в Кам"янецькому - 28,7, в Летичівському - 29,1.

У цілому наприкінці ХІІІ ст. на Поділлі населених пунктів порівняно з 1648 р. було більше на 13,2 %, тоді як у Червоногородському повіті - на 9,3, в Кам"янецькому - на 21,2, в Летичівському - на 11,1.

У ХУШ ст. сталися, зрозуміло, зміни і в густоті поселень: у 1787 р. одне поселення припадало на 15,1 км², зокрема, у Червоногородському повіті - на 14,1 км², в Кам"янецькому - на 13,9, в Летичівському - на 16,2.

Загальний баланс чисельності поселень у Подільському воєводстві за 1578-1787 рр. такий: джерелами згадано 1597 населених пунктів, з них у 1578-1583 рр. було. 741.місто, містечко і село (на Червоногородщині - 142, на Кам'янецькій - 258, на Летицькій - 338, без означення повіту - 3), а 356 виникли наприкінці XVI-XVIII ст. (відповідно 85, 270, 490, II); із 1597 поселень зовсім зникли 349, в тому числі 104 (17, 19, 65, 3) тих, які існували у 1578-1583 рр., і 245 (22, 78, - 134, II) тих, що виникли у 1584-1787 рр. (71 - у 1584-1600 рр., 135 - у 1601-1648 рр., 39 - у XVIII ст.). У 1787 р., порівняно з 1578-1583 рр., населених пунктів у воєводстві було більше на 68,4 %, а в Червоногородському повіті - на 32,4, в Кам'янецькому - на 67,1, в Летицькому - на 86,1.

Слід відзначити наявність великого числа міст, містечок і сіл з кількома назвами, причому серед них було багато новостворених поселень. За матеріалами нашої картотеки, населених пунктів з двома-трьма, інколи чотирма-п'ятьма назвами наприкінці XVI ст. існувало щонайменше 208 (22,8 % від 911), на 1648 р. - 225 (20,4 % від 1102), на 1787 р. - 84 (6,7 % від 1248). Уважне ознайомлення з усіма варіантами цих назв, що, однак, виходить за межі завдань цієї статті, допомагав би глибше з'ясувати механізм створення нових поселень.

Отже, у XVI-XVIII ст. на Поділлі сталися істотні зміни в кількості поселень і їх розміщенні. Використані нами документальні джерела дають підставу говорити про значну роль колонізаційних процесів у виникненні нових і відновленні старих населених пунктів.

¹ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. - Киев, 1985, с. 346-388; Prochaska A. Podole lennem Korony, - Rozpr. Akad. um. Wydział Hist.-Filoz., ser. 2. - Krakow, 1895, t. 7(32), a, 256-279

² Matricularum regni poloniae зшиток-аа. - Varsoviae, 1905-1961. - Ps. 1-5,- Дали * МРПС.

Atlas historyczny Rzeczypospolitej; Epoka przełomu z wieku XVI-go аа XVII-sty. Dział 2. Ziemia Ruskie Rzeczypospolitej / Dział oprac. przez A. Jabłonowskiego. - Warszawa; Wiedeń, 1889-1904, Я 6, 7, 9, 10.

⁴ Крикун М.Г. Границі і повітовий поділ Бваплавського воєводства в XVI-XVIII ст. - Іст. дослідження: Вітчизн. історія, 1982, вил. 3, с. 88.

⁵ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. - Вильна, 1867, т. I, с. 119-126; Архив Юго-Западной России. - Киев, 1893, ч. 8, т. I, с. 264-265, - Дали. - АГОР.

© Biblioteka Czartoryskich w Krakowie» oddz. rękopisow, Я 178, s, 137 i nast. - Дали - BCz.

⁷ Карачківський М. Розмежування Волинської та Подільської губерній 1799 р. - Іст.-геогр. зб., 1928, т. 2; с. 205-209; Atlas historyczny..., dział 2, Я 6, 7, 9.

© Atlas historyczny... Dział 2, Я 6, 7.

⁹ АГОР, Киев, 1894, ч. 8, т. 2, с. 20-44; МРПС, ps. 1/5; Archiwum glo'wne akt dawnych w Warszawie, Дали - AGAD. Metryka Litewska, IV, B, 17, ark. 1-233.

¹⁰ Źródła dziejowe. - Warszawa, 1889, т. 19, з. 159-171; МРПС, ps. 1-5; AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział 1, ks. 45. - Дали - АВК.

¹¹ Tolumna legum. - Petersburg, 1859, т. 3, s. 15-16.

¹² Ibid., s. 86; АГОР. - Киев, 1886, ч. 7, т. I, с. 274-276; AGAD, Metryka Koronna, ks. 213, s. 122-123.

Atlas Historyczny... Dział 2, Я 7.

¹⁴ BCz, , § 1077, s. 367-405; АГОР. - Киев, 1890, ч. 5, т. 2, с. III; AGAD, Metryka Koronna, dział 28. Taryfa poboru... Ziemi kamienieckiej..., r. 1792.

Jabłonowski O. Przedmowa. - Źródła dziejowe, 1889, т. 19, з. 12.

Volumina legum. - Kraków, 1889, т. 9, s. 329.

З матеріалів турецьких архівів, фотокопії яких зберігаються в бібліотеці Краківського Відділення Польської Академії наук.

¹⁸ Źródła dziejowe, т. 19, а. 234-307.

¹⁹ Історія України-Руси... - Київ, 1903, т. 7, с. 37-111; AGAD, ASKIDział 1, © 4.

ШЛЯ УРСР, ф. 37, оп. I, спр. 1-43.

²¹ Там же, ф. -36, оп. I, спр. 2.

22 źródła dziejowe, 1887, 5. 3. 188-193-. Archiwum Państwowe województwa Krasowskiego, Archiwum Sanguszków, Я 92, з. 215-296.

Źródła dziejowe, t. 5, e. 1-69-

²⁴ AGAD, ASK, dział 1, ks. 45.

²⁵ АГОР, ч. 7, т. 2, с. 501-524. . . . .

²⁶ AGAD, ASK, dział 1, ks. 65, ark. 698-711.,

²⁷ АГОР, ч. 7, т. 2, с. 524-538

²⁸ AGAD, ASK, dział 1, ks. 71, ark. 387-413, 434-446.

²⁹ AGAE, Metryka Koronna, dział 18, ks. 74.

лекція Ололовського, 45. - далі - $\text{Л}^{\text{TM}}, \text{TM}^* \gg$

ЗІ Крикун М. Матеріали про переселя на & лнхио з Поділля^ с.аянй чверті ХУІ от. - Наук.-інформ. баї.Арх.упр. УРСР, 1954, » о, с. 00-^0.

³² Крикун Н. К вопросу о заселенности Подольского воеводства в конце. ХУІ в.- Ашх. Univ. M. Curie-Sklodoweka, 1968, vol.2, N 7, sect. H, IS

³³ Крикун М.Г. колонізація Подільського воеводства у першій половині ХУІІІ ст Укр. історіо-геогр.зб., 1972, аш. 2, с. 80-104. .

³⁴ BCz, N 1077, 3. 367-405.

³⁵ Haeazin fiir die neae Historie and Geographie/Angelegt von .Bus- ohxng, 1^1? TtaU 22%.258-271 ;ЛВВ, колекція Зссолінських.спр. 494,0.253-258.

³⁶ Biblioteka PAS w Krakowie, oddz. rekop., Я 20G2.

³⁷ АГОР, ч. 5, т. 2, с. III-175, 545-373,

³⁸ ЛНБ, колекція Оссолінських, спр. П97, с. 9-22, II9-i20,

³⁹ AGAD, ASK, dział 46. N 11, 12.

⁴⁰ Ibid., Я 13, 14.

« АГОР, ч. 5, т. 2, с. 228-241, 428-456, 625^46.

⁴² Державний музей українського мистецтва у Львові, відділ рукописів,

спр. 632, - Далі - да м. ІЛВІА СРСР, Ф. ЗОСНЕО-учений архів, спр. І394Б.

⁴⁴ ЛНБ, ф. Сапегів, папка 44/45, I Д, арк. 5-II.

⁴⁵ дшш, спр. 617.

Г. В. 5 о р я к

ТЕРИТОРІЯ І ЗАЛЮДНЕНІСТЬ БРАЦЛАВИЩІ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХУІ от. (до 1566 р.)

Історія формування території Брацлавщини середини ХУІ - ХУІІІ ст. У в і ^{TM} - ній історіографії лише недавно стала об'єктом спеціального дослідження. Окремі S L L в с і в а л и с я в працях польського буржуазного історіо-Яблонового ... Короткий нарис території Східного Поділля кінця ХУ, середшш Ш от. міститься в да М.Владікцького-Буданова та М.Ляйавського³. Певну історично-географіч- ^ т е р п с т и к у ^ е м и х районів Брацлавщини дають розвідай £ єьких вчених Кінця ХІХ - початку ХХ ст.⁴ Територія Брацлавщини^кінця МІ от. відтворена на деяких загальних і спеціальних історичних картах

Коло джерел для висвітлення даного питання надзвичайно обмежене.. Це акти приватного і державного межування 1546, 1566, 1370 ^ .сеймов* ухва-Ш I@|, 1566 рр.⁷ акта ревізій Брацлавського і Вінницького зашсів x545 та 1552 рр. кІлькГдесятьків дарчих та підтвердних грамот на маєтки⁹, майнові акти, місцевої шляхти (продаж, застава, обмін маєтків)¹⁰, присяжні .стиски Брацлавського воевод- ства 1569 Р.¹¹, листування турецького султана з польської королею щодо розмежу- в а в t o полів¹² хе ін. Ранні актові книги Брацлавських гродського та земсь- кого судів, які могли б скласти найцінніший даерельний комплекс, загинули під час татарських нападів та ін;них воєнних дій³. Сда ж слід залучити ші картографічні даерела, зокрема карти Г.Воплана, Я.Річчі-Цаноні¹⁴. Карти ХУІ ох. містять -інформацію, яка вимагає' спеціального дослідження, тому в даній статті ми на них не зупиняємось. „2

Брацлавщина напередодні Люблінської унії охоплювала все Східне Поділля, частково займаючи територію кількох сучасних областей: майже всієї Вінницької, півдня Київської, заходу Черкаської і Кіровоградської, півночі Одеської, а також частину Кам'янського району Молдавської РСР. До адміністративної (земської) реформи 1565–1566 рр. Східне Поділля традиційно належало до Волинської землі¹⁵ і поділялося на три повіти (старостинські округи): Брацлавський, Вінницький і Звянигородський. Територія останнього, спустошена татарськими набігами кінця XV – початку XVI ст., пізніше відійшла до Брацлавського повіту. Окреме воєводство¹⁶ з одним адміністративно-судовим повітом і центром у Брацлаві¹⁷ створено за постановою Віденського сейму 1565–1566 рр., причому сеймова ухвала декларувала, що Брацлав і Вінниця залягають "так, яко на тот час есть, у своих границах".

Брацлавщина була прикордонним шитом Великого князівства Литовського: східний, південний і західний кордони воєводства водночас були і зовнішніми кордонами. Від городища і селища Караула (околиця сучасного Райкова) по Яніспру на північний захід йшов кордон з Молдавським князівством; від Даїстра Мурафою на північний захід до Кучманського шляху, звідти – на північний схід до Пикова і далі Сливодою (лівою притокою Богу) – до "Могили Гончарихи", розташованої на Чорному шляху, у верхів'ях Тетерева і Сливодні¹⁸, – складений історично кордон з Подільським воєводством Королівства Польського. Він був закріплений розмежуванням великокнязівських і коронних земель 1546 р.

На піщохі і сході Брацлавське воєводство межувало з Житомирським і Черкаським повітами Київського воєводства. Від Гончарихи до с. Черемошні Житомирського повіту Чорним шляхом ішла границя з Житомирським повітом" .. Від Черемоші на південь до вінницького села Погребищ, вздовж черкаських Селища і П'ятигір, по Ікнюму Тікичу і далі, обминаючи з півдня басейн Тясмина верхів'ями Гнилого і Сирого Ташликів, проходила на південний схід брацлавсько-черкаська границя¹⁹. У першій половині XVI ст. на цьому відрізку кордону відбулися значні зміни, зафіксовані актом розмежування 1570 р. Спірні звенигородські землі на захід від верхів'їв і середньої течії Тясмина з селами Мліїв, Орловці, Лінчинці, Лебедін, Кирилів та ін., на які претендував Черкаський повіт, очевидно відійшли до Брацлавського воєводства²⁰. За останнім було також закріплено межиріччя Росі та Гнилого Тікича з селищами Олешковичі, Дзюньків, Лобачів, Трибіси, Котенева та ін. Нова границя, перетинаючи Вільшанку трохи вище Млієва, тяглася вздовж Росі на північний захід, повертаючи за Білою Церквою на південь, а в районі Погребищ, зливалася з житомирсько-вінницькою. Умовність²¹ і несталість брацлавсько-черкаських кордонів була наслідком складних колонізаційних процесів на спустошених, проте родючих землях.

На південному сході і півдні територія Брацлавського воєводства обмежується річками Турією, Виссю (тепер Велика Вись), Синьою Водою (Синька) і Савранню (частина русла р. Савранки від середньої течії до гирла).

У 1539–1542 рр. королівськими і турецькими комісарами готувалося розмежування Диких полів. Ускладнення польсько-турецьких відносин перешкодило його проведенню. Проте в дипломатичному листуванні зафіксовано відрізок існуючого на той час кордону в степу між Богом і Двістром по р. Саврані²². На південь від згаданих річок простягалися Дикі поля – степи, які юридично не належали ні Великому князівству Литовському, ні Кримському ханству. В той же час населення Брацлавщини широко користувалося степовими уходами по низов'ях Синьої Води, по Саврані, Кодамі, по Богу до гирла Бакшали і самій Бакшалі, а також виставляли в степу "цільні сторожі" з постійною козацькою вартою. Тут же кочували кримські татари, випасаючи "кони и бѣдла и овец своих". При цьому обопільні порушення й без того умовних кордонів були звичайним явищем. Тому претензії на спірні землі заявляли обидві сторони. їх же позадаржавший статус яскраво ілюструється відповіддю кримського хана Сагіб-Гірея Сигізмунду-Двугусію 1548 р.: "... есть то земля ни твоя, ни моя, одно бозская: хто мощнейший, тот себе одержит"²³

Всередині воеводства повітове розмежування не проводилося⁴'. Проте брацлавсько-вінницьку границю першої половини XVI ст. можна приблизно реконструювати за адміністративною належністю згадуваних у джерелах населених пунктів. Від Погребищ вона прямувала на південь і далі на захід, лишаючи Блисків і Ошитків у Брацлавському, • Линці 2 Вороновичі – Вінницькому повітах; поблизу впадіння Рову у Бог повертала на південний захід і підходила до Дністра між вінницьким селом. Сама.: вцями і брацлавським – Носковичами (Носківцями)⁶®. Західну межу колишнього Звинигородського повіту умовно можна провести від середньої течії р.Молочної (правої притоки Росі) по Кривошарівському й Удильському шляхах та Ятрані до Синьої Води (див. карту)²⁹.

Особливий фкдад прикордонного життя, татарські шляхи, що перетинали територію Брацлавщини³⁰, майже щорічні татарські спустошення негативно позначилися на колонізації воеводства. Заселення Брацлавщини у першій половині XVI ст. (до 1566 р.) із зазначенням загальної площі воеводства та його окремих повітів-округів, а також з підрахунками густоти заселення показано в табл. I.

Т а б л и ц я I⁸

Територія	Площа (км ²)	Кількість у джерелах поселень (заселених 1"пустих")	Густота заселення	
			Площа (км ²), що припадає на одне поселення	Кількість поселень на 1,тис. гаг
Вінницький повіт	-5068,8	63	80,4	12,4 -
Брацлавський яовіт				
без земель				
Засосся	17531,3	ИЗ	155.1	6.5
Заїкссся	3137,5	15	209.2	
-азом	20668,8	128	161,1	3,2
Звинигородщина				
без спірних земель	8106,3	12	675,5	1,5
спірни землі	2693,3	9	299,3	3.4
разом	10800.1	21	514,3	1,9
Разом по воеводству	36537,7	244**	149,8	6,7*®

* Підрахунки автотза. Порізн. дані щодо площі новітв кінця XVI – початку XVII ст., наведені 0JMлазовським (zu., т. 20, а.33.; т. 22, з. 43-44).

** Цей показник включає загальну кількість локалізованих (212, з яких – 203 – сільських) та нелокалізованих (32) поселень.

® Цікаво порівняти, що середня густота заселення 14 тзайонів сучасної Вінницької області (територія частини колишнього Брацлавського воеводства) становить 49,4 населених пункта на I тис. км². (Підраховано автором за: "Істооія міст і сіл Української РСР. Вінницька обл. – К., 1972).

У першій половині XVI ст. на значній території існувало лише два великих господарських міста з замками – Вінниця й Брацлав³¹, і сім невеликих замків і містечок: Пиків і Линці³² у Вінницькому, Чурилів, Комаргород, Ямпіль, Бершадь, Ситківці – у Брацлавському повітах. Від решти колишніх укріплень лишилися самі городища (Звинигород, Тарговиця, Тимолів, Животів, Караул, Колимське та ін.).

Щодо сільських поселень, то на території Брацлавщини першої половини XVI ст. здалося виявити 235 сіл і селищ, як заселених, так і "пустих". їх локалізація пов'язана з певними труднощами, обумовленими, зокрема, нестабільністю географічної номенклатури даного регіону. Результати локалізації представлені в табл.2.

Як видно з таблиці, з 235 локалізовано 200 поселення, причому 50 – умовно (в межах кількох десятків, інколи – сотен кілометрів). Разом з нелокалізованими (32) це становитиме майне 35 тобто більше третини поселень, які назавжди зникли або змінили назву, що також у багатьох випадках означає принаймні тимчасове припинення гиття з даному аісці. Характерно, що ая шйра значно перевищує кількість нелокалізованих поселень у внутрішніх воеводствах Великого князівства Литовського (зоктззаа, на Волині).

Т а б л и ц я 2'

Сільські поселення Брацлавщини в першій половині XVI ст.

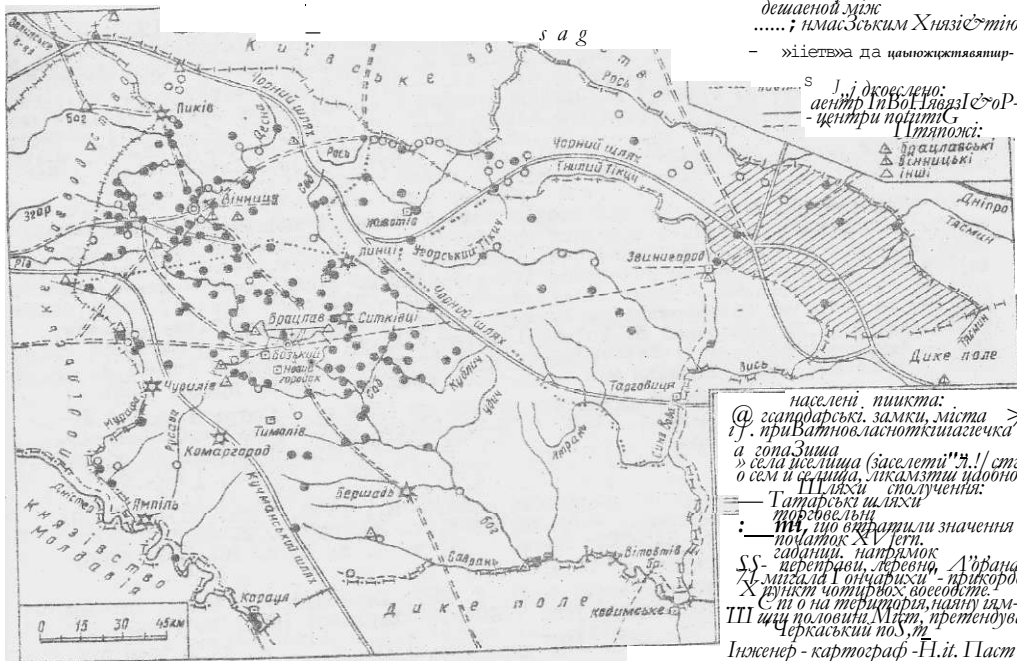
Результат локалізації	Кількість	В % від загальної кількості
Локалізовані точно	153	65,1
разом	203	36,1
Нелокалізовані	32	13,6
Ром	235	100

Враховуючи обмеженість джерельної бази, специфіку окремих нидів джерел, зокрема, описів замків 1515 та 1552 рр., можа стверджувати, що кількість поселень по повітах-округах напередодаі Лублінської унії, їх густота і інші підрахунки, наведені в таблицях, занижені і певною мірою Умоші. Вони, як і пропонована увазі читачів карта, не від

творюють повної картини залюдненості воєводства. Однак за їх допомогою можна встановити ймовірне співвідношення між кількістю населених пунктів у різних регіонах. Зокрема, їх просторове розміщення свідчить, що оперними пунктами колонізації воєводства були господарські замки - Вігниця й Брацлав, навколо яких в основному й концентрується населення. Найіустіше заселено центральні й західні райони Вінницького, центральні й північні - Брацлавського повітів, які в ландшафтному відношенні являють переважно хвилясті розчленовані лесові височини з сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, численними ярами та балками. Південна частина Брацлавського повіту (між річками Дністром, Мурафою, Сільницею, Богом, Савранню) також складалася з лесоних височин з сірими лісовими ґрунтами й глибокими долинами, проте була заселена значно рідше: поселення тут стають поодинокими. Землі Звинигороддани (між Кривошарівським та Удицьким шляхами), а також північну й східну частину Вінницького повіту складають лісові рівнини з родючими глибокими й ояідзолеяши чорноземами, найбільш придатними для рільництва, та численними вкращапленими сірих ґрунтів. Проте вони в досліджуваній період залишаються майже "впусте", з нечисленними осередками постійного житла. Межиріччя Удича-Богу та Ятраїні-Синьої Води вкращають виключно чорноземні ґрунти, але вони ще лишаються неосвоєними постійними мешканцями. Виняток становлять чорноземи Заросся та басейну Собу, де пустота заселення в деяких місцях перевищує середні показники по Брацлавському повіту.

Підсумовуючи дані про заселеність різних регіонів Брацлавщини у зв'язку з їх ландшафтними особливостями та зважати на напрямки Кучманського й Чорного шляхів (див. карту), можна зробити висновок, що переважна більшість населення сконцентрувалася в басейні Богу та його притоків, між цими шляхами на лесових височинах та їх схилах з лісовими сірими та темно-сірими ґрунтами. Вздовж шляхів - носіїв постійної небезпеки - тяглися широкі простори майже незаселеної території, хоча вже в досліджуваній період в безпосередній близькості від них можна нарахувати понад 30 поселень, які, незважаючи на неодноразові спустошення, щоразу знову виникали, частіше у тих самих місцях.

Уявлення про територію і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. доповнюють напрямки кількох торгових шляхів, що проходили через Брацлав і Вігницю. Один з них йшов з Волині на південь через Полонне, Хмільник, Пиків, Кам'яну Гірку (тапер с-Кам'яногірка Калкнівського району), Вігницю, Брацлав, Тростянець і в районі сучасного Ананьєва, очевидно, з'єднувався з Кучманським та іншими татарськими шляхами. Інший через Вігницю прямував на південний захід до Кам'якця (повз Бар, Ялтушків, Сатанів). Ще один шлях на Західне Поділля проходив через Брацлав і Копистирин (тепер с.Шаргородського району). Київський шлях з Вішці пролягав через Прилуку і Погребиче. Брацлавсько-вігницький тракт йшов правим берегом Богу, ймовірно, через Красив (тепер с. Тиврівського району) і Залісся (тапер с-Накрасова Вігницького району). Слід припустити існування в той час і лівобережного шляху з Брацлава до Вігниці, що перетинав Бог трохи нижче Брацлава і йшов вододолом Богу й Собу на північний захід. Давні і зручні шляхи з Брацлава на Звинигород і Черкаси, з Відгорода через Вітовтів брід на Возі на Тарговцю й Звинигород, а та-

кож так звана Татарська дорога «Л и * береіу ІШСт_ра занепали і в першій половині Ш ст. не відновлювались . стратегічно

™ „О Літая Остаточно сформована: анрокік іроо^і^ ЛІ UIV*»
ГО шеводсж ще не буда остаточно знахозився за межами воеводства;
Савранню і Кодішю та Д^тром іпг тозвшіість місцевого ажінстратив-
східаі кордони остаточно - виз^с, мля повітами-округаш. Чи-
його апарату обумовила нечіткість датрішйх грашп^ пізрахувати немок-
сальність населення воеводства за ^ом с т а т н а
диво . Проте представлена на карт освоєння спустошених

Х ^ І Т І ^ - ЕНСЬКА УНІА

вивела південноукраїнські зешгі із стану запустіння.

¹ Крикун М.Г. Драниці, ^ Г ^ ^ Ш ^ і я , — , с! S * .
ОТ ст. = 7 зб.: ют. дослідження. аі.ш aztej0we,

² Jablowskl O. ZieMa ^ f ^ ? ^ - S L ^ § 9 4 . t. 20, a. 21-41;
1877, 't. b, 3. VTj.-CI^ (ЛЗЛІ
Ibid., 5 397, t. 22, a. 4-44.

Владимирский-Буданов М. Гіасалені ш ^ о Запалвой Россіи. - Киев, 1890,
ХТ в. До 2 Либл 50к-59 тлалі ^ ^ ^ а с ^ о в деление и устное

управление Литовско-Русского - ^ ^ ^ / Д ^ з с ь к о и Украины). -

⁴ Антонович В Граношкна: Антоновичи™ Нескільки дантх о зешшвла-
Киев. старша, 1888, ft 1/3, с. 70-9^ АОНШОВИчл. Пейман ІІ- Ста-
№ в ПНОИ^україне в Ш ст. " Там ц, 18^ V. ЕВ2-547; ft 8, с. 264*28;
По / Гі ^ Та О - « £ Т г ^ б ^ І W ш и ш , - Винница, Ш 4;

Бялковський Л. Поріччя Мурахви в IV-XVI ст. - Кам'янець на Поділля, 1920; Ł.Białkowski. Osady w porzeczcu Morachwy w XVI wieku. - Kwartalnik historyczny. - Lwów, 1925, roczn. 39, zes. 4, s. 610-615. Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі Українського пограйччя. - іута. н.-и. кафедр в Одессе, 1925, т. 2, В 2, с. 91-103; Юркевич В. Званогоодшна в XV-XVI вв. - Іст.-геогр. зб., 1927 с. 13-22; Фаоанюк Т. Вінницька шляхта в XVI ст. - Там же, с. 23-31; Ткачен-?о М. Гуманщина в IUI-X7П вз. - Зал. іст.-філол. відділу УАН, 1927, кн. II, а.II-40; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1880-1914. - 1.1-16=- дзліі - SG.

⁵ Шолкович С. О границах Польской короны и Великого княжества Литовско-Русского. - Памятники старины в западных губерниях, вкл. 8: Холмекая Русь. - Спб., 1885, вклейка; Любавский М. Указ. соч., вклейка; Atlas historyczny Rzeczypospolitej: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVI-sty. Dz. 2. Ziemia Ruskie Rzeczypospolitej /Dział onrascowany przez A.Jabłonowskiego. - Warszawa; Wiedeń, 1889-1904, II 7, 9, 10, 11, 14; Kolankowaki Ł. Zygmunt August wielki ksiąz Litwy. - Lwów, 1913, tab. XI-XII; Rutkowski H. Polska i Litwa w XV w. (1466 rj. - Historia Polski. - Warszawa, 1957, t.1; Satanson-i.esicy I. Rozwoj terytorialny Polski do r. 1572. - Warszawa, 1962, зклейка між s. 136-137; Крикун М. Вказ. праця, с. 90.

⁶ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1559 г. / Собр. и изд. В.Антоновичем И К.Козловским. - Киев, 1868, С. 6-9; Dogiel Si. Łimites Negni Poloniae et Magnus Ducatus Lithuaniae. - Wilno, 1758, p. 193-201 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. - Вжльна, 1867, т. I, с. 122-126; Dogiel м. Op. cit., p.202-205; АШР. - Киев, 1890, ч. 7, т. 2, с. 364-366; Любавский М. Литовско-русский сейм. - М., 1900, поил., с. 162-163; Русская историческая библиотека. - Врьев, 1914, т. 30, стб. 892. 893; АГОР. - Киев, 1886, ч. 7, т. I, с. 220-229; Киев, 1893, ч. 8, т. I, с. 262-266; Киев, 1907¹ ч. а, т. 5| с. 1-58-200.

Любавский М. Литовско-русский сейм, с. 231; Максямейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской укли 1069 г. - Харьков, 1902, с. 144-145.

⁸ Żd., 1877, t.5, a.108-127; АГОР. - Киев, 1886, ч. 7, т. I, с. 598-611; т. 2, с. 10-23.

Акты, относящиеся к истории Западной России. - Спб., 1348, т. 2, с. 28; Акты, относящиеся к истории Юп>-Западной Россие. - Спб., 1365, т. 2, с. 128-129; Volumina legom. - Petersburg, 1859, t. 2, s. 398; Грамоты великих князей литовских, с. 7-8, 19-20, 32-33, 44, 56-09, 90-92, 160-163; АГОР. - Киев, 1907, ч. 8, Т. 4, С. 173-175; Т. 6, С. 69-73; Archivum ksiazat oanguszków w Sławucie/Przez W.Gorczaaka, 1877, t. 1, k 142 (Далі - AS); АКТИ ЛИТОВСКОЙ ШТРИКИ / Собр. Ф.Н.Леонтовичем. - Варшава, 1896, т. I, вып. I, с. 38, 143; вып. 2, с. 50, 78, 165; Matricularum Negni Poloniae summariae, Varsoviae, 1907, ps.2, я 1305; 1961, ps 5, vol.2, N 7494,10575, Ю658; Русская историческая библиотека. - Спб., 1910, т.27, стб.90,151,152, 165; ЦПАДА СРСР, ф. 389, оп. I, СПР. 8, арк. 177 зв.; спр. 24, арк. 236 зв. - 237; спр. 30, арк. 99-100; Архив ЛВІІ, ф. 2С0, оп. 2, спр. 273, арк. 236.

¹⁰ АГОР, ч. I, т. I, с. 115: ч. 7, т. I, с. 185-210; А3, т. 3, ft 93, 96, 102, 170, 217, 237, 254, 257, 250; ЦПА УРСР, ф. 25, on! I, спр. I, арк. 248^ 250; спр. 7, арк. 185 зв.; Сумаріі маеткових документів сер. XVI - поч. ХІІІ ст. - Żd., т. 20, s. 106-129.

¹¹ Żd., т. 20, s. 101-105.

¹² Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum, quaecunque in archivo "egni in arce Cracoviensi continentur... - Berolini; Posnaniae, 1862, p.147-148 (див. Також НИНОСКУ 25).

Левицкий О.И. Об актовъ книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малороссии. - М., 1900, с. 15.

¹⁴ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. - Киев, 1910, вып. 2, * 3, 5; Ляскоронский В. Гильом Левассер-де-Боглан и'его иеторико-географические труды относительно Южной России. - Киев, 1901 /карта Ж* 4/; Rizzi Zannonx J.-A.. V. Carte de la Pologne... - Paris., 1772, я 19Г~20, 23, "24.

.. ° Інколи джерела згадують Брацлавщину як частину Київського воєводства (землі), або навіть як цілком незалежну адміністративну одиницю. Документальні свідчення та висновки дослідників щодо спірних питань адміністративного статусу Брацлавщини кінця 17 - другої половини XVI ст. дав.: Крикун М. Вказ. праця, с. 87; Доннар-Запольський М. Украинские староства в первой половине ХУГ в*. /Предисловие/ - АШР, Киев, 1908, ч. 8, т. а, с. 25, 26*.

* 3"являється спочатку під назвами "воєводство Браславское и Вещское", воєводство Бряслава Подолского", пізніше - "воєводство Браславское".

Любавский М. Литовско-русский сейм, с. 231; Крикун М. Вказ. праця, с. 96.

QA ^{oit} - Рд²°5; Русская историческая библиотека, т. 30, стб. 05а; Айііі, ч. т, т. 2, с. 365.

¹⁹ Обгрунтування локалізації цього прикордонного пункту чотирьох воєводств див.: Заліски наукового товариства ім. Шевченка, 1896, т. 10. кн. 2, Miscellanea, с. 4-6.

Dogiel m. Op. cit., в.193-201; Археографический сборник документов..., с. 122-126. Розмежування на брацлавсько-подільському пограниччі відбувалися і раніше. В цьому ж акті зазначено, що брацлавський зем'янин П.Браткошч не з'явився на виклик комісарів, а "прислал на списку границы свои ... и ... тот список казали у книги записати" (там же, відповідно р. 200 та с. 125; Слід зауважити, що вказане розмежування не припинило порушень кордону власниками прикордонних маєтків (Zd., т.С, а.114; Археографический сборник..., с. 122;.

²¹ Під час обводу кордонів Київського воєводства 1566 р. південну границю Житомирського повіту було визначено непевно: від Віллі Церкви вона йшла полем просто межі Слободаш /житомирське село на Гнилоп'яті/ а Пикова /вінницьке м-ко на Сливоді/" до Гончарихи (АГОР. - Киев, 1970, ч. 7, т. 2, с. 365; Dogiel M. Op. cit., р. 204). В акті розмежування Київського, Подільського і Брацлавського воєводств 1570 р. вже чітко визначається, що за віяницько-житомирський кордон править Чорний шлях (АГОР. - Киев, 1907, ч. 8, т. 5, с. 198-199 и др.).

²² Див. акт Розмежування 1570 р. (АГОР'. - Киев, 1886. ч. 7, т. I, с.225-229; Киев, 1893, ч. 8, т. I, с. 262-266; Киев, 1907, т. 5, с. 198-200). Псрінн. також: Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. - Одесса, 1912, с. 430.

²³ в кінці У - на початку XVI ст. Мліів, ОРАОВЦІ, Лінчинці були власністю звинигородських, потім черкаських зем'ян; королівська грамота 1539 р. зараховує їх до Черкаського повіту, 1562 р. - знову до овинигороддани. (Грамоты ..., с. 32-33, 44, 90-91).

Граничний акт 1570 р. зазначає, що кордон Звішгородщини йде "до лесов Каневских и границы Черкаское". Докладніше визначати цю межу комісари, очевидно, не могли (АГОР. - Киев, 1907, ч. 8, т. 5, с. 199 и др.).

Inventarium..., р. 147-148; пор.: Dogiel M. Op.cit., р. 54-62; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908, т. 8, с. 13-20. Реєстри цих документів див. також: Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. /Cz. 1/. Dokumenty do dziejów Polaki i krajów ościennych w latach 1455-1672. - Varazawa, 1959, e.75-77. Як СВІІ чать останні публікації польсько-турецьких дипломатичних документів (Пашкевич Я.Р Турецьке дипломатичне листування українською мовою. в 40-х рр. XVI ст. - Siavia, 1969, гоґ. 38, с. 1, з. 110-118; Дашкевич Я.Р. Турецькі дипломатичні листи українською мовою 3 40-Х рр. XVI ст. - Там же, і971, гоґ.4-0, і 2, а. 246-249), під час переговорів королівські комісари пропонували пересунути кордон південніше, до р.Кодами. Султан не прийняв цієї пропозиції, і турецька сторона ще деякий час (до 1544 р.) продовжувала наполягати на збереженні кордону по р.Савгаї, якій за свідченням "старих людей з Кілії й Вілгороду", усталився ще 60 років тому, тобто на початку 80-х рр. XV ст. (Abrahamowicz z. Op. cit., з 66). Жодних відомостей про нові розмежування "на полі". в районі згаданих річок не виявлено.

Книга посольская метрики Великого княжества Литовского / Изд. М.Оболенским и И.Даниловичем. - М., 1843, о. 42.

²⁴ В акті обмежування Вінницького староства 1-530 р. фігурує лише незначна територія на південній і північній захід від Вінниці (АГОР, - Киев, 1390, ч. 7, т. 2, с. 12-19).

Динаміку зміни вінницько-брацлавського кордону кінця XVI-XVIII ст. див. на карті. Кривун М. Вказ. праця, с. 90. Пор.: Юркевич В. Вказ. праця, с. 13-22; Ткаченко М. Вказ. праця, с. 11-40

³⁰ Кучманський з відгалуженням вздовж Саврани, а також Чорний з розгалуженням на Звіягосоодщині на Кривошарівський та Удацький (останні з джерел першої половини XVI ст. називаються просто "Звинигородськими". - AS, т.3, з.293-294).

Звинигородський замок востаннє згадується у джерелах 1522 р. (AS, т.3, з.222-223). Проте, за традицією, Звинигород не зникає з титула брацлавського і вінницького староства до 1524 р. (bld., з.265) . а з граничному акті 1570 р. навіть вжито архаїчний термін "Звинигородський повіт" (АГОРІ - Киев, 1907 р., ч. 8, т.5, с. 199). Спалений під час татарських нападів не раніше 20-х рр. XVI ст., ймовірно 1541 р. (AS, т. 3, з.293-294; SG, т.4, а. S3 і), Звинигородський замок протягом тривалого часу не відновлювався.

³² Розташовувались на кордоні між повітами-округами (див. карту).

³³ ПРО необхідність обережного й критичного ставлення до відомостей про "села" 2 "селища" та кількість їх жителів, що наводяться в ревізіях, дав.: Баранович А.Я. Население поедстепной Украины в XVI в. - Ист. зап., І9о0, т. 32, с.199-201, 215-217 и др.

^ Сумарій маєткових актів з трибунальських книг Брацлавського воєводства лише за І59СІ-І599 рр. містить відомості про 64 поселення, назви яких не зустрічаються з джерел до ідазаного періоду (серед них - понад десять нових укріплених містечок) (дав.: zd., т. 21, а.385-418). Проте ці дані не прийняті нами до уваги, оскільки виникнення майже жодного від яких не можна з впевненістю датувати першою половиною XVI ст.

де Дані взято з картотеки шляхів, складеної автором за джерелами.

³⁶ Див. Спеціальну карту України Г.Боплана. - Кордт В. Указ. соч., ЛІ 5.

³⁷ *Їд.*, т.6, а.122; Пятрунь Ф. Старовинні шляха Одешини. - *Зісн. Одес. коміс. краєзнавства при 7АН. Одеса, 1929, 4/5*", секція соціально-історична, с. 32-3а та ін.

³⁸ АГОР. - Київ, 1890, ч. 7, т. 2, с. 601-602; 608: ч. 3, т. 5, с. 464-465; *Їд.*, і. 20, а. 144; Петрунь Ф. Степове Побужзя,.., С. 91.

³⁹ Цікаві спостереження з приводу чисельності населення дав.: Баранович А.Й. Указ, соч., с. 198-232.

О. М. Д з ю б а

КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ І БІЛОРУСЬКИМИ МІСТАМИ

ИЩ 171 - ПОЧАТКУ ХУП ст.

Українсько-білоруські культурні зв'язки, які беруть свій початок з давніх часів, значно розширилися в кінці ХУІ - першій половині ХУП ст. Цей період характерний для українських і білоруських земель дальшим розвитком виробничих сил, поглибленням товарно-грошових відносин. Разом з цим посилюється антифеодальний та визвольний рух, спрямований проти іноземного гноблення. Подібні умови історичного розвитку українських та білоруських земель, єдині давньоруські традиції, близькість мови та звичаїв зумовили наявність багатьох спільних рис в культурному процесі. А культурно-національний рух, що розгорнувся з кінці ХУІ - початку ХУП ст., як справедливо вважає академік З.І.Пічета, був спільним для України і Білорусії*.

Характерною рисою культурного життя на Україні і з Білорусії в цей час було поглиблення світської течії, що свідчить про початок кризи середньовічної культури. Це позначилося й на властивих епосі феодалізму фермах культурних зв'язків - книгообміні та міграції діячів просвітництва. В книгообміні зростає питома вага світської літератури - долегічної, віршової, а також учбової. Міграція просвітителів з України в Білорусію, або навпаки, обумовлювалася переважно необхідністю єднання сил українського та білоруського народів у боротьбі проти католицької експансії.

Під впливом згаданих факторів на Україні та в Білорусії поживалося культурне життя. Поширювалися освіта, книгодрукування, розвивалися література, мистецтво. В культурно-освітній рух втягувалися дедалі ширші верстви населення, особливо українське та білоруське міщанство, яке для захисту станових та національно-релігійних інтересів створювало свої громадські організації - братства, що виступили ініціаторами заснування шкіл, друкарень. У 1585 р. виникло братство у Львові, пізніше вони організовувалися в багатьох містах Галичини, Холмщини, Шдляш-шт. В 1615 р. виникло братство у Києві, в 1617 р. - з Луцьку. Братства діяли в багатьох містах Білорусії: Бресті, Мінську, Могильові, Вільську, Полоцьку³. Одним з найбільших було засноване в 1584 р. братство у Вільно, яке об'єднувало православне населення столиці Великого-князівства Литовського.

В останній чверті ХУІ ст. провідне місце в українсько-білорусько-російських культурних зв'язках посів Острог, невелика місто на Волині, що належало одному з найбільших українських магнатів К.Острозькому. При його матеріальній підтримці тут були засновані школа і друкарня, перша згадка про яких відноситься до 1598 р. Утворився також гурток вчених, письменників, перекладачів, до складу якого входили російський першодрукар Іван Федоров, ректор Острозької школи, відомий письменник-полеміст Герасим Смотрицький, вчитель школи Тимофій Михайлович, письменник-полеміст Василь Суразький. Членом гуртка був поет і перекладач Дем'ян Наливайко, брат керівника саянсько-козацького повстання Северина Наливайка.

Гурток розпочав активну ідеологічну боротьбу проти наступу католицизму. В Острозі були написані й видані перші полемічні твори ("Ключ царства небесного" і "Календар римський новий" Герасима Смотрицького, 1587), полемічний, збірник "Книжця" (1588), куда ввійшли твори Василя Суразького. В Острозі у 1598 р. опублі-

ковано полемічне послання відомого письменника Івана Вишенського. Члени гуртка здійснили велику роботу по підготовці першого видання біблії церковно-слов'янською мовою (1531).

Острозькі діячі надавали великого значення поширенню освіти, знань. В організації шкільної освіти вони прагнули зберегти давньоруські культурні традиції. В Острозькій школі вивчали церковнослов'янську, грецьку, польську та латинську мови, а також предмети так званого курсу "семи вільних наук" - граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Острозька школа стала першою на Україні школою вищого типу.

Діяльність школи та друкарні, зосередження тут кращих літературних та наукових сил перетворили Острог на значний культурний центр, що відіграв велику роль у суспільно-політичному та культурному житті України і Білорусії. На початку 30-х рр. XVII ст. в Острозі працював поет білорус Андрій Рижка. В 1581 р. острозька друкарня опублікувала його віршовий твір, що розпочинався словами "Которого ся місяца што за старых веков дѣвло..." і являв короткий виклад біблійських подій за місяцями року. Це була перша публікація віршового твору на українських землях. Подальш Андрій Рижка співпрацював з віденською друкарнею Мамоничів як відомий поет-геральдист.

Острозький гурток вчених і письменників підтримував тісні контакти з друкарнею віденських міщан Кузьми та Луки Мамоничів. Ця друкарня була заснована в 1574 р. У перші роки її існування тут працював сподвижник Івана Федорова Петро Мстиславець^а. Кузьма Мамонич листувався з А.Курбським, який зібрав у своєму помісті - с.Міляновичі поблизу Ковеля вчених, перекладачів й займався перекладами не лише богословських творів, а й світської літератури (Цицерона, хроніки Каліста). Мамоничі підтримували контакти з львівським братством. їх видавнича діяльність була спрямована на забезпечення православного населення Великого князівства Литовського церковно-службовою літературою - псалтирями, часословами, євангеліями, в той же час Мамоничі значну увагу приділяли виданню учбової літератури. З їх друкарні в 1586 р. вийшла перша друкована граматика церковнослов'янської мови. Поява її була результатом спільної праці острозьких діячів та друкарні Мамоничів.

Видання "Граматики" стало першою спробою забезпечити школи України та Білорусії необхідним підручником. В післямові до видання вказано, що рукопис Граматики у Вільно надійшов з Острога⁰. "Граматика", за визначенням відомого славіста І.Ягича^б, була створена в Сербії в XIV ст. й стала відома на східнослов'янських землях. Тут автором її вважали візантійського богослова іоанна Дамаскіна.

Поряд з "Грамакою" друкарня Мамоничів опублікувала уривок перекладу з "Діалектики" західноєвропейського вченого І.Спангенберга під назвою "0 силлогизме". Він давав уявлення про такі поняття формальної логіки, як повний і неповний силлогізм, модуси, ентимеми. Публікація твору разом з грамакою обумовлювалася не лише програмами шкіл на Україні та в Білорусії, де вивчали діалектику, а й існуючою на східнослов'янських землях традицією побутування "Діалектики" Іоанна Дамаскіна і приписуваної йому "Граматики". Такі рукописні книги мали назву "Книги філософської". У віденському виданні "Діалектика" І.Дамаскіна була замінена твором І.Спангенберга, доступнішого для шкільного засвоєння. Віденські "Грамака" та "Діалектика" розповсюджувалися не лише на українських та білоруських землях, вони були добре відомі і з Росії^в.

Мамоничі користувалися також й острозьким шрифтом^г. В свою чергу, в острозькій друкарні застосовувалися шрифти Петра Мстиславця, а його граверні дошки використовували для оформлення книг Кирило Транхвіліон-Ставровецький та Тимофій Вербийський^д.

Роль Острога в українсько-білоруських культурних взаємозв'язках значно зменшилася на початку XVIII ст., коли зі смертю К.Острозького (1688) фактично припинили діяльність школа і друкарня.

В кінці XVI – на початку XVII ст. провідає місце в культурному житті та культурних зв'язках українського народу з білоруським зайняли братства Львова та Києва,

Віл часу заснування між львівським та віденським братствами встановилися тісні контакти. Вони надавали взаєшій підтримку, обмінювалися педагогами, книгами, разом боролися проти католицької експансії. Віденське братство неодноразово зверталось до львівського з проханням надіслати книги та вчителів. Ще в 1588 р., коли Львівське братство розпочало підготовку підручника з церковнослов'янської мови, Віденському братству для ознайомлення була надіслана його частина. Віденське братство просило по завершенню роботи прислати "сто чи двісті книг, учинивши їм ціну слушную"¹⁰. "Граматика", видана в 1591 р., стала підручником церковнослов'янської та грецької мов у школах України та Білорусії. Так, у 1592 р. у Вільно було відправлено 50 книг. Братство просило "до тоє ж науки граматичное писма грецкого и словенского... дидаскала чоловіка доброго в том умеечного нам послат"¹¹. Зі Львова у Віденську братську школу були направлені з 1591 р. учитель Китадо Траяквіліон-Ставровецький, який став ректором школи, та проповідник Ігнатій. Очевидно, в 1592 р. у Вільно переїхав і ректор Львівської братської школи Стефан Зизаній. Його брат Лаврентій, викладач Львівської братської школи, почав працювати в Брестській братській школі, заснованій в 1591 р.¹²

Широку популярність здобув антикатолицький твір Стефана Зизанія "Казанье святого Кирилла патріарха ієрусалимського о антихристі и знаках его", виданий друкарнею віденського братства в 1596 р. напередодні проголошення Брестської унії. Богословському твору IV ст. Стефан Зизаній надав нового звучання, змалювавши картину жорстокого національно-релігійного гніту українського та білоруського народів у Речі Посполитій. Діяльність Стефана Зизанія продовжувалася у Вільно до 1596 р., коли переслідування з боку католицької церкви та міської влади змусили його піти з міста.

В 1595 р. у Вільно розпочав педагогічну та видавничу діяльність Лаврентій Зизаній. Педагог-гуманіст він був пропагандистом освіти й науки і сам багато зробив для підвищення рівня існуючих шкіл, забезпечення їх необхідними підручниками. З друкарні віденського братства в 1596 р. вийшли його учбові книги: буквар, який називався "Наука ку читаню і розуміню писма словенского", граматичний посібник "Граматика словенска", "Лексис" – словник, в якому церковнослов'янські та іноземні слова пояснювалися сучасною літературною мовою. Ці підручники відіграли значну роль в поширенні шкільної освіти на східнослов'янських землях. "Граматика" і "Лексис" були добре відомі в Росії, вони входили до складу рукописних збірників, так званих "азбуковників"¹³.

В ідеологічній боротьбі проти католицької та уніатської церкви віденське та львівське братство використовували відомі видання. Так, в 1587 р. з Вільно до Львова була надіслана книга "Маргарит" Іоанна Златоуста¹⁴. Віденські братчики вели книжкову торгівлю у Львові. Зі Львова віденському братству в 1622 р. для переписування була передана "Тріодь" "кгрецким язиком писаная". Повернувши в 1624 р. цю книгу, віденські братчики натомість взяли "Міней грецких книг двох"¹⁵.

Видання друкарні віденського братства, як і Мамонтів, зберігалися в багатьох книгозбірниках, особливо братських, монастирських. Серед книг Львівського братства згадуються "Часослов, Службник друку Мамоньчева", "Требник и Псалтир друку виленского"¹⁶, у бібліотеці Луцького братства були "Євангеліє віденське, Тестамент віденський, Книжка друкованая братська віденська"¹⁷.

На початку XVII ст. в економічному, політичному та культурному житті українського народу дедалі зростає роль Києва. Виникнення братства, заснування братської школи та друкарні при Києво-Печерському монастирі сприяли діяльності тут кращих наукових та літературних сил України того часу, таких як Іов Борецький,

перший ректор Київської братської школи, Єлисей Плетеляєпський, старанням якого було розпочато книгодрукування у Києві, Захарія Копистенський, письменник-полеміст, ОЛЕ з фундаторів братства і, очевидно,, викладач братської школи. Зі Львова були запрошені Памва Беринда, зчений-філолог, друкар, гравер, Гаврило Дорофійвич, перекладач. З Києві протягом 1615-1618 рр. перебував Мелетій Смотрицький "відомий педагог і вчений-філолог, автор полемічних творів. (Імовірно, що він викладав в школі церковнослов'янську і грецьку мови. До Києва в 1619 р. прибув і Лаврентій Зизаній. Лаврська друкарня зайняла ведучі позиції в книгодрукуванні на українських землях. Її видання розповсюджувалися не лише на землях східних, а й південних слов'ян. А високий рівень Київської братської школи сприяв утворенню на основі її в 1632 р. колегії, яка стала пешим вищим учбовим закладом на східно-слов'янських землях.

Київське братство та школа мали тісні контакти з білоруським Могильовським братством. Братство в Могильові було створено в 1589 р. Воно мало школу, з якій "дітей брати уписной и убогих сирот языка и писма словенського, руского, греческого, латинського и польского накладом брапким дармо учити повинны". Взаємозв'язки Київського і Могильовського братства особливо посилювалися в кінці 20-х рр. 17 ст. В цей час з Київ з Могильова переїхав друкар Спиридон Соболев, який при підтримці митрополита Іова Борецького розпочав 1628 р. видавати тут книги. Діяльність Спиридона Соболева тривала до 1631 р. За цей час він видав "Лімонар" (1623) - збірник для читання яро християнських подвижників, "Мінея" (1628), "Октоїх" (два видання - 1628, 1629), "Апостол" (1630).

"Очевидно, Спиридон Соболев мав зв'язки з Київською братською школою, оскільки пізніше називав себе "шкільним майстром і ректором шкіл київських і могилівських"²³. В Лаврській школі навчався його син Бвтчій Соболев.

В 1631 р. Спиридон Соболев повернувся до Білорусії, де продовжував займатися видавничою діяльністю. В 1631 р. у Кутейнському монастирі поблизу Орші Спиридон Соболев надрукував "Буквар языка словельска"²⁴. Наступне видання, дещо відмінне, вийшло в Могильові в 1636 р. "Буквар" Спиридона Соболева справив великий вплив на учбову літературу того часу Білорусії, України та Росії.

Одночасно з Спиридоном Соболевим в Києві працював вихідець з Могильова Хома Єзлевич, В 1628-1631 рр.²⁵ він був ректором Київської братської школи, і можливо, вшій дав риторичу. Хома Єзлевич здобув освіту в Краківському університеті. В 1625 р. у Кракові був виданий польською мовою його віршовий твір "Лабіринт", присвячений могильовському братству, до якого належав сам Хома. Вірші прославляли мудрість і знання як вищі добродієності людаш. Цікаво, що твір розпочинається з вірша, в якому прославляється Київ, його слава порівнюється з діамантом в короні слов'янського світу.

З 1630-1631 рр. у Київській братській школі викладав граматику ще один вихідець з Могильова - Сава Андрієвич, який також здобув освіту в Краківському університеті, його прізвище згадується серед записаних до університету під 1627 р.²⁶ Одночасно Київська братська школа була освітнім центром, і для білорусів. Серед учнів її згадується ім'я Гната Єзлевича, небожа ректора Хоми. Він продовжував свою освіту з Київської колегії.

Київський культурно-освітній центр підтримував тісні контакти з віденським братством. У Вільно на початку ХУП ст. працював Мелетій Смотрицький. З тим місцем були пов'язані кращі роки його творчості. Мелетій Смотрицький активно включився в антиуніатську боротьбу, яку зело православне населення столиці Велико-го князівства Литовського. В-1610 р. віденське братство видало його полемічний твір "Тренос" (Плач), де в образі вдови - матері православної церкви зображено долю українського та білоруського народів в умовах католицької експансії. Анти-католицька та антиуніатська спрямованість цього твору викликала обурення королівської влади, яка під загрозою великого штрафу заборонила розповсюджувати книги, що вийшли, з друкарні віденського братства '.

Мелет}Я Смотрицький деякий час, як вже згадувалось вище, працював у Києві. Повернувшись до Вільно він знову очолив боротьбу проти католицької реакції, сдб-лікувавши ряд полемічних творів, де обґрунтував право українського та білоруського народів на свою культуру, звичаї, віру, засуджував уніатів за вчинені погроми і жорстокість, застерігав уряд Речі Посполитої від можливої "війни домової", якою не припиняться гоніння. В 1619 р. друкарня віденського братства видала його "Граматику", що надовго зайняла місце основного підручника з церковнослов'янської мови на східнослов'янських землях.

З віденської братської школи для роботи в Київській колегії в 1635 р. було запрошено Й.Кононовича-Горбацького. В 1642 р. він став ректором колегії, викладав риторику, філософію. Аналіз філософського курсу, прочитаного Й.Кононовичем-Горбацьким в 1639-1642 рр., свідчить про наявність елементів стихійного матеріалізму²⁸. Його світогляд був проникнутий гуканістичними ідеями цінності людського життя, він проповідував ідеал активної людини, здатної боротися за загальнонародні інтереси.

¹ Отже, в кінці ХVI - на початку ХVII ст. українсько-білоруські культурні зв'язки, особливо в галузі освіти, досягли значного рівня. В здійсненні їх провідну роль відіграли українські та білоруські міста, а також столиця Великого князівства Литовського - Вільно.

¹ Пичета В.И. Белоруссия и Литва, XVII-ОТ вв. - М., 1961, с. 716-717.

² Ісаевич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури ХVI-ХVIII ст. - К., 1966, с. 37.

³ Копнеский 3-Ю. Социально-политическое Развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в. - Минск, 1975, с. 159-165.

⁴ Анушкін А. Во славном месте Виленском. - М., 1962, с. 48.

⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 1251, спр. 4217, арк. 26 зв.

Ягич И.В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке : Исслед, по рус. яз. - Спб., 1895, т. I, с. 326.

⁷ Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна, відділ рукописів, ф. 173, спр. 149; Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна, відділ рукописів, Соловєв. зібр. 102; ЛШБ АН УРСР, відділ рукописів, 153/33 С.

⁸ Зернова А.С. Типография Мамоничей в Вильне (XVII в.) - Книга, М., 1959, сб. I, с. 185.

Зернова А.С. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец. - В кн.: Книга. М., 1964, сб. 9, с. ПО.

¹ Акты, относящиеся к истории Западной Руси. - Спб., 1851, т. 4, с. 6. - Далее - Акты ЗР.

^{тт} Мидейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставвопигийского братства. - Львов, 1886, с. 69.

ЦЦА УРСР у м. Львові, ф. 129, оп. I, спр. 170, арк. I.

Там же, стр. 180, арк. I. .

¹⁴ Акты ЗР, т. 4, с. 43. .

¹⁵ Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна, відділ рукописів, ф. 310, спр. 974, арк. 121-201: ф. 178, спр. 1403, арк. I-I06; ЦЦА СРСР, ф. 182, -оп. I, спр. 410, арк. 68-113. .

ЩЦА УРСР у Львові, ф. 129, оп. I, спр. 80, арк. I.

• Там же, спр. 249, арк. I.

^{тт8} Кшловский А. Львовское ставропигиальное братство : Опыт церк. -ист. ис-след. - Киев, 1904, прилож., с. 84-85.

Архив Юго-Западной России. - Киев, 1904, ч. I, т. 12, с. 8, 10.

²⁰ Паштники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. - Киев, 1898, т. I, с. 120.

" Голубев С. Киевский штроподит Петр Могила и его сподвижники: Опыт истор, исслед. - Киев, 1883, т. I, прилож., С. 349.

²² Акты, относящиеся к истории Западной Руси, т. 4, с. 172.

²³ Периодикар Іван Федоров та його послідовники на Україні (ХVI - перша половина ХVII ст.). - К., 1976, с. 170.

²⁴ Зернова А.С., Белорусский печатник Спиридон. Соболев. - 3 кн.: Книга, М., 1965, сб. 10, с. 138.

²⁵ Голубев С. ИСТОРИЯ Киевской духовной академии: Период домоголианский. - ВПЗВ, 1886, вып. I, аршюж, с. 74.

²⁶ Album Studiaorum Utaiversitatls Cracoviensi. - Cracovka, 1950, t. 4, з. 115.

²⁷ Белоруссия в эпоху феодализма .: Сб. документов и материалов. - "Лінек, 1959, т. I, с. 385.

²⁸ Коркішко А.А. Про Філософське спрямування курсу логіки Йосипа лононовича-Горбалького. - В кн.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972, с. ?i .

В. М. Р и ч к а

ТЕРИТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІ - ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІІ ст.

Державна територія Давньої Русі формувалась в процесі розвитку феодальних відносин, зміцнення центральної влади і структура земельної власності. .

Початок складання, території Київської землі сягає часу становлення територіального і політичного ядра (IX - перш половина ХІ ст.), юридично ж вона утворилася пі сдій смерті Ярослава Мудрого, коли у 1054 р. князівський стіл успадкував старший з його синів - Ізяслав. Святослав і Всеволод Ярославичі посіли князівські столи у Чернігові та Переяславі: "И тако раздали им, града,, заповедав **Ш** не преступай пределы братаи. . . пришед Язислав седе Ккеве, Святое JEВ. Чернигове, Всеволод Переяслави"^.

Перша згадка про Київську землю, як сталу територію, відбилася у Новгородському Першому літописі молодшого зводу, де вказано, що її складала "города многы киевскыя во пределех"^.

Зростання території відбувалось навколо територіально-політичного ядра Київської землі, яке було "тотожне (з незначними відпшшнйаш) правобережному сектору "Руської землі" - ранньодержавного об'єднання Середнього Подніпров'я, що передавало Давньоруській-державі. Територія Київської землі збільшувалася за рахунок суміжних родоплемінних областей, де жили дравляни, частково дреговичі, золиняни та улличі.

Об'єднання згаданих земель під владою київського центра, перетворення їх в певну соціально-політичну одиницю було тривалим процесом, його розвитку сприяло поглиблення феодальних відносин, зокрема, поступова заміна дані феодальною рентою, що призвело до посилення позицій місцевої феодальної знаті в політичному житті Київської землі ХІ - ХІІ ст. Економічною оеновою її політичної сили було феодальне землеволодіння, що інтенсивно зростало. Навколо Києва, поряд з існуючими, з'являється значна кількість нових доменіальних.сіл та феодальних садиб. В джерелах згадуються Буличі, Радосинь, Желань та інші феодальні земельні володіння "около Киева"⁴. Концентрація боярських фзодалышх садиб, за дагими писемних джерел, спостерігається "на болоньи у Днепра", -серед них літопис зазначає "двор тысячского Лавида Радалов"⁰. Певно боярськими були також згадані у літописах с.Мирславське та "Шелвово сельпо" поблизу Києва³. Напроти Києва, на лівому березі Дніпра, в другій половині ХІ ст. також з'являється значив кількість •• нових населених пунктів, серед яких з джерел відомі великокнязівські села Рудаця, Родунь та ін. Значення важливого економічного і' стратегічного центру на Лівобережжі зберігав літописний Городець, який ототожнюється з городаврм поблизу с.Вшурівщина на бере . р.Гнидуші, що знаходиться нижче гирда Десни . Тут, в нижній течії Десни та гирлі р.Остра, визначались кордони Київської землі на півночі з Чернігівською і на півдні з Переяславською землею. Землі Києво-Чернігово-Лереяславського пограниччя сходилися поблизу Остерського городка або Городця на Острі, який заснував переяславський' князь Володимир Мономах. Про це читаеш в літописній статті під 1098 р.: "заложи Володимир Мономах город на Вьстри"⁸. На

південно-східних кордонах Київської землі з Переяславською зоною взаємних політичних впливів була область розселення тюркського племінного союзу турпеїв, що, певно, й визначала межі цих земель.

На Правобережжі залишеність Київської землі була більш щільною, а територія – обширнішою. Так, вздовж Дніпра від Києва до гирла Росі споруджено групу укріплених городищ, що складали Дніпровську оборонну лінію Київської землі. Укріплені городища виконували функції господарських і військових центрів, про що свідчать численні знахідки землеробських та ремісничих знарядь праці. Тому замки створювалися тут як з стратегічною необхідністю, так і в зв'язку з процесом розвитку феодалного землеволодіння і посилення експлуатації місцевого населення.

В другій половині XI – першій третині XII ст. відбувається дальше зміцнення та заселення південних кордонів Київської землі, що в 30-і рр. XI ст. перемістилася з Поросся. За археологічними даними, тут простежується значна кількість нових укріплених центрів⁰. Проте постійна загроза половецьких вторгнень стримувала розвиток цього регіону.

В кінці X ст. у межиріччі Стутни і Росі з тюркомовного населення, яке проживало тут, складається окрема волость Київської землі, що зветься в літописах областю Чорних Клобуків. Її позначалися племена торків, берендеїв, печенігів та ін., що перебували у васальній залежності від київського князя. Одночасно за географічним принципом ця область звалася Пороссям, а за головним містом – "Торческою волостью"¹¹. До її складу входили міста – Торческ (що ототожнюється з городищем поблизу с. Шарки на Росі), Треполь, Корсунь, Богуславль та Канев. Висновок зроблено на основі літописної Статті під 1195 р., де розповідається про те, як суздальський князь Всеволод витягав від київського князя Рюрика Ростиславича передати йому "часті" в "Русской земле": "Всеволод же волости у него просил Торцького, Треполя, Корьсуна, Богуславля, Канева"¹². Слід вважати, що територія та кількість міст, що входили до складу волості, не були сталі. Я. Пенно, в широкому значенні поняття "города Торскни" включало міста Дерновой, Михайлов, Товарий і Дверен, що, як свідчать літописці, знаходились у цьому регіоні¹³.

В другій половині XI ст. територія Київської землі зростає в північно-східному напрямку. Безперечно, що підкорення древлянського племінного об'єднання владі київського центру ще в X ст. було "основним фактом" в історії формування території Київської землі⁴. Проте високий рівень соціально-економічного розвитку поряд з іншими факторами дозволив древлянам чинити тривалий опір поширенню на їх родоплемінній території функції державного апарату примусу. Очевидно, переростання цієї землі у державну територію Київської остаточно завершується лише в першій половині – середині XI ст. Спізставлення родоплемінних кордонів області розселення древлян з державними Кордонами Київської землі першої третини XII ст. свідчить про те, що до її складу увійшла практично вся древлянська родоплемінна територія. За археологічними даними, вона простягалася від нижньої течії Здвижа і Тетерева до межиріччя р. Случі та Прип'яті, замикаючись на сході в нижній течії Ужа і Тетерева⁵. Виняток становить незначна частина окресленої території, що знаходилася у верхів'ях Случі, Горині та – Прип'яті. Розташована у безпосередній близькості до Волині і Турова, вона увійшла до складу Туровської та Волинської земель, що також знаходились у процесі формування територій.

Отже, давня родоплемінна назва древлян – "Дерева", "Древлянська земля", що зберігалася в політичній практиці XI–XII ст., позначала родоплемінну територію древлянського племінного об'єднання, що увійшла до складу державної території Київської Землі. Адміністративно-політичним центром області (волості) стало м. Вручий (сучасний Овруч). Від часу першої згадки в джерелах під 977 р.⁶ він виступає як головне місто цього регіону Київської землі поряд з Ієкоростеном та Ушеском, розташованими на р. Уж. –

Розвиток північних кордонів Київської землі відбувався в результаті поширення

ня судочинства київського центру на дреговичській родоплемінній території. Дреговичське племінне об'єднання займало територію від правобережжя Прип'яті по Дніпру до Горині, Брестського Побужжя та Верхнього Понімання"... Як уже зазначалось, родоплемінні території освоювалися одночасно кількома феодальними центрами. Так, з результату поширення функцій апарату пріаусу на дреговичській родоплемінній території з сторони Полоцька північна її частина увійшла до складу Полоцької землі¹⁰. Південна, власне туrowsька земля, знаходилась у політичній залежності від київських князів. Спочатку нею володіли старші сини київського князівського дому. Так, наприкінці X ст. Володимир Святославович посадив на туrowsький стіл Святополка¹⁰. В середині 23 ст. тут сидів старший син Ярослава Мудрого Ізяслав, який залишив Туrowsьну землю у складі своїх володінь і після переходу на київський стіл⁰, Під час князювання у Києві Святослава Ярославича (1073–1076) туrowsька земля знаходилась у володінні Всеволода Ярославича, який згодом, посівши київський стіл, передав Туrows Ярополку Ізяславшу: "Всеволод же седе. Києве на столе отца своего и брата своего, приим власть русьскую всю. И посади сына своего Володимера Чернигове, а Ярополка Володыери, предав ему Туrows"²¹. В 1083 р. туrowsький стіл посідає Святополюк¹⁰, В першій чверті XII ст. туrowsька земля, залишалась у складі київських володінь Володимира Мономаха, а згодом одного з його синів³.

Погоджуючись з думкою про правомірність погляду на Туrowsьку землю як самостійну адміністративно-політичну одиницю-Давньоруської Держави², разом з тим зазначимо, що як така вона виділяється лише з період феодальної роздробленості (з 30-х рр. XII ст.).

Територія Туrowsької землі зростала навколо давніх дреговичських центрів – Турова і Пінська. Про територіально-політичну єдність області, що приблизно охоплювала територію середньої течії Прип'яті, від впадіння в неї Горині та Уборти до гирла Ясельди та Піни, свідчить разом з даними писемних джерел насиченість цього регіону залишками городищ, селищ та могильників, що простежується на археологічних матеріалах". Як свідчить аналіз писемних джерел, територія Київської землі, що межувала з Туrowsькою, сягала області правобережжя середньої течії Прип'яті, за нею ж вже не була власне київською. Про це свідчать літописні дані ПЮ перерозподіл князівських володінь, що відбувся 1097 р. на Ію – бечському снємі (з'їзді) князів. Так, в "Истории" В.М.Татищева, де більш повно окреслені території князівських отчин (певно на основі літописних списків, що не збереглися до наших днів), прямо зазначається, що міста "Туrows, Случк, Пинск и все города до Буга по оной стороне Припяти" (підкреслено наш. – Авт.) – не входили до складу Київської землі, а належали "Святополку с сыновцы"¹⁰.

Розташований в нижній течії. Прип'яті Мозир входив до складу Київської землі. Лише в другій половині XII ст. він був переданий київським князем Юрієм Володимировичем Святославу Ольговичу: "Тогда же Пшрги вда ..." Святослав Ояговичу Мозарь". До складу території Київської землі в другій половині XII – 30-і рр. XII ст. входила також область, що охоплювала межиріччя нижньої течії Прип'яті та Дніпра. Одним з основних центрів регіону було місто Бряетш, розташоване на р.Брягинні. У зв'язку з територіальною близькістю до Чернігівської землі з часом місто стає об'єктом експансії з боку її князів"³.

На заході територія Київської землі досягала Погориння. Вперше "Погорина" згадується в літописній статті під 1097 р. серед володінь київського князя Святополка²⁹. Аналіз літописних повідомлень, де згадується область "Погорина", дозволяє вкладати не тільки географічне, стільки соціальне значення в термін, що позначав територію феодальної області (волості) Київської землі. Тому гадаємо, що територія області Погорини, що виділялась насамперед географічною ознакою⁰, вимагає відповідного уточнення.

Територія літописної Погорини тяжіла до двох центрів, що розташовувались в області середньої течії Горині – Дорогобужа та Пере сонниці» Характерно в дьо-

відношенні свідчення літопису під 1156 р. про володіння князя Гліба Юрійовича; "Седяше" ... сын Гюргев Глеб у Пересопниці и в Дорогобужі"³¹. Слід гадати, що до складу Погорини входили також міста Щумськ, Тихомель, Гяйниця, Зарічськ, Милеск та Микулин. Переважна більшість з них виникла в ІІ ст.³² Певно до цього часу слід відносити й формування території Погорини.

В середині – другій половині XII ст. вона стає предметом гострих суперечок між київськими та галицько-волинськими князями. Так, в літопису під 1152 р., повідомляється про боротьбу за володіння містами Погорини між київським князем Ізяславом Мстиславичем та галицько-волинським Володимиром Володаровичем: "Ізяслав ... посла посадники своя в городи... в Бужеск. в Шшеск, в Тихомль Выгошев у Гюйнища и не да их Володшер"³³. Після смерті останнього у лютому 1153 р. волость Погорина залишалася в руках його спадкоємця Ярослава Осмомисла, який зміг відстояти її від київського князя Ізяслава Мстиславича³⁴.

Природною межею між Київською і Галицько-Волинською землями на південному заході був Чортів ліс, що займав територію в межиріччі Случі, Уборті та Тетерева. Саме так він виступає в подіях міжусобної боротьби Ізяслава Мстиславича з Володимиром Володаровичем, що відбилася в літописній статті під 1150 р.

В розглядуваний період у верхів'ях Південного Бугу сформувалась феодальна область, залежна від київського князя. Будучи важливим для захисту Київської землі стратегіям пунктом, вона зберігала значення резервного земельного фонду князівського дому. Факти її передачі в держання васалам київського князя неодноразово засвідчені джерелами. Так, наприклад, в літописній статті 1146/47 рр. зазначається, що "... тогда же Всеволода» Святослав даржаше у Изяслава Божьски и Яй

Меджибожье, Котелниша, а всех пять городов . Літописні повідомлення про належність згаданих міст до великокнязівського домену знаходять підтвердження в археологічному матеріалі. Так, наприклад, під час розкопок літописної Котельниці серед інших знахідок було знайдено клеймо з так званім знаком Рюриковичів³⁵. Ареал поширення останніх, як відомо, тотожний території домену київських князів.

Походження міст верхньобузького регіону пов'язано з прагненням київського центру підкорити племінне об'єднання улчів. Цей факт віжився в Новгородському Першому літописі старшого зводу: "пришоца межы Буг и Днестр и седоша томо"³⁶. За археологічними даними, в X-XI ст. улчі розселилися в районі лісостепового Південного Побужжя, досягаючи верхів'їв Південного Бугу, лівого берега Дністра та правого берега р. Сіб³⁷. В кінці XI ст. центри цієї території, головним з яких, певно, був Бужеськ, перетворюються на стратегічно важливий плацдарм, що захищав Київську землю від нападів кочовиків.

Отже, в другій половині XI – першій третині XII ст. територія Київської землі в основному сформувалась. Так, на півдні вона простягалась до басейну Росі, де знаходилась область Чорних Клобуків (Торчеська волость), що перебувала у васальній залежності від Києва; на півночі – межувала з Чернігівським та Туровським князівствами. Територіальні межі фіксуються тут розташуванням міст Брягин та Мозир. Далі кордони Київської землі вздовж правого берега Прип'яті йшли на захід до нижньої і середньої течії Горині. На південному заході вши фіксуються Чортовим лісом, що знаходився в межиріччі Случі, Уборті й Тетерева; на сході – охоплювали частину території Дніпровського лівобережжя від нижньої течії Десни до Корані.

* Насонов А.Н. "Русская земля" и образование государственной территории Древней Руси. – М., 1901, с. 9.

Повесть временных лет / Текст и пер. под ред. и с предисл. В.П. Андриановой-Ларетц. – М.; Л., 1956, ч. I, с. 108-109. – Далі – ПВЛ.

Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. – М., 1950, с. 160.

⁴ Полное собрание русских летописей. – М., 1962, т. 2, стб. 492. – Далі – ПСРЛ.

- ³ Там же, стб. 534.
- ⁴ Там же, стб. 424, 512.
- ⁵ Гошкевич В.И. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городец под Киевом. - Киев, 1890, с. 17.
- ⁶ ПСРЛ, т. 2, стб. 243.
- ⁷ Довженко В.И. Феодальный маюток в эпоху Київської Русі в світлі археологічних даних. - Археологія, 1980, т. 8, с. 13.
- ⁸ Довженко В.И. *Історія України* т. 5, с. 26-27.
- ⁹ Русь.-М., с. 10-11, примечание *.
- ¹⁰ Миданими.- Наук. арх. ІА лп jr^r, ф- І*
- ¹¹ ПСРЛ, т. 2, стб. 479, 533.
- ¹² Там же, стб. 683.
- ¹³ Там же, стб. 323, 550, 672-673, 674.
- ¹⁴ Насонов А.Н. Указ. соч., с. 56.
- ¹⁵ Русанова И.П. Территория древлян по археологическим данным. - Сов. археология 1960, «I», с. 67-68, рис. 2.
- ТВЛ ч I о 53 -

археологии СССР, « 163, 1970, с. 30-81.

¹³ Алексеев Л.В. Полоцкая земля: Очерки истории Сев. Белоруссии в IX-XIII вв. М., 1966, с. 75, рис. 12.

¹⁹ ЯВИ, ч. I, с. 83.

²⁰ Там же, с. 109.

²¹ Там же, с. 135.

²² Там же, с. 137.

²³ ПСРЛ, т. 2, стб. 303.

²⁴ Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля. - В кн.: Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв. Минск, 1982, с. 87-88.

18-19.

~ & Татищев В.Н. История Российская. - М.; Л., 1963, т. 2, с. 100.

²⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 482.

²⁸ Там же.

²⁹ НВЛ ч 1 с 174.

³⁰ АЕДРИШСВ'а.М. Очерки истории Волынской земли до конца XIV в. - Киев, 1887 с. 38.

³¹ ПСРЛ, т. 2, стб. 394-395.

³² Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель XI вв. - материалы и исследования по археологии СССР, 1947, «140», с. 66.

³³ ПСРЛ, т. 2, стб. 454.

³⁴ Там же, стб. 464-468.

³⁵ Там же, стб. 411.

³⁶ Там же стб. 343. (Див. також стб. 367).

³⁷ Висъев Р.І. Археологічні пам'ятники верхньої течії р.Гнидоп'ять та нижньої течії р. № . - Археологічні пам'ятки, 1955, т. 5, с. 66.

³⁸ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов, с. 109.

³⁹ Хавлнк П.І. Земля уличів X-XI ст. - В кн.: Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. Львів, 1970, с. 36. -

М. М. К о р і н н и й

ТОРГОВЕЛІШІ ШЛЯХИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

З історії Переяславської землі X-XIII ст. малодаслідженим залишається питання про торговельні шляхи. Певною мірою воно розглянуте В.Г-Ляскоронським близько дв'яноста років тому¹, історико-географічне висвітлення цього питання сприятиме розв'язанню багатьох аспектів соціально-економічного розвитку Переяславського князівства, зокрема його торговельних зв'язків, грошового обігу, тощо.

Основними шляхами сполучення в межах Переяславської землі, а також за північ, південь та схід від неї, були переважно сухопутні шляхи, пристосовані до колісного і в'ючного транспорту. Велике значення як для зовнішньої, так і для внутрішньої торгівлі князівства мали річкові комунікації.

Найважливіші торговельні артерії Переяславської землі були відомі з літописів Грецький, Соляний, Залозний і Хазарський (умовна назва) шляхи, що з'єднували Середнє Подніпров'я з Візантією, Кавказом, Середньою Азією, Західною Європою. В свою чергу, перше, за своїм значенням, місце утримував старовинний сухопутно-річково-морський шлях "от грек". Описаний ще Геродотом³, заснований у часи скифів й перших грецьких колоній в Причорномор'ї, очевидно в ті далекі часи він і отримав свою назву. Шлях "из грек по Днепру" и в "греки" в давньоруські часи детально описаний Константином Багрянородним в трактаті "Про управління державою", а також Нестором в "Повісті временних літ"⁰.

Міста Переяславської землі через ліві притоки Дніпра - Трубіж, Сулу, Псел, Ворсклу були безпосередньо зв'язані з цією важливою торговельною магістраллю. Можна гадати (через відсутність писемних свідчень), що основними пунктами формування торговельних караванів переяславських купців були міста Устя на Трубежі та Воїнь на Сулі, які мали зручні, гавані. Рухаючись до Царграда, торгові човни у X ст. мали на шляху кілька етапних стоянок для відпочинку: на островах Хортиці та Березані, в гирлі Дністра та ін. З другої половини XI ст. у нижній течії Дніпра відомий порт Олешня, підвладний великому київському князю'. Тут руські купці запасали прісною водою, ремонтували човни перед виходом у Чорне море, перевантажували візантійські морські судна. Грецький водний шлях функціонував протягом давньоруської історії аж до розорення Царграда хрестоносцями 1204 р.

За свідченням Константина Багрянородного, існував також сухопутний варіант Грецького шляху⁰. Він пролягав від Херсонеса через Перекоп до Крарійської переправи (пізніше Кічкаський перевіз) на Дніпрі (нижче с.Хортиці), після чого, очевидно, йшов правим берегом до Дніпровської Переволочної, що поблизу гирла Ворскла, де розділявся на два шляхи: одан продовжувався високим берегом до Києва, інший - лівобережжям простягався до Переяслава.

Враховуючи небезпечність і складність обох шляхів, деякі дослідники припускають існування в давньоруський час ще одного варіанту транзитного способу доставки візантійських товарів у Середнє Придніпров'я: в обхід половецького Дикого поля через Болгарію, дунайські міста, долини П'ута і Серета, Молдавію та прикордонні окраїни Галицького й Київського князівств¹.

Другою життєво важливою торговельною магістраллю для Переяславської землі був Соляний шлях, який проходив на Захід через Заруб-Котельшко-Теребовль до знаменитих галицьких соляних копалин. Про це свідчить факт, наведений у Патерику Києво-Печерського монастиря: під час усобиці початку XII ст. Святополк "не пустила гостей из Галича, ни людей из Перемышля, и не бысть соли во всей Русской земле"¹⁰.

Західний шлях доставки солі з Переяславську землю був, безперечно, не єдиним. В період нормалізації взаємовідносин між руськими князями і половцями головне навантаження по забезпеченню Придніпров'я оіллю лягало, очевидно, на південний Соляний шлях, який, в основному, збігався з Грецьким сухопутним і вів на південь до соляних озер Криму, йшов він з Переяслава до устя Ворскли, де переходив на лівий берег до відомої в ХУП ст. переправи Микитин Ріг (сучасний Нікополь).

Цілоком можливо, що вже в давньоруські часи існував водний шлях доставки солі Дніпром. Відомо, що в литовські часи, поряд з іншими, його інтенсивно використовували для пах цілей¹¹. Про застосування суден для перевезення солі є свідчення у Гільома де Рубрука¹².

Враховуючи розташування населених пунктів Переяславської землі, можна припустити, що в X-XII ст. її південно-східні і східні сіверські землі мали свої шляхи

за доставки солі більш зручні і незалежні від двох названих. Це відомий з "Книги Большому Чертежу" Моравський шлях¹³, основним призначенням якого було доставляти морську сіль і рибу у віддалені східні й північно-східні землі Русі. Від солоних озер Криму шлях вів вздовж узбережжя Азовського моря на північний схід вододолом Дніпра й Сіверського Дінця в Курське Посейм'я і далі через в'ятицькі ліси в Ростово-Суздальську землю. В післятлонгольські часи цей шлях вважався "найпрямішим і найкращим шляхом з Росії до татар"¹⁴ Українські козаки називали його ще "одвічним, безкраїм"¹⁵. Відгалуженнями цього шляху слід вважати дороги, відомі в XV-XVII ст. як Ізясська і Калшійська саками, що цілком очевидно існували й функціонували у давньоруські часи. Відокремлюючись у верхів'ях Орелі від Міравського шляху, перша з них йшла до Дінця, через який існувала переправа нижче нинішнього м.Ізюма, потім межиріччям Оскола і Дінця досягла верхів'їв Сайду, де знову з'єдналася з Муравською дорогою. Другий шлях пролягав дещо на схід від Ізюмського. Відокремлюючись поблизу Молочних Вод від Муравського, він перетинав річки Кальміус і Стерський Донець, повертаючи на північ і вздовж лівого берега Оскола простягнувся аж до м.Ливень, де знову зливався з Муравським шляхом¹⁶. Про наявність цих важливих комунікацій на окраїні Переяславської землі свідчать археологічні й нумізматичні пам'ятки X-XIII ст., знайдені за їх маршрутами, наявність давньоруських поселень та городищ поблизу с.Коопинного Шебекинського району та с.Холок Новооскольського району Белгородської області¹⁷, реконструкції маршрутів походів сіверських князів¹⁸.

Третій, згаданий літописцем шлях, мав своєрідну назву - Залозний. Відносно його загального напрямку дослідники висловлювали найрізноманітніші припущення, часом прямо протилежні. Наприклад, Ц.Ц.Мельгунов вважав цю торговельну артерію південно-західною й західною, що одержала казну від лоз, якими поросли береги Дунаю, Ф.Г.Фоменко - південним¹⁹. Більшість же дослідників²⁰ дотримуються думки, аргументованої К.В.Кудряшовим: цей шлях шзоляГав Лівобережжям Дзітра У південно-західному напрямку на Тмутаракань й Кавказ²¹.

Не заперечуючи можливості функціонування в X-XIII ст. сухопутних шляхів, реконструйованих П.П.Мельгуновим, К.В.Кудряшовим, В.Г.Фоменком і ототожнюваних ними із "Залозним", ми вважаємо, що вищезгаданий шлях не є сухопутним. Судячи з літописних свідчень про те, що руські князі часто чекали поблизу Канева, коли "взиде Гречник и Залозник"²², ясно, що тут йдеться про річкову комунікацію, і "гостей", які підіймалися нгору проти течії Дніпра. Постає питання: хто такі "залозники"? Залозниками були, очевидно, київські купці, які спеціалізувались на торгівлі сіллю, рибою, товарами, які вони скуповували у грецьких містах Таврії та половців. Свою назву вони, як і шлях, отримали від початкового пункту формування торгового каравану озера Залозного, зручної гавані поблизу гирла Десни, що проти Києва ,

Ще однією важливою торговою артерією Переяславського князівства, що безперервно функціонувала в середньовіччі і зв'язувала спочатку Давньоруську державу, а пізніше Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства з країнами Азії, був Хазарський шлях. Відомий арабським купцям ще в ранньослов'янські часи, найвищого розвитку він досяг у IX-X ст. (період панування хазар над південно-східними районами Сіверських земель, що ввійшли до складу Переяславської землі, в X ст.). Судячи із знахідок куфичних й візантійських монет, інших предметів імпорту, розташуванню роменських (сіверських) городищ, шлях від столиці Хазарії Тилия в межі Дніпровського Лівобережжя йшов на Саркел (Білу Вежу), згодом лівим берегом Сіверського Дн, _І-до м.Дінця (сучасний Харків), через верхів'я Ворскли а Псла до Виря й Путивля, де роздвоювався на Чернігів й Новгород-Сіверськ*, Відгалуженнями стародавнього Хазарського шляху слід вважати шлях від Сіверського Дінця на ЛТаву-Хорол і Переяслав, а також на Пісочин (на Сулі) - Прилуки - Нежатину Ниву (пізніше Нежатин, сучасний Ніжин) - Чернігів. Першим шляхом у IIII р.

руські князі під керівництвом Володимира Всеволодовича Мономаха здійснили блискучий за своїми результатами похід у Половецьку землю, другим, на нашу думку, поспішар (1078 р.) на порятунок чернігівцям, оточеним військами Гзяслава та Всеволода, князь Олег Святославич з братом Борисом Вячеславичем²⁸, а 1092 р. вторглася в Руську землю половці²⁹.

Деяко менше значення у торгових контактах з Хазарією мав водний шлях Сіверським Дінцем, який досягали Дону, пливли повз Саркел до Волго-Донської перевалоки і далі Волгою до Ітиля. Відомо, що хазари віддавали перевагу сухопутним шляхам перед річковими. Цінність водної артерії (Дінцем і Доном) визначалась зручністю зносин сіверян з Тмутараканським князівством, яке знаходилося на Таманському півострові.

У другій половині XI ст. всі південно-східні торговельні комунікації, що вели на Русь, зокрема в Переяславську землю, потрапляють до нових господарів приазовських степів - половців. Шляхи продовжують функціонувати, хоч менш інтенсивно, ніж у попередній період. Це особливо чітко прослідковується за нумізматичними матеріалами; значно зменшується (за їх маршрутами) кількість знахідок кладів та поодиноких монет, датованих XI-XIII ст.³⁰

Факт наявності торговельних контактів з половцями підтверджує давньоруський літопис. У 1184 р. руські князі, що вийшли назустріч Кончаку, "усретоста гості идуць протицу себе из половець..."²⁹. Про те, що Хазарським шляхом продовжували користуватись, свідчать також знахідки поблизу хутора Височина на р.Деркулі (ліва притока Сіверського Дінця) кладу східних ілєкських монет XI ст., а також монети сельджуцького султана Малої Азії Іззаддін Килидд Арслана II, що правив у 1156-1188 рр.³⁰

Дуже важливу роль в економічному житті Переяславського князівства відіграв великий торговельний шлях, що проходив вододолом Сейму і верхніх дніпровських приток: Супоа, Сули, Псла у Курське Посем'я. Ним, як відомо, з залкою купців прийшов з Курська до Києва Феодосій (Печерський). На значній відстані цей шлях збігався з іншою торговельною магістраллю, що з'єднувала Київ та Переяслав з Волзьким йулгавом і вимінювалась 20-денним переходом торгового каравана³⁰. Реконструкція останнього блискуче розв'язана В.О.Рибаківим³¹,

Ще два шляхи "из варят" и "сквозе зятиче" з'єднували Переяславське князівство з північними й північно-східними землями Русі. Перший з них (водаосухопутний) йшов через Смоленськ на Новгород; інший - сухопутний, через Курське Посем'я і в'ятницькі ліси з'єднував Переяслав з його Ростовським уділом; у XVI - XVII ст. він був відомий під назвою Бакаєвого шляху³⁴. Ним неодноразово йшов до Ростова Володимир Мономах. Цим же шляхом він "ходихом по две зиме на Ходоту и на сына его", а Юрій Долгорукий відступав від Чернігова "на новгород на Северский и оттуда же йде к Рьльску. и... хоте пойти из Рьльска Суждалю"³⁵. Неодноразово переяславські князі й купці, що вели торгівлю хутром, добирались до Ростова і Суздаль через Смоленські володіння: "ндохом Смоленську. И потом идох Ростову"³⁷.

В торгово-економічних зв'язках із заходом переяславські купці використовували, очевидно, посередництво великокнязівського Києва, що мав тісні контакти із західними країнами: Чехією, Польщею, Германією, Францією, Угорщиною³⁸. Шляхи з Києва на Галич, Перемишль, Володимир-Волинський, Овруч³⁹ були з своєю чергою продовженням тих міжнародних комунікацій, які вели до Переяслава зі Сходу⁴⁰. Рух купецьких караванів зі Сходу й Південного Сходу та в зворотному напрямку лісо-степом Переяславської і Київської земель був пов'язаний із зручними й безпечними перевозами й бродами через Дніпро, що існували поблизу Вяшгорода. Вздубичів, Трепояя, Витачева, Заруба, Канева⁴¹, а з III ст. - грандіозним дя свого часу дерев'яним мостом через Дніпро біля Києва, спорудженим Володимиром Мономахом⁴²,

Крім перелічених трансконтинентальних торгових і стратегічних шляхів загая-

трусського значення, що перетинали в різних напрямках територію Переяславського князівства, всередині його склалась своя система лоріг, що зв'язувала міста і селені землі з столицею на Трубежі і сприяла розвитку внутрішнього ринку. Найкоротший шлях до Остра вів вздовж Трубежа за північ через Бронь-Княж (сучасні Пристроичи), Баруч (Баршівка). Переяслав мав зв'язок із Нежатином - порубіжним городком Переяславської землі, через який проходив зручний шлях до Чернігова. Вказаними шляхами вторгаються в 1135 р. у межі переяславських володінь Ольговичі: "взятая Городок и Нежтрян, и села поягоша, и а людье оудиоша..."⁴. Був й інший, яружний шлях на Остер через Носів. Ним спішно відступає з-під Переяслава Гліб Юрійович, якого переслідував Мстислав Ізяславич в 1148 р. -

Прямий шлях з'єднував Переяслав з верхів'ями Ромна. Власне це частина розгляданого налі Бака свого шляху, який зів у Курське Посейм'я. Ним йшов Володзь, шр Мономах (через верхів'я Сулою, Прилуку) до Білої Вежі відбивати напад половецьких князів Асія і Сакзя"⁵,

Особливо міцно столиця князівства була зв'язана з городками Нижнього Посулля - Лубнами, Горошинок, Лукомлем, Воїном та ін., - що становили одну з основних оборонних ліній Переяславської землі. Не були шляхи найбільш небезпечного південно-східного напрямку. Ними Посуллю наливалась допомога переяславським князем на випадок проникнення кочівників в глибинні райони князівства, виш з здійснювались торговельні контакти міст Посулля з Переяславом.

Короткий огляд шляхів сполучення Переяславської землі X-XVIII ст. свідчить про досить розвинену сітку комунікацій, які мала в своєму розпорядженні південно-східна політико-адміністративна область Давньої Русі. Система доріг, що звідусіль стікались з межі Лівобережжя Середнього Шілоа, сприяла проникненню в Переяславську землю міжнародного експорту, розвитку ремесла і товарно-грошових відносин.

1 Ляскоронский В.Г. Переяславская земля с древнейших времен до середины XIII в. Киев, 1897, с. 206-218.

2 Чоляеое собрание русских летописей. - М., 1962, т. 2, стб. 528, 538 и др. - Палі - ПСРГ.

3 Геродот. История. В 9-ти кн. - М., 1385, т. I, кн. 4, с. 306, 320-321 и др.

4 11иеняко Ф.Т. О Днепровском пути древних греков к Балтийскому морю. - Чтения в Ист. общ-ве Нестора-летописца, 1888, кн. 2, с. 95-97; Рыбаков Л.А. герсдстога Скифия. - М., 1979, с. 195-203.

5 Константин Багрянородный. Об управлении государством. - Известия Государственной академии истории материальной культуры, 1934, вып. 91, с. 91-92 - временных лет. - М.; Л., 1950, ч. I, о. ii.

6 Константин Багрянородный. Указ. соч., с. 9.

7; ПСРЛ, т. 2, стб. 196, 465, 505, 522, 735.

8 Константин Багрянородный. Указ. соч., с. 9.

9 Датжевнч В
Ремесла в аост.
Внешняя торговля Дне
с. 83,

10 Патерик Киевского Печерского монастыря. - Спб., 1911, с. 44.

11 Зераплов А. Очерки торговли Южной Руси (1480-1565). - Чернигов, 1898, с. 117-118.

Карпини Дж. Аель П. ИСТОРИЯ монголов; Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны. - М., 1957, с. 91.

12 Книга Большому Чо ежу. - М.; Л., 1950, с. 59-66.

13 полн. гот. описание нашего отечества: Новороссия и Крым. - Спб.. 1910, т. 14, с. 436; Малороссия. - Спб., 1903, т. 7, с. 76; див. також: Русов А.Л. Русские трактаты с конце XVII и начале XVIII вв. и некоторые данные о Днепре из атласа коша прошлого столетия. - Киев, 1376, карта.

14 Зунатевич Н.І. Чумацтво на Україні. - Одеса, 1928, с. 15.

- ¹⁶ Россия, т. 7, с. 76; т. 14, с. 436; ЕУСОВ А.А. Указ, соч., ярил.; Книга Большому чертежу, с. 49, 66, 69.
- ¹⁷ Плетнева С.А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время. - Краткие сообщения Института археологии Аи СССР, 1964, шп. 99, с. 24-33; * Котляр Н.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. - К., 1971, с. 47-58; Шрамко В.А. Древности Северского Донца. - ларьков. 1962, с. 355 та ін.
- ¹³ Гетмаяец М.Ф. Тайна реки Каялк: ("Слово о полку йгорева"). - Харьков, 1982. с. 15, 46, 119, 124 та ін.
- ^{*19} Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX-XIII вв. - М., 1905, с. 43-44; Фоменко В.Г. Южные пути Киевской Руси на Запорожье. - Археогр. ежегодник, 1962. М., 1964, с. 23-28.
- ²⁰ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. - М., 1956, с. 431-432 та ін.
- ²¹ Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948, с. 108.
- ²² ПСРЛ, т. 2, стб. 528.
- ⁵ Аналогічні торгові операції в пізніші часи виконували низові козаки (очевидно за давньою традицією). Див.: Верзилов А. Указ. соч.. с. 9-10.
- [^] Гошкевич В.И. Замок князя Симеона Опельковича и летописный Городец под Кйвом. - Киев, 1890, с. 3.
- ^ш Цим шляхом тікав з половень Ігор Святославич - герой "Слова о полку Ігоревім" (ПСРЛ, т. 2, стб. 651); Ним відступали з Чернігова союзники Юрія Долгорукого - половці ханів Оперлюсвах і Токсобичів (там же, стб. 457-458).
- ²⁴ ПСРЛ. - М., т. 1, стб. 289; т. 2, стб. 266. Кудряшов К.В. Указ. соч., с. 112-121*
- Повесть временных лет, ч. I, с. 133.
- ²⁶ Там же, с. 141.
- ²⁷ Там же, с. 131-133.
- ²⁸ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. с. 47-53, карти і 2-3.
- ²⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 635.
- " Шрамко В.А. Дренности Северского Донца, с. 355,
- [^] Патерик Киевского Печерского монастыря, с. 20.
- Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Ядриси, 1154 г. - Крат, сообщ. йн-та истории материал, культуры АН СССР, 1952, вып. 43, с. 27-29, рис. 14.
- Рыбаков Б.А. Путь из Булгара в Киев. - В кн.: Древности Восточной Европы: Материалы и исследования по археологии СССР, - М., 1969, Я 169, с. 139-196.
- ^{•т} Ляскоронский В.Г. Переяславская земля с древнейших времен до середины 13 в., с. 213; Русов А.А. Указ. соч., карта-ирилож.; Кулишев И.М. Очерк истории русской торговли. -Пг., 1923, с. 38.
- ³⁵ Повесть временных лет, ч. I, с. 158, 159.
- ³⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 458.
- Повесть временных лет, ч. I, с. 161.
- ⁰⁰ Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. - Журнал министерства народного просвещения, 1888, июль, с. 121-150; Пашуто В.Г. Внешняя политика Древней Руси, - М., 1968, с. 133, та ін.
- ³⁹ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла з Восточної Європи (X-XIV вв.) - Свод археологических источников, 1966, 31-57, с.143.
- ^{я -пі} Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути. - В кн.: История культуры древней Руси. М.;Л.:, 1948, т. I, с. 317. Kostrzewami I, Srogi handlowe. - In: Słownik starożytności słowiańskich, 1961, т. 1, s. 334;-Kowalenko W., Swoboda Sa W. Mapa wczesnośredniowiecznych dróg handlowych Słowiańszczyzny.- Ibidem.
- ^{4*} ПСРЛ, т. I, стб. 231, 258, 315, 331; т. 2, стб. 323, 440, 472.
- Там же, т. I, стб. 290.
- ⁴³ Там же, стб. 303.
- ⁴⁴ Там же, стб. 319.
- ** Там же, стб. 319.
- Русов А.А. Указ. соч., карта-прилож.
- Повесть временных лет, ч. I, с. 160.
- ПСРЛ, т. I, стб. 162, 248, 340; т. 2, стб. 465, 613, 635-636.

Я. Р. Д а а к а з а ч
СЕРЕДНЬОВІЧНІ КАРТИ УКРАЇНИ В ДОСЛІЖННЯХ
КІНЦЯ ХУШ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Література, присвячена середньовічній картографії України, налічує на сьогодні близько 400 праць – не можна, однак, сказати, щоб це питання було об'єктом систематичного і всебічного вивчення. Відомості про карти, частково або повністю пов'язані з територією України, розпорошені, значною мірою, по працях з історичної географії та картографії як України, так і Росії, Польщі, Литва, Угорщини, Румунії, Австрії, Туреччини. Хоча дослідженнями карт України не раз займалися загальноновизнані авторитети в галузі картознавства, досі немає навіть компілятивної спроби зібрати в вдане ціле чималий запас фактичних відомостей з історії картографії України.

На Україні інтерес до давніх карт вперше проявився в кінці ХУШ – на початку ХІХ ст., причому увагу привернули спершу карти чорноморських берегів. Польський історик і мандрівник Я.Потоцький зайнявся дослідженням кількох італійських портоланів Чорного моря ХІУ – ХУ ст.¹

Поступово середньовічні карти – правда, більше в ілюстративному, ніж у дослідницькому плані – почали використовувати в українській дворянській історіографії. Один з її засновників Д.Вантиш-Каменський переклав на російську мову (однак не без прикрих помилок) карту України Боплана**»

В 30–40-х рр. з'являються перші серйозні спроби зробити огляд картографування Чорного і Азовського морів. Перелік знімачів ХУП – ХУШ ст. підготував керівник Чорноморського гідрографічного депю Н.Кумані*³. На давні морські карти звернув увагу історик Причорномор'я, професор Рішельєвського ліцею в Одесі М.Мурзакевич, він репродукував італійський яртолан Чорного моря ХУ ст. (Мурзакевич зважав, що передруковує карту ХІІІ ст., насправді це була карта Біанко 1486 р.)⁴. Рецензуючи виданий у 1341 р. атлас Чорного моря, він зробив огляд давніх чорноморських карт³. Російський бібліограф Г.Геннаді подав відомості про Кржйсів атлас. Дону 1699 р.°

В 40–50-х рр. картографічний матеріал чимраз частіше залучають до історико-географічних досліджень. Великі досягнення з цій ділянці, а також в розробленні методики використання давніх карт мав історик і географ, професор Рішельєвського ліцею П-Бруи, з-під його пера вийшло два великих дослідження: одне – про північно-західне узбережжя Чорного моря, друге – про східне. Брун вивчав їх за картами ХІУ – ХУ ст. В першій з них праць він подав характеристику дортоланів віденських, паризьких, флорентійських, венеціанських та інших бібліотек, на підставі яких будував свої зиеновки. Аналогічним питанням зисвячено інші статті та рецензії Бруна, ретельні історико-гаографічні доадідаення якого, за висловом І.Франка, "здобули собі європейську славу"³–

З одеським науковим центром пов'язаний також початок дослідження карт ХУШ ст. Одним з перших звернувся до них історик Південної України А.Сяльковський. Спершу він опублікував карту України де Боскета¹⁴, а потім широко використовував картографічні дані (Боплана, де Боскета, Річчі-Паноні) при написанні фундаментального статистичного опису півдня України^{1^}.

В середині ХІХ ст. було репродуковано кілька карт ІУШ ст., серед них генеральна карта України, виготовлена в 1735–1786 рр. О.Рігельманом, та карта давньоруських земель, захоплених Польсько-литовською державою (виконана в першій половині ХУШ ст.)¹⁴, карта Чернігівського намісництва 1786 р., плани Січі, складені де Боскетом в 1738 і 1742 рр.¹⁴ Відомий вчений М.Яксимозич використовував карти для топонімічних досліджень, завади підходяючи до них з критичною міркою¹⁻¹ І.Беляев[^]опублікував текст, доданий до карти Дніпра, опрацьованої 1697 р. у Затурипі" . Відомий статистик та етнограф О.руссов дослідив атлас

Дніпра 1784–1786 рр., опублікувавши з нього важливі відомості про історію заселення берегів річки. Було репродуковано наоряву картину кінця ХУП ст. із зображенням Богдана Хмельницького і схематичною картою полків (цінна свідчення того, що картографія ще у ХУП ст. увійшла в народний побут)¹⁰. З'явилися повідомлення про атлас Слобідсько-української губернії 1797 р., а також голови Вільнюської археографічної комісії Я.Головацького про віднайдену ним копію карти Галицько-золинського князівства, оригінал якої був, нібито, виготовлений ще в ХІТ ст.²¹ Однак насправді карту виготовив на початку ХІХ ст. у Львові С.П.Петрушевич¹.

Значення карт ХУІІІ ст. як важливого джерела високо оцінив відомий історик, пізніше академік АЕ УРСР Д.Яворницький. Він захопився картографічним матеріалом ще при написанні перших Історико-географічних монографій, присвячених Запорізькій Січі. На нових, ним же розшуканих картографічних даних, гіворгашький побудував важливе історико-географічне дослідження про Запоріжжя, в якому репродував кілька карт кінця ХУІІІ ст.²³ Видав він також дві інші рукописні карти Дніпра²⁴. Правда, літографічний спосіб передачі всіх цих карт викликає певні сумніви відносно їх адекватності – Підсумковий характер – щодо дослідження карт Запоріжжя ХУІІ – ХУІІІ ст. та їх джерелознавчого аналізу – мала доповідь Яворницького на ХІІІ археологічному з'їзді з Катеринославі 1905. Цей огляд досі зберіг наукову цінність.

Історією картографії займався геодезист, начальник військово-топографічного відділу генерального штабу, член-кореспондент Петербурзької Академії наук О.Стебницький, що опублікував відомості про карту Росії й України, відому під назвою карти царевича Федора Борисовича Годунова¹⁰. Етнограф і археолог З.Ястребов опублікував з великим коментарем карту Єлизаветградської провінції періоду першої турецької війни¹¹. З'являлося також повідомлення про атлас карт і планів міст України 1778 р.¹³ Відомий історик О.Лазаревський видав документ про початок картографічної діяльності на Україні Д.де Боскета⁹. Професор Київського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук М.Зядамирський-Буданов, дослідити міграційні рухи населення України а^другій половині ХУІ – першій половині ХУП ст., докладно вивчив карту Боплана¹⁰,

Першим українським істориком-картознавцем, у повному розумінні цього слова, став з кінці ХІІ ст. професор Ніжинського історико-філологічного інституту В.Ляскоронський, який майже три десятиріччя досліджував питання історичної картографії та географії. Починаючи з 1896 р., він неодноразово заступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця з повідомленнями про давні карти. Такі доповіді він присвятив Г. ле Вассеру де Бопланові, граверові його карт Г.Гондтові^ картам і атласам, знайденим у Києві та під час поїздки до Німеччини і Франції¹¹. Ляскоронський написав дві великі праці з картознавства України – огляд закордонних карт і атласів ХУІ – ХУП ст. та монографію про Боплана. Обидва дослідження, що відбивають підсумки початкового етапу вивчення середньовічних карт України, не позбавлені фактичних помилок. Однак для свого часу праці Ляскоронського були справжнім відкриттям (в Кенігсберзі та Парижі він розшукав понад 30 карт, які раніше майже не потрапляли в поле зору дослідників) і ними, з певною обережністю, можна користуватися й сьогодні. В Ніжині Ляскоронський читав курс історичної географії, в якому значне місце займали карти. Курс зберігся в рукопису¹⁴.

Найбільшим спеціалістом з картознавства був історик В.Кордт, який понад тридцять років займав скромну посаду бібліотекаря Київського університету, а з радянський час – Державної публічної бібліотеки АН УРСР. Хоч дехто з сучасників скептично ставився до наукових надбань Кордта (незважаючи на те, що вони незмінно здобували високу оцінку серед спеціалістів), тепер, з перспективи років, треба сказати, що капітальні праці Кордта становлять золотий фонд картознавства України.

Основний твір Кордта – чотири томний атлас переважно факсимільних репродукцій середньовічних карт України і Росії, що виходив у Києві в 1899–1931 рр. В перших трьох випусках альбому, що побачили світ заходами Київської комісії для розгляду давніх актів, вміщено понад 70 виконаних на високій*? технічному рівні репродукцій карт України та сусідніх країн XV – ХУП ст.^{об} Ще й сьогодні зберігають цінність не лише репродукції унікальних середньовічних карт, розшуканих Кордтом під час численних подорожей по Україні, Росії, за кордоном (він опублікував, між іншим, факсиміле карт, знайдених з колекцій Лейдена, Дрездена, Відня, Стокгольма, Кракова), але 2, значною мірою, педантично складені коментарі, насичені значним фактичним матеріалом. Доводиться дуже шкодувати, що середньовічній картографії Корд міг присвячувати лише час, зілький від виконання службових обов'язків*. Якби не це, ми, можливо, мали б з своєму розпорядженні не лише матеріали до картографії, але й синтетичний огляд історії карт України*®.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжувалися дослідження окремих питань історії середньовічної картографії України. Відомості про Дніпро з італійських портоланів XIV – XV ст. використав гідротехнік, професор Київського політехнічного інституту М.Максимович³⁰. Відомий візантиніст, професор Київського університету іі.Кулаковській репродукував портолан Чорного моря Бенінкази 1474 р.¹ Харківський історик-краєзнавець та архівіст В.Іванов опублікував Атлас Харківського намісництва 1787 р.³⁸ Полтавський історик Л.Падалка досліджував ті дані карти Боплана, що стосуються Полтавщини⁰⁹. Львівський історик і бібліотекознавець Б.Барвінський, у радянський час бібліотекар Львівської бібліотеки АН УРСР, досить широко використовував іконографічний та топонімічний матеріал карт Боплана і його послідовників^{5"}.

Напередодні першої світової війни вивченням карт України почав займатися російський буржуазний історик картограф Л.Багров, який незабаром став крупним знавцем давніх карт, відомим колекціонером середньовічних картографічних пам'яток. В 1914 р. Багров видав перелік стародавніх карт Чорного моря**, а найцінніші з них опублікував альбомом репродукцій, виданим, щоправда, мінімальним тиражем (10 примірників)⁴². В цьому відношенні Багров успішно доповнив дослідження Кордта, який визначення чорноморських карт відкладав на майбутнє – але таки не зміг ними зайнятися.

Певний вклад у вивчення проблеми знесли також закордонні вчені. Угорський дослідник Г.Теллаш повідомив про найдавнішу карту Тиси^{4"}. Польський фізик та історик, професор Петербурзького інституту шляхів сполучень ГЛерчинг перший з дослідників звернув увагу на карту Литви, складену в кінці XVI – на початку ХУП ст. під керівництвом М.-Х.Радзівіла за участю українських картографів, та на виготовлену тоді ж анонімною автором карту Дніпра^{3"}. Бібліотекар Паризької Національної бібліотеки АЛкар опублікував відомості про французького математика Ж.-Й. де л"Іля, завдяки якому в Парижі збереглися цінні картографічні матеріали про Україну першої половини ХУШ ст.⁴⁵ .Австрійський історик Д.Веренка використав перше топографічне знімання для написання історичної географії Буковини кінця ХУШ ст. та репродукував генеральну карту Буковини фон Міра 1774 р.⁻¹ Важливим, побудованим на архівному матеріалі, був нарис австрійського картографа Й.Пальдуса, присвячений зніманню Галичини в 70–30-хх рр. ХУШ ст."

Вивчення історіографії питання дає підстави зробити висновок, що на початку XX ст. історія картографії вже сформувалася на Україні як окрема історична дисципліна. Факсимільні¹ атласи Кордта, огляди Ляскоронського давали загальне уявлення про зідвореь... України на картах XV–ХУШ ст. Публікувалися відомості про чорноморські портолани XIV–ХУ ст., карти Дніпра ХУП–ХУШ ст., а також про картографування України з кінця ХУШ ст. Інтенсивно вивчалися карти Боплана. Дані середньовічних карт України досить широко використовувалися в історичній географії (Бруа, Язорницький), ними почали користуватися також в топонімічних

екскурсах. Отже, закладено фундамент для подальших історико-картографічних досліджень-

¹ Potocki J. Memoire sur un nouveau paryple du Pont Euxin... - ifienne, 1796- Передрук в КН.: Potocki J. Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase... - Paris, 1829, t. 1, p. 349-395; Potocki J. Fragment de la carte marine de l'Europe d'Aacone tiree de la bibliotheque de 'Wolfenbuttel. - Paris, 1829, i.2, p. 261-277-

² Бавтши-Амевскій А. *Исторія Малой Россіи. Изд. 2-е. - У., 1330. ч. I, щижох: Карта репродукувалася тагах в третьє,ф і четвертому вѣщаних,*

³ Куманз Я М. Обзор гидрографических съемок Черного и Азовского морей. - Зап. гидрогр. департамента Мор. м-ва, 1844, ч 2, с. 377-411.

⁴ Мурзакевич Н. История генуэзских колоний в Крыму. - Одесса, 1337.

⁵ Муззакэвич Я. Рец. на: Атлас Черного моря. Николаев, 1841. - Зап. Одес, о-ва истории и древогаей, Одесса, 1840, т. 2, с. 722-725. - Заді - ЗООЩ.

⁶ Полудевскій 'Л., Тенналд Т.. Карты -секи Зона, изданные в Амстердаме. - Веста. ш. Рус і геогв. о-ва, 1856, ч. 18, с. 47-66; Генналд Г. Заметка о Крив-совой карте Дона. - Там же, 1858, ч. 22, с. 78.

⁷ Брун Ф. Берег Чешого. моря между Двегоом и Днестром по морским картам 117-го и 57-го ст. - ЗОБВД, 1853, т. 4, с. 24-264; Брун Ф. Восточный берег Чешого моря по древним плаваниям и по копласовым картам. - Там же, 1875, т. 9, с. 410-424. Обидві праці передруковано в кн.: Брун Ф. Черноморье. - Одесса, 1879. т. I, с. 72-97; 1888, т. 2, с. 242-270.

⁸ Брун Ф. Опыт, соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с ней землях. - В кн.: Древности Геродотовой Скифии. Спб., 1372, вып. 2, с. ХУП-СХХУІ. Повніший і виправлений французський варіант Б кн.: Nescail d'anti-quités de la Scythie, - Spb., 1873. 2-me livn., p. X-CXXj Брун Ф. Pen. HE КН.; Desimoni C., Belgrano I.T. Atlanti idiografico de raedio evo posseduto dal prof. Тайшет І шог о. 1867... -ЗООИД, 1372, т. 8, с. 289-300; Блау О., Брун Ф. Потаолан Средиземного моря, хранящийся в музее общества. - ЗООИД, 1875, т. 9, с. 373-381.

⁹ Франко І. Наше літературне шття з 1892 р. ... Зіб'П. ТВОРИВ, В 50-ти т.-К., 1981, т. 29, с. 12, *

¹⁰ Сяльковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1824, - Одесса, 1835, ч. I, прилож. *
Скальбойский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1850, ч. I, с. 4-5, 28-29 та ін.

¹¹ Ригельш А. Летописное повествование о Малой России, - М., 1847, прилож.,
Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание., 1786 года. - К., 1851, прилож.

¹² Шмидт А. Херсонская губерния. - Спб., 1863, текст на с, 372-373, прилож.

Мрсимович М.А. Бубновская сотня, - Журн. М-ва внутр. дел, 1848, № т

Собр. соч. К., 1876, т. 1, с. 747-748; 1877, т. 2, с. 381-332.

Беляев И. Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного мош. - ЗООИД, 1853, т. 3, с. 571-580.

Русов А.А. Некоторые данные о Днепре из атласа конна прошлого столетия. - Зап. Юго-зап. отд. имп. Рус. геогв. о-ва, 1876. т. 3, с. 121-150.

¹³ К портрету Хмельницкого. - Киев- старина, 1882, т. I, с. 226-231, прилож.

¹⁴ Атлас Слободско-украинской губернии и ее описание 1797 г. - Харьков, ка-Г ленда на 1.886 г. Киев, 1885, с. 147-152.

¹⁵ Голованкий Я.Ф. Несколько слов о старинной карте царств галицкого и влодидарского. - В кн.: Памятники русской старины в западных губерниях. Спб., 1885, вып. 7, с. 320-322, репродукція в окремому альбомі рисунків; Головацкий Н.Ф. Несколько слов по поводу герба, помещенного на старинной карте Золотаниво-Галицкого царства. - Там же, 1885, ш. 8, с. 1-6.

¹⁶ Петташевич А.С. О мнимо старинной карте царства галицкого и владимирского, - ША УЕСР у Львові, ф. 765, оп. I, спр. 78, 96.

т. 9,
а преданиях народа. - Спб., 1888'. ~ Т*. 1-2.

¹⁷ Эварнилий-Яворницкий Д.И. Вольности запорожских казаков: Ист.-топогр. очерк. - Спб., 1890. В другом выданні (Спз., 1398) вміщено карти, відмінні від репродукованих у першій виданні.

Эварнилий Д.И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. - Екатеринослав, і у wo *

Эварнидаий Д.И. Карты Украины и Запорожья и планы р.Днепра. - В кн.: Тр. XIII археол. съезда в Екатеринославе, 1905, М., 1908, т. 2, с. 51-61.

²⁶ Стебнишский И.И. Вартая известная оригинальная русская карта Европейской России. - Изв. ямп. рус. геогр. о-ва, 1889, т. 25, с. 115-107.

Ястребов З. Объяснительная записка к карте Едизаветградской провинции 1772-1774 гг. - ЗОСИД, 1386. т. 14, с. 157-165.

Описание атласа XVIII ст., подаренного черниговской гимназии кн. Н.П. Голыцыным. - Киев, старина, 1890, т. 29, с. 131-147.

/Лазаревский к/ Сведения о карте Малороссии половины XVIII в. инженера Дебоскета. - Киев, старина, 1890, т. 30, с. 315-317.

³⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. /Предисловие к кн. "Архив Юго-Западной России", ч. 7, т. 37. - ШЛА УРСР, 4. 840, оп. I, спр. 6-9. Ця велика передмова залишилася в рукопису, а в згаданому томі "Архива", виданому в 1905 р., надруковано інший, скорочений варіант.

ЛЯСКОРОНСКИЙ В.Г. Данные об атласе Боплана XVII в. - Чтения в Ист. о-ве Нестора-леописца, 1896, кн. 10, с. 37-39. - Далі - ЧИСЕЛ; Ляскоронский В.Г. О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России... - Там же, 1396, кн. II, с. 5-7; Ляскоронский В.Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси. - Там же, 1896, кн. II. с. 30-33; Ляскоронский В.Г. Блавианов атлас второй половины XVII в. - Там же, 1899, кн. 13, с. 116-121.

³² ЛЯСКОРОНСКИЙ В.Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России, - ЧИОНЛ, 1398. кн. 12, с. 97-137. К.Мельник-Антонович в некролозі Ляскоронського, вміщеному в "Записках історично-біологічного відділу УАВ" (1929, кн. 24, с. 367-387), твердить, що ця праця була перевидана в Києві в 1903 р. Таке видання розшукати не вдалося, воно не позначене також в офіційному "Списке книг, вышедших в России в 1903 г." (СПб., 1905).

³⁰ Ляскоронский В.Г. Гийом ле Засеер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. - Киев, 1901, I. Описание Украины /Т.у2. Карты Украины.

Ляскоронский В.Г. Историческая география Украины. - ЦНБ АН УРСР в Києві, від. рукописів, ф. 90. СПР. 465-466. - Курс лекцій, перероблений я початку 20-х рр. XX ст.

Кордт В.А. Материалы по истории русской картографии. /1 сер. I/. Вып. I. Карты всей России и яхнх ее областей до половины XVIII в. - Киев, 1899; /Сер.1/. Звш. 2. Карты всей России и западных ее областей я Сибири. - Киев, 1906.

* На це скаржився Кордт в листі до П.С.Уваової 1904 р., опублікованому з "Т^дах^XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905". (М. 1908, -т. 2,

З картознавчих праць Кордт опублікував ще два коротких резюме доповідей: Кордт В.А. К ИСТОРИИ картографии Сибири. - ЧИОНЛ, 1899, кн. 13, с. 151-154; Кордт В.А. Боплан*и его труды по картографии Южной России. - Там же, 1911, кн. 22, с. 85-87. Кордт займався також каталогізацією карт.

Максимович Н.И. Днепр и его бассейн. - Киев, 1901, с. 96-97.

Кулаковский Ю, Прошлое ТЗЕРИШ: Краг. ист. очерк. - Киев, 1906, поилож.; То же. - 2-е изд. - Киев, 1914, лтойж.

Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топогаймическаг списанием /Под ред. В.В.Иванова. - Харьков, 1902.

Падалка Л.В. Карта Боплана о заселении полтавской территории во второй четверти XVII в. - Полтава, 1914.

^{4w} Варвінський Б. Польська персоніфікація України з 1644 а. - Зал. Наук, т-ва ім. Шевченка, 1914, т. 121, с. 126-128; Варвінський Б. Звідки пішло ім'я "Україна"? - Відень. 1915, с. 13-16; Те саме. 2-е вид. - Вінниця, 1917; Варвінський Б. Наше народне ім'я: (Україна, українці, український). - Львів, 1916. о. II-16.

Багров Л.С. Перечень дрежих карт Черного моря. - Пг., 1914. - II с.

⁴² Багров Л.С. Древние карты Черного моря. - Пг., 1914; Багров Л.С. История географической карты: Очерк и указ. лит. - Вестн. дохеологш и истории. 1917, вып. 23, с. 1-136.

Tesrlas G.A. Marosra es a Tiazara vonatkozo iagrebibb fldra.jzi aatok. - Foldraaa Koziemeiyyek, 1398, i. 27, p. 320-324.

Merczyng H. Mapa Litwy z r. 1613 Ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym. - Spraw, z posiedzeń Tow. nauk. Warszawskiego, 'Yydz. 3, 1913, rcc2. 6, s. 416-441.

⁴¹ lanard A. Joaepb-lJicoias Delisle, sa biographie et sa collection de cartes **geograDhiqu.es** a ia **Bibliothèque** Sationale. - Bull. Com. Trav. Histori- qu«B et Sci. aect. egogr., 1915.' t. 30. p. 34-164.

46 Werenka D. Sopographie der Bukowina zur Zeit ihrer Eroberung durch Oesterreich. - Czernowitz, 1895.

Paldus J. Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die Oesterreichische Monarchie 1772 and die Landesaufnahme durch den I.Generalquartiermeisterstab, 1775-1783- - "Mitt. X.K.Geogr. Ges. in Wien, 1916, Bd.59,S.417-455.

І. В. Г і р я ч, І. т. І м а

КАРТОГРАФІЧНІ ДЕРЕЛА ХУП-ХХ ст. ПРО РОЗВИТОК
І ЗАБУДОВУ ПЕЧЕРСЬКА, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ З ЩЦА УРСР

Серед документальних матеріалів Центрального державного історичного архіву УРСР зберігається значна кількість карт і планів, що є цінними джерелами для вивчення історії Києва, формування і розвитку його території протягом ХУП-ХХ ст. Карти і плани міста зберігаються у різних архівних фондах і відтворюють напрямки практичної діяльності фондоутворювачів. Так, наприклад, карти і плани з проектами забудов нових територій, перепланування старих районів міста або з проектами побудови казенних будівель зберігаються у фондах центральних установ: Київської приказної їзби, Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, Київського округу шляхів сполучень. Плани окремих садиб, проекти будинків, а також креслення фасадів зберігаються у фондах Києво-Печерської лаври, Вустинно-Микільського Слупського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, у приватних фондах, у колекції документів Історичного товариства Нестора-літописця та ін.

Всі існуючі архівні картографічні джерела з історії Києва виконано за допомогою різних видів топографічної зйомки - від оковимірвальної до інструментальної, що дає можливість прослідкувати розвиток вітчизняної картографії і зимірювальної техніки протягом ХУП-ХХ ст.,

Для створення уявлення про історичний розвиток території Києва на базі архівних топографічних Джерел необхідно розглянути їх у хронологічному порядку, наприклад, на планах Печорської частини міста, важливої в історичному і зручній у топографічному відношеннях.

Найбільш відомим планом Києва є умовний план-малюнок Афанасія Кальнофойського¹, складений у 1638 р. Перспектива плану спрямована на Печерськ, забудову якого показано детальніше: комплекс Києво-Печерської лаври з Успенським собором, дерев'яними дзвіницями, кам'яною Троїцькою надбрамною церквою, лікарнею, будинком настоятеля, двома готелями з церквою та дзвіницею, іншими кам'яними та дерев'яними спорудами, йще Києво-Печерської лаври зображено Вознесенський жіночий монастир з дерев'яною церквою та житловими будинками. У північному напрямку від Лаври та Вознесенського монастиря, на місці Аскольдової могили, зображено дерев'яну трибачну церкву Миколая і дзвіницю Пустинно-Микільського Слупського монастиря.

Один із спірних моментів плану - місцезнаходження церкви Спаса на Берестові. За гіпотезою М.І.Петрова², руїни, що показано на місці її розташування, - це залишки палапу Симеона Омельковича, спустошеного у 1482 р. військом ієнглійця Гірея і на час створення плану пристосованого монахами Пустинно-Микільського Слупського монастиря під церкву. М.Заксазський вважав ці руїни залишками церкви Спаса на Берестові³.

На карту нанесено райони житлової забудови - Печерська та Манільська слобода, досить виразно передано географічні особливості місцевості - русло Дніпра, гористий рельєф Солоні гірки та схили гори, де розташована Києво-Печерська лавра.

Загальну і найбільш детальну панораму Печерська кінш ХУП ст. дає ШИЕ Києва 1695 р., складений Н.Ушажовш.г⁴ зля поудови Києво-Зечарської фортеці.

План 1719 р. Михайла Левитана⁵ був прикладений до земельних судових справ

Ду^тянно-Мшцільського Слудського монастиря. Його спеціальне призначення обумовило детальний показ лівого берега Дніпра, де на той час знаходилися володіння мого зас-ивн, Надто умовно показано забудову Печерської частини, не зазначена Києво-Яе^егська фортеця, яка на той час ваз існувала. На плані позначено Успенський собор Києво-Печерської лаври, будівлі йикільського монастиря, церкви Миколи і "Слупа Николаевского", триумфальні ворота з баштою, слободи "Полик" і "Солдатская", лікарні.

Зберігається в архіві дрібномасштабний план з проектом перепланування міста за регулярною системою кінцік XVIII ст. (до 1736 р.)⁶, де детально зображено не лише існуючі споруди Печорська, але й проект житлової забудови кварталів. На план занесено також Маріїнський палац, споруджений у 1750-1755 рр. (є інші Дати будівництва) за проектом В.Растреллі, Клозький палац, закладений у 1756 р. (архітектори Я.Г.Шедель, П.І.Неєлоз, С.Д.Коннір), дерев'яну яечерську парафіяльну церкву Володимира, побудовану у 1755 р., і арсенал навколо церкви колишнього ^знесенського монастиря, збудованій у 1784-1801 рр. за проектом де Олардона, будинок генерал-губернатора з присутственими місцями, які планували перебудувати. На плані добре видно Шовковий сад, що займав територію на південь від Кловського палацу, та Кловське урочище.

Се^ед арх+вних планів Києва цей вперше містить детальне зображення Києво-Печерської фортеці та її кріпосних споруд: дев'яти бастионів, напівбастиону І люнета.

На к+нець III ст. на Печорську існувало шість кам'яних, церковних будівель. три дерев'яних, три кам'яні громадські споруди⁵ і 1098 дерев'яних житлових будинків⁷. Швидка забудова міста сприяла виділенню в першій половині III ст. нових частин міста - Двірцевої з аристократичним районом Лінками та Либідько. з Новим Строеміем.

1812-1821 рр. датується графічний план Клезо-ичевської лаври і лаврських печер" складений С.Мілютиним⁸. План ілюстрований гравюрою-панорамою всього лаврського комплексу та детальною експлікацією будівель і печерських поховань. Серед лаврських будов виділені Велика лаврська дзвіниця (1731-1744 рр., побудована за проектом й.Г.Шеделя), трапезна з Петропавлівською церквою, покої архимандрита, будинок друкарів, Всіхсвятська ядЗрамна церква (1696-1698). На території печер нанесено нові об'єкти, яких кеш на попередніх планах: кам'яна дзвіниця Близьких печер (1759-1769), дзвіншзя Дальніх печер, побудована за проектом І.Г.іригорсвича-Барського у 1754-1761 рр. с.КОБНРОМ, а також кам'яна церква Різдва Богородиці. Плани Дальніх і Близьких печер розділяє "Феодосіївський боєрак", на якому нанесено канал для стоку води.

На плані Печорська 1830 р.⁹ накреслено цро'ект розширення кріпосних воєнних укріплень, головною метою якого було відведення території міста під еспланаду, тобто незабудований простір між фортецею і найближчими міськими спорудами. Вказано квартали Печорська призначені до зносу. Кwartали Лисок, порівняно з планом кінця XVIII ст., значно розширені й забудовані. В цій частині міста вказано будинки генерал-губернатора та графа Сажена, аптеку приказу громадської опіки, будинок присутственних місць, побудований за проектом А.Меленського у 1808 р. Показано також проект забудови Либідьської частини та Панькінши,

Наступний план 1830 р.¹⁰ повторює попередній. Цінність його полягає в тому, що він містить проект кріпосної забудови Нової Київської фортеці: сім круглих башт, редут Л I, Манільська брама, шпитальні укріплення, лінії кріпосних стін. Еспланадна територія на ньому не виділена, тому ці плани взаємно доповнюють один одного.

Наступний план Липок та Двірцевої частини 40-х рр. XIX ст. (до 1838 р.) дає вичерпну інформацію про житлову забудову району, його масштаб дозволяв визначити вулиці. Тут вперше серед планів Печорська нанесено назви вулиць: Інсти-

тутська, Шовковична, Еспланадна, Виноградна, Досадна; детально зазначено саджк Бунге, Верлінського, Сумцова та ін. Вказано територію інституту шляхетних дівчат, що на той час будувався; будинок комерційного банку та генерал-губернатора (споруджено у першій чверті XIX ст, за проектом А.Членського).

Цікаві відомості з історії будівництва старої Києво-Печерської фортеці дають плани 1828 і 1841 рр. На першому з них вказано дев'ять бастионів, напівбастион, три брами: Київська, що виходить на Манільську вулицю, по дорозі через еспланадну територію в Київ, Московська - у московському напрямку через Неводничу, Васильківська - на Васильків; три рavelіни у північній та північно-західній частинах фортеці, чотири люнета; дальній і ближній ретрашементи, п'ять батарей і тунель під залом, де проходила Неводницька дорога, арсенал, казарми та інженерні двори.

На плані 1841 р. зазначено укріплення, збудовані за 13 років, - люнет на південь від тунеля під валом та незначні перебудови.

На плані 1842 р.¹⁴ зображено окремо Звіринецьке укріплення, побудоване у 1810 р. Фортеця відтворена у вигляді зіркоподібного багатокутника з п'ятьма бастионами і редантом. З півдня вона укріплена двома симетрично розташованими лшетами між двох серпів бастионів - Великого та Видубецького, з північному напрямку за Печерським бастионом розташована напівкругла батарея.

Крім Києво-Печерської лаври, яка за місцем свого розташування входила до системи укріплень Старокиївської фортеці, в Печерській частині у зв'язку з побудовою нової фортеці в 1831 р. був перебудований Цустинно-Микільський Слупський монастир. Зберігся його план того часу (1831)¹⁵ із зазначенням будівель, що підлягають перебудові у зв'язку із зміною їх призначення. Манільська церква була перебудована і перейменована у військовий собор, будинок архімандрита призначався для розміщення офіцерського складу, келії - для військових арештантів. Споруджено караульню, кухню, кам'яні паркани.

У 1836 р.¹⁶ основні роботи на території монастиря було закінчено: знесено старі сараї та комори, побудовано кордегардію поблизу головної монастирської брами, зроблено паркани на монастирській території.

Міська житлова забудова Печорська та Липок умовно зазначена на малюнку К.Лохвицького 40-х рр. XIX ст.¹⁷ За обрисами вулиць можна визначити кілька об'єктів: сад Гедуена, заставу і акушергауз, що згоріли у 1335 р., лютеранське та католицьке кладовище. Приблизно можна прослідкувати напрямки Левашовської та Дненківської вулиць..

Детальне і досить точне зображення Печорської базарної площі на плані 1855 р.¹⁸ Тут сходились вулиці Мільонна, Зласівська, Кріпосна і Велика Шиянівська. На плані також зазначені дерев'яні лавки базару та ваги. Із міських кварталів винесено церкву св. Ольги, збудовану в 1837 р.

В кінці XIX - на початку XX ст. Київ стає третім за територією містом Росії. Топографічні плани цього періоду видаються друкарським способом, великим тиражем і мають різні призначення: відомче, із нанесенням підприємств, залізничної мережі та ін., туристські схеми. Прикладом туристської схеми Києва може бути план 1914 р.¹³, коли кількість населення досягла 595 тис. чоловік². Визначний друкарнею С.В.Кульженка кольоровий план містить детальну схему вулиць Києва, кварталів, окремих будинків. На Печорську зображено нові об'єкти, що були побудовані в кінці XIX - на початку XX ст.: театр, де на той час розміщувалась театральна група Соловцова, побудований у 1896 р. за проектом Г.Шлейфера і Е.Брадтмана, біржу, споруджену за проектом О.Шілле у 1873 р., міську громадську бібліотеку (1910 р., архітектор Е.Клаве), купецьке зібрання (1382 р., архітектор В.Ніколаєв).

Різноманітна інформація архівних картографічних даєрел з історії Києва дасть можливість досліджувати території та забудови не лише Печерська, а й всього міста.

¹ ЩПА УРСР, ф. 725, оп. I, спр. 92, друк, примірник; копія плану А.лалью-
фойського до його прані "Тературпма".

² Петров іі.И. **Историко-топографические очерки древнего Киева.** - Киев, 189/,
с. 50.

² Закревский Н; Списание Киева. - 51., 1868, т. i, с. 730.

⁴ ЩПА УРСР, ф. 58, оп. I, спр. 13-а. Опубл.: Алферова Г.В., Харламов В.А.
Киев во второй половине ХУЛ века. - Киев, 1982.

⁰ ЩЦА УРСР, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 630.

⁶ Там же, ф. 193, оп. 3, спр. 90.

* За географічним описом Києва того ж часу тут налічувалось Дев ять кам я-
них г. Зогадських споруд (ШЛА УРСР, ф. 193, оп. I, епр. 330, арк. 137).

Закревский Н. Вказ. прапя, т. I, с. 115.

³ ЩПА УРСР, ф. 222, оп. I, слір. 159.

⁹ Там же, ф. 2194, оп. I, спр. 391.

¹⁰ Там же, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 582 (Л).

¹¹ Там же, ф. 219, оп. I, спр. 392.

¹² Там же, ф. 128, оп. I заг., спр. 582 (I)..

Там же, спр. 582 (П).

Там же, спр. 582 (Ш).

¹⁵ Там же, ф. 131, оп. 32, спр. 297 (I).

^{1в} Там же, спр. 297 (П).

¹⁷ Там же, ф. 222, оп. I, спр. 287.

¹³ Там же, ф. 442, оп. 25, спр. 401.

¹⁹ Там же, ф. 725, оп. I, спр. 64 б.

^{9П} Вулиш лева. - К., із/а, ъ. і о-7-

З М І С Т

Худяк Р.А. Охорона навколишнього середовища міста Києва в 70-80-х то.	3
Кульчицький С.В. Розвиток соціалістичного сільського господарств 7РСР в 1929 - 1938 рр.	3
Сеньків М.В. Підготовка кадрів механізаторів у сільському господарстві західних областей УРСР (1946-1951).	Л»
Литвин М.Р. Картографування ІСТОРІЇ боротьби за владу Рад на західноукраїнських землях (1917-1920)	ad
Єресько В.І. Розповсюдження творів К.Маркса і Ф.Енгельса і перші соціал-демократичні організації на Україні	21
Степанович"5.П. Мережа учбових закладів України у другій половині 112 - початку XX ст. (початкові, середні та спеціальні)	112
Лугова О.І., Маркова О.Б. Обґрунтування показників картографування розвитку капіталізму в сільському господарстві України в кінці	"q
Лазанська Т.І.. Торгово-промислова діяльність державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст.	y4
Москвич Л.Г. Розповсюдження журналу "Современник" на Україні	40
Еутич М.І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII - початок IV ст.)	50
Кіку І.О. Актіві книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст.	50
Шевченко І.П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами в XVII - XVIII ст.	- 5 3
Крикун М.Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI -XVIII ст.	57
Боряк Г.В. Територія і залюдненість Воєводини в першій половині XVII ст. (до 1566 р.)	S3
Дзюба О.М. Культурні взаємини між українськими і білоруськими містами кінця Si - початку XVII ст.	70
Ричка В.М. Територія Київської землі у другій половині XI - першій третині XII ст.	15
Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі	35
Дашкевич Я.Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII - початку XX ст.	35
Гірич І.Б., Люта Т.Е. Картографічні джерела XVII-XX ст. про розвиток і будову Печерська, що зберігаються в ЩЦА УРСР	30

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Худяк Р.А. Охрана окружающей среды города Клева в 70-30-х гг.	3
Кульчицкий С.В. Развитие социалистического сельского хозяйства УССР з 1929 - 1938 гг.	8
Сенькяв М.В. Подготовка кадров механизаторов в сельском хозяйстве западных областей УССР (1946-1951).	13
Литвин М.Р. Картографирование истории борьбы за власть Советов на западноукраинских землях (1917-1920).	15
Ересько В.И. Распространение произведений К.Маркса и Ф.Энгельса и первые социал-демократические организации на Украине:	21
Степанович Й.П. Сеть учебных заведений Украины во второй половине XIX - начале XX в. (начальные, средние и специальные).	25
Луговая Е.И., Маркова Е.Е. Обоснование показателей картографирования развития капитализма в сельском хозяйстве Украины с конце XIX в.	29
Лазанская Т.П. Торгово-промышленная деятельность государственных крестьян Леооерезной Украины в первой половине XIX в.	34
Москвич Л.Г. Распространение журнала "Современник" на Украине	ад
Зутич Ы.Й. К истории создания и деятельности генерал-губернаторств и военных губернаторств на Украине (конец XVIII - начало XX в.)	45
Кичу И.Е. Актовые книги как источники для изучения демографии Вольны первой половины XVIII в.	50
Шевченко Ф.Ль Пути сообщения Украины с Балканскими странами в XVII-2ЛЛ в.	"63
Крыжун М.Г. Данаика численности поселений Подольского воеводства в III - XVIII в.	р7
Боряк Г.В. Территория и заселенность Брацлавщины в первой половине XVI ст. (до 1566 г.)	83
Льшба Е.Н. Культурные связи между украинскими и белорусскими городами конца XVI - начала XVII в.	'0
Ричка В.М. Территория Киевской земли во второй половине XI - первой трети XII в.	75
Коренной Н.Н. Торговые пути Переяславской земли	79
Дашкевич Я.Р. Средневековые карты Украины в исследованиях конца XVIII - начала XX в.	85
Гирич И.Б., Лютая Т.Ю. Картографические источники XVII - XX в. о развитии и застройке Печерска, хранящиеся в ЦГИА УССР.	80

АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1975 г.

Выпуск II
(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1985

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії АН УРСР

Редактор Т.К.Хорунжа
Художній редактор І.О. Комяжова
Технічний редактор І.Ф.Міхалкіна
Коректор С.В.Ліс і пина

Інформ. бланк Л 5386

Підп. до друку 21.03.35. ВФ 01032. Формат 70x108/16. Папір офс. Л І. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 8.4. Ум. фарбо-відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,90. Тираж 550 по. Зам.
5—ХЗЭ Ціна I крб. 50 к.

Видавництво "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової, книги. 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.